

ΦΙΝΤΡΙΧ ΕΝΓΚΕΛΣ

Η ΚΑΤΑΓΩΓΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ,
ΤΗΣ ΑΤΟΜΙΚΗΣ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑΣ
ΚΑΙ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗΝ ΠΡΩΤΗ ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ 1884

Τα παρακάτω κεφάλαια αποτελούν ως ένα βαθμό την εκτέλεση μιας διαθήκης. Ο ίδιος ο Καρλ Μαρξ είχε σκοπό να εκθέσει τα συμπεράσματα των ερευνών του Μόργκαν σε σχέση με τα αποτελέσματα της δικής του —μέσα σε ορισμένα όρια μπορώ να πω της δικής μας— υλιστικής έρευνας της ιστορίας κι έτσι πια να εξηγήσει όλη τους τη σημασία. Γιατί ο Μόργκαν ανακάλυψε ξανά στην Αμερική, με δικό του τρόπο, την υλιστική αντίληψη της ιστορίας, που την είχε ανακαλύψει πριν 40 χρόνια ο Μαρξ, και όταν έκανε τη σύγκριση της βαρβαρότητας και του πολιτισμού, η αντίληψη αυτή τον οδήγησε στα κύρια της σημεία στα ίδια συμπεράσματα με τον Μαρξ. Και όπως οι ειδικοί οικονομολόγοι στη Γερμανία αποσιωπούσαν επίμονα το *Κεφάλαιο* με τον ίδιο ζήλο που χρόνια συνέχεια το αντέγραφαν, έτσι ακριβώς μεταχειρίστηκαν και την *Ancient society*¹ του Μόργκαν οι εκπρόσωποι της «προϊστορικής» επιστήμης στην Αγγλία. Η δική μου εργασία μονάχα ελάχιστα μπορεί ν' αντικαταστήσει εκείνο που δεν αξιόθηκε να κάνει ο αείμνηστος φίλος μου. Όμως στις λεπτομερειακές περιλήψεις του από τον Μόργκαν βρίσκω κριτικές του παρατηρήσεις που τις παραθέτω εδώ όσο γίνεται.

Σύμφωνα με την υλιστική αντίληψη, το καθοριστικό στοιχείο στην ιστορία είναι σε τελική ανάλυση: η παραγωγή και η αναπαραγωγή της άμεσης ζωής. Αυτή όμως με τη σειρά της έχει διπλό χαρακτήρα. Από τη μια μεριά, η παραγωγή των μέσων συντήρησης, αντικειμένων για τη διατροφή, το ντύσιμο, την κατοικία και των εργαλείων που χρειάζονται γι' αυτά. Από την άλλη μεριά, η παραγωγή των ίδιων των ανθρώπων, η αναπαραγωγή του είδους. Οι κοινωνικοί θεσμοί όπου

1. *Ancient Society, or Researches in the Lines of human Progress from Savagery, through Barbarism to Civilization.* By Lewis H. Morgan, London, MacMillan and Co., 1877. (*Η αρχαία κοινωνία ή έρευνες της ανθρώπινης προόδου από την άγρια κατάσταση και τη βαρβαρότητα ως τον πολιτισμό*, του Λούις Χ. Μόργκαν, Λονδίνο, Μακμίλαν και Σία, 1877). Το βιβλίο τυπώθηκε στην Αμερική και βρίσκεται εξαιρετικά δύσκολα στο Λονδίνο. Ο συγγραφέας πέθανε πριν λίγα χρόνια (σημείωση του Ένγκελς).

ζουν οι άνθρωποι μιας ορισμένης ιστορικής εποχής και μιας ορισμένης χώρας, καθορίζονται και από τα δυο είδη της παραγωγής: από τη βαθμίδα ανάπτυξης, από τη μια μεριά, της εργασίας και, από την άλλη, της οικογένειας. Όσο λιγότερο αναπτυγμένη είναι ακόμα η εργασία, όσο πιο περιορισμένη η ποσότητα των προϊόντων της, επομένως και ο πλούτος της κοινωνίας, τόσο επικρατέστερα φαίνεται να κυριαρχείται η κοινωνική οργάνωση από τους συγγενικούς δεσμούς. Μέσα σ' αυτή τη διάθρωση της κοινωνίας που στηρίζεται στους συγγενικούς δεσμούς αναπτύσσεται ωστόσο όλο και περισσότερο η παραγωγικότητα της εργασίας. Μαζί της αναπτύσσονται και η ατομική ιδιοκτησία και η ανταλλαγή, οι διαφορές του πλούτου, η δυνατότητα αξιοποίησης ξένης εργατικής δύναμης και επομένως η βάση για ταξικές αντιθέσεις: καινούργια κοινωνικά στοιχεία, που γενιές ολόκληρες προσπαθούν να προσαρμόσουν το παλιό κοινωνικό καθεστώς στις νέες συνθήκες, ώσπου τελικά το ασυμβίβαστο και των δυο προκαλεί μια πλήρη ανατροπή. Η παλιά κοινωνία, που βασίζεται σε συγγενικές ενώσεις, τινάζεται στον αέρα με τη σύγκρουση των νέων αναπτυγμένων κοινωνικών τάξεων. Στη θέση της μπαίνει μια καινούργια κοινωνία, οργανωμένη σε κράτος, που οι κατώτερες ενότητες του δεν είναι πια συγγενικές ενώσεις, αλλά τοπικές ενώσεις, μια κοινωνία, όπου το οικογενειακό καθεστώς κυριαρχείται ολότελα από το καθεστώς της ιδιοκτησίας και όπου αναπτύσσονται τώρα ελεύθερα εκείνες οι ταξικές αντιθέσεις και εκείνοι οι ταξικοί αγώνες, που αποτελούν το περιεχόμενο όλης της ως τώρα γραφτής ιστορίας.

Η μεγάλη υπηρεσία του Μόργκαν είναι ότι ανακάλυψε και αποκατέστησε στις κύριες γραμμές αυτό το προϊστορικό θεμέλιο της γραφτής μας ιστορίας και ότι στις συγγενικές ενώσεις των βορειοαμερικανών Ινδιάνων βρήκε το κλειδί που μας λύνει τα σπουδαιότερα, άλυτα ως τώρα αινίγματα της αρχαιότατης ελληνικής, ρωμαϊκής και γερμανικής ιστορίας. Το σύγγραμμά του όμως δεν είναι έργο μιας ημέρας. Κάπου σαράντα χρόνια πάλεψε με το υλικό του, ώσπου το εξουσίασε πέρα για πέρα. Γι' αυτό όμως και το βιβλίο του είναι από τα λίγα έργα του καιρού μας που άφησαν εποχή.

Στην παρουσίαση που ακολουθεί, ο αναγνώστης γενικά θα διακρίνει εύκολα τι είναι του Μόργκαν και τι πρόσθεσα εγώ. Στα ιστορικά μέρη για την Ελλάδα και τη Ρώμη δεν περιορίστηκα στα στοιχεία του Μόργκαν, αλλά πρόσθεσα ό,τι είχα στη διάθεσή μου. Τα μέρη για τους Κέλτες και τους Γερμανούς ανήκουν κυρίως σ' εμένα. Ο Μόργκαν εδώ διέθετε πηγές σχεδόν μονάχα από δεύτερο χέρι και για τις γερμανικές συνθήκες—εκτός από τον Τάκιτο—μονάχα τις κακές φιλελεύθερες παραποιήσεις του κυρίου Φρίμαν. Τις οικονομικές εξηγήσεις, που για το σκοπό του Μόργκαν αρκούσαν, μα που για το δικό μου είναι απόλυτα ανεπαρκείς, τις επεξεργάστηκα όλες ξανά. Και τέλος είμαι φυσικά υπεύθυνος για όλα τα συμπεράσματα, όπου δεν αναφέρεται ρητά ο Μόργκαν.

Σύμφωνα με την τέταρτη έκδοση.

*Γράφτηκε απ' τον Φρίντριχ Ένγκελς για την πρώτη έκδοση του έργου του
Η καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους,
Ζυρίχη 1884.*

Marx-Engels-Werke, τόμ. 21, σελ. 27-29.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗΝ ΤΕΤΑΡΤΗ ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ 1891

Οι παλιότερες μεγάλες εκδόσεις αυτού του έργου εξαντλήθηκαν εδώ και μισό χρόνο σχεδόν, και ο εκδότης από καιρό κιόλας μου ζήτησε να φροντίσω για μια νέα έκδοση. Πιο επείγουσες δουλειές μ' εμπόδισαν ως τώρα να το κάνω. Από τότε που βγήκε η πρώτη έκδοση πέρασαν επτά χρόνια, όπου η γνώση των πρωτόγονων μορφών της οικογένειας σημείωσε σημαντικές προόδους. Έπρεπε λοιπόν εδώ να γίνουν με επιμέλεια διορθώσεις και συμπληρώσεις. Και μάλιστα τόσο περισσότερο που η προβλεπόμενη στερεοτυπία του τωρινού κειμένου θα μου στερήσει τη δυνατότητα για ένα διάστημα να κάνω παραπέρα αλλαγές.

Θεώρησα λοιπόν με φροντίδα ολόκληρο το κείμενο και έκανα μια σειρά προσθήκες, ελπίζοντας έτσι πως πήρα υπόψη μου, όπως αρμόζει, τη σημερινή κατάσταση της επιστήμης. Ακόμα, δίνω παρακάτω στον πρόλογο αυτό μια σύντομη επισκόπηση για την εξέλιξη της ιστορίας της οικογένειας από τον Μπάχοφεν ως τον Μόργκαν. Και το κάνω αυτό κυρίως γιατί η αγγλική προϊστορική σχολή, με τη σοβινιστική χροιά της, εξακολουθεί να κάνει ό,τι περνάει από το χέρι της για ν' αποσιωπήσει τελείως την ανατροπή που έγινε με τις ανακαλύψεις του Μόργκαν στις αντιλήψεις για την πρωτόγονη ιστορία, ενώ ταυτόχρονα δεν ενοχλείται καθόλου να οικειοποιείται συμπεράσματα του Μόργκαν. Κι άλλου ακολουθούν, πού και πού μάλιστα με το παραπάνω, αυτό το αγγλικό παραδείγμα.

Η εργασία μου μεταφράστηκε σε διάφορες ξένες γλώσσες. Πρώτα στα ιταλικά: *L'origine della famiglia, della proprietà privata e dello stato*, Versione riveduta dall' autore, di Pasquale Martignetti, Benevento 1885. Ύστερα στα ρουμάνικα: «Originea familiei, proprietății private și a statului», Traducere de Joan Nădejde στο περιοδικό του Ιασιού *Contemporanul*, Σεπτέμβριος 1885-Μάης 1886. Επίσης στα δανικά: «Familjens, Privatejendommens og Statens Oprindelse», Dansk, af Forfatteren gennemgaaet Udgaave, Besørget af Gerson Trier, København 1888. Μια γαλλική μετάφραση του Ανρί Ραβέ, που έχει γίνει από αυτή τη γερμανική έκδοση, βρίσκεται στα πιεστήρια¹.

1. Frédéric Engels, *L'origine de la famille, de la propriété privée et de l'état*. Traduction française par Henri Ravé, Paris 1893 (σημ. γεμ. σύντ.).

Ως τις αρχές της δεκαετίας 1860-1870, δεν μπορούσε να γίνεται λόγος για ιστορία της οικογένειας. Η ιστορική επιστήμη στον τομέα αυτό βρισκόταν ακόμα ολότελα κάτω από την επίδραση των πέντε βιβλίων του Μωυσή. Την πατριαρχική μορφή της οικογένειας, που στα βιβλία αυτά περιγράφεται πιο λεπτομερειακά από οπουδήποτε αλλού, δεν τη θεωρούσαν μονάχα ασυζήτητα σαν την πιο παλιά μορφή της, αλλά επίσης — ύστερα από αφαίρεση της πολυγαμίας — την ταύτιζαν με τη σημερινή αστική οικογένεια, έτσι που ουσιαστικά η οικογένεια δεν πέρασε δήθεν απολύτως καμιά ιστορική εξέλιξη. Το πολύ-πολύ παραδέχονταν ότι στην πρωτόγονη εποχή μπορεί να υπήρξε μια περίοδος σεξουαλικής ακαταστασίας. Βέβαια, εκτός από τη μονογαμία γνώριζαν την ανατολίτικη πολυγαμία και την ινδοθιβετιανή πολυανδρία. Αυτές όμως οι τρεις μορφές δεν μπορούσαν να μπουν σε μια ιστορική σειρά και φιγουράριζαν ασύνδετα η μια πλάι στην άλλη. Το γεγονός ότι σε ορισμένους λαούς της παλιάς ιστορίας, καθώς και σε ορισμένους άγριους που υπάρχουν ακόμα, η καταγωγή δεν λογαριαζόταν από τον πατέρα, αλλά από τη μητέρα, επομένως θεωρείτο ότι ισχύει μονάχα η γυναικεία γραμμή, το ότι σε πολλούς σημερινούς λαούς απαγορεύεται ο γάμος μέσα σε ορισμένες μεγαλύτερες ομάδες, που τότε δεν τις είχαν εξετάσει πιο επισταμένα και το ότι βρίσκεται αυτό το έθιμο σε όλα τα μέρη του κόσμου — αυτά τα γεγονότα ήταν βέβαια γνωστά και συγκεντρώνονταν όλο και περισσότερο τέτοια παραδείγματα. Όμως δεν ήξεραν τι να τα κάνουν και ακόμα και ο Ε. Β. Tylor στο έργο του *Researches into the Early History of Mankind and the Development of Civilization*, (1865) τα αναφέρει σαν απλές «παράξενες συνήθειες», πλάι στην απαγόρευση που ισχύει σε μερικούς άγριους να μην αγγίζουν καιόμενα ξύλα με σιδερένιο εργαλείο και άλλες παρόμοιες θρησκευτικές σαχλαμάρες.

Η ιστορία της οικογένειας χρονολογείται από το 1861, από τότε που εκδόθηκε το *Μητρικό δίκαιο* του Μπάχοφεν. Σ' αυτό ο συγγραφέας διατυπώνει τους εξής ισχυρισμούς: 1) Ότι οι άνθρωποι στην αρχή ζούσαν έχοντας σεξουαλικές σχέσεις χωρίς περιορισμούς, που τις χαρακτηρίζει με τη λα-

θεμένη έκφραση εταιρισμός. 2) Ότι αυτού του είδους οι σχέσεις αποκλείουν κάθε σίγουρη πατρότητα, ότι επομένως και η καταγωγή μπορούσε να λογαριάζεται μονάχα από τη γυναικεία γραμμή —σύμφωνα με το μητρικό δίκαιο— και ότι αρχικά αυτό συνέβαινε σε όλους τους λαούς της αρχαιότητας. 3) Ότι για το λόγο αυτό εκτιμούσαν και σέβονταν σε μεγάλο βαθμό τις γυναίκες που σαν μητέρες ήταν οι μοναδικά σίγουροι γνωστοί γονείς της νεότερης γενιάς, βαθμό που κατά την αντίληψη του Μπάχοφεν, έφτανε ως την πλήρη κυριαρχία των γυναικών (γυναικοκρατία). 4) Ότι το πέρασμα στη μονογαμία, όπου η γυναίκα ανήκε αποκλειστικά σ' έναν άντρα, περιέκλεινε την παράβαση μιας παμπάλαιας θρησκευτικής εντολής (δηλαδή πραγματικά την παράβαση του από παράδοση δικαιώματος των υπόλοιπων αντρών πάνω στην ίδια γυναίκα), μια παράβαση που έπρεπε να εξιλεωθεί ή να εξαγοραστεί η ανοχή της με μια χρονικά περιορισμένη έκδοση της γυναίκας.

Τις αποδείξεις γι' αυτές τις θέσεις τις βρίσκει ο Μπάχοφεν σε πολυάριθμα χωρία της παλιάς κλασικής φιλολογίας που συγκέντρωσε μ' εξαιρετική επιμέλεια. Σύμφωνα μ' αυτόν, η εξέλιξη από τον «εταιρισμό» στη μονογαμία και από το μητρικό στο πατρικό δίκαιο γίνεται, ειδικά στους Έλληνες, σαν συνέπεια μιας παραπέρα εξέλιξης των θρησκευτικών παραστάσεων, μιας εισδοχής νέων θεοτήτων που αντιπροσωπεύουν το νέο τρόπο αντίληψης, στο παλιό πατροπαράδοτο πάνθεο, που εκπροσωπούσε τις παλιές αντιλήψεις, έτσι που οι πρώτες όλο και περισσότερο παραγκωνίζουν το δεύτερο. Σύμφωνα με τον Μπάχοφεν, λοιπόν, δεν είναι η εξέλιξη των πραγματικών όρων ζωής των ανθρώπων, αλλά η θρησκευτική ανταύγεια αυτών των όρων ζωής στα κεφάλια των ίδιων των ανθρώπων, που προκάλεσε τις ιστορικές αλλαγές στην αμοιβαία κοινωνική θέση του άντρα και της γυναίκας. Σύμφωνα μ' αυτά, ο Μπάχοφεν παρουσιάζει την *Ορέστεια* του Αισχύλου σαν τη δραματική περιγραφή του αγώνα ανάμεσα στο μητρικό δίκαιο που έδνε και στο πατρικό δίκαιο που στην ηρωική εποχή ανέταλλε και νικούσε. Η Κλυταιμνήστρα για χάρη του εραστή της, Αίγισθου, σκότωσε τον άντρα της, τον Αγαμέμνονα που γύρισε από τον τρωικό πόλεμο. Ο Ορέ-

στης, όμως, που ήταν γιος της Κλυταιμνήστρας και του Αγαμέμνονα, εκδικείται το φόνο του πατέρα, σκοτώνοντας τη μητέρα του. Γι' αυτό τον καταδιώκουν οι Ερινύες, οι δαιμονικές υπερασπίστριες του μητρικού δικαίου, που θεωρεί τη μητροκτονία σαν το πιο βαρύ, το πιο ανεξιλέωτο έγκλημα. Όμως, ο Απόλλωνας, που με το χρησμό του έσπρωξε τον Ορέστη σ' αυτή την πράξη, και η Αθηνά, που την καλούν για δικαστή—οι δυο θεοί που εκπροσωπούν εδώ το καινούργιο καθεστώς του πατρικού δικαίου— τον προστατεύουν. Η Αθηνά ακούει και τις δυο πλευρές. Όλο το διαφιλονικούμενο ζήτημα συνοψίζεται σύντομα στη συζήτηση που γίνεται τώρα ανάμεσα στον Ορέστη και τις Ερινύες. Ο Ορέστης επικαλείται ότι η Κλυταιμνήστρα έκανε διπλό έγκλημα: σκοτώνοντας τον άντρα της σκότωσε μαζί και τον πατέρα του. Γιατί λοιπόν οι Ερινύες καταδιώκουν αυτόν κι όχι εκείνη, που είναι πολύ πιο φταιχτρα; Η απάντηση είναι χτυπητή:

«Οὐκ ἦν δμαιομος φωτός δν κατέκτανεν.»¹

Ο φόνος ενός ανθρώπου που δεν συγγενεύει με αίμα, ακόμα κι αν είναι ο άντρας της φόνισσας, εξιλεώνεται, δεν ενδιαφέρει τις Ερινύες. Δουλειά τους είναι μονάχα να καταδιώκουν το φόνο ανάμεσα στους συγγενείς από αίμα κι εδώ, σύμφωνα με το μητρικό δίκαιο, το πιο βαρύ και το πιο ανεξιλέωτο είναι η μητροκτονία. Τώρα εμφανίζεται ο Απόλλωνας σαν συνήγορος του Ορέστη. Η Αθηνά βάζει τους αρεοπαγίτες—τους αθηναίους δικαστές—να ψηφίσουν. Οι ψήφοι είναι ίσοι για την αθώωση και την καταδίκη. Τότε η Αθηνά, σαν προεδρεύουσα, δίνει την ψήφο της υπέρ του Ορέστη και τον αθώνει. Το πατρικό δίκαιο νίκησε το μητρικό δίκαιο. Οι «θεοί της νέας γενιάς», όπως τους χαρακτηρίζουν οι ίδιες οι Ερινύες, νικούν τις Ερινύες που πείθονται στο τέλος να αναλάβουν ένα νέο αξίωμα στην υπηρεσία του νέου καθεστώτος. Αυτή η καινούργια, αλλά απόλυτα σωστή ερμηνεία της

1. «Δεν ήταν από αίμα συγγενής της ο άντρας, που σκότωσε.» Ο 605ος στίχος των «Ευμενίδων» του Αισχύλου, που αποτελεί την τελευταία τραγωδία της τριλογίας του *Ορέστεια* (σημ.τ. μετ.).

Ορέστειας είναι ένα από τα ωραιότερα και καλύτερα μέρη όλου του βιβλίου, αποδειώνει όμως ταυτόχρονα ότι ο Μπάχοφεν πιστεύει τουλάχιστον στις Ερινύες, στον Απόλλωνα και στην Αθηνά, όσο και ο Αισχύλος στην εποχή του. Πιστεύει ακριβώς ότι στην ελληνική ηρωική εποχή έκαναν το θαύμα να γκρεμίσουν το μητρικό δίκαιο με το πατρικό δίκαιο. Είναι φανερό ότι μια τέτοιου είδους αντίληψη, που θεωρεί τη θρησκεία αποφασιστικό μοχλό της παγκόσμιας ιστορίας, τελικά θα πρέπει να καταλήγει σε καθαρό μυστικισμό. Είναι λοιπόν άχαρη, δεν είναι καθόλου αποδοτική δουλειά, πάντα να διαβάζει κανείς τους χοντρούς τόμους του Μπάχοφεν. Όμως, όλα αυτά δεν μειώνουν την αξία του, ανοίγει νέους δρόμους. Αυτός πρώτος αντικατέστησε τη φράση για μια άγνωστη αρχική κατάσταση απεριόριστων σεξουαλικών σχέσεων με την απόδειξη ότι η παλιά κλασική φιλολογία μας δείχνει ένα σωρό ίχνη, σύμφωνα με τα οποία πριν από τη μονογαμία υπήρχε πραγματικά στους Έλληνες και τους Ασιάτες μια κατάσταση όπου, όχι μονάχα ένας άντρας είχε σεξουαλικές σχέσεις με περισσότερες γυναίκες, αλλά και μια γυναίκα είχε σεξουαλικές σχέσεις με περισσότερους άντρες, χωρίς αυτό να προσκρούει στα έθιμα. Ότι αυτό το έθιμο δεν εξαφανίστηκε χωρίς ν' αφήσει πίσω του ίχνη, με τη μορφή μιας περιορισμένης έκδοσης, με την οποία οι γυναίκες έπρεπε να εξαγοράσουν το δικαίωμα στη μονογαμία. Ότι γι' αυτό αρχικά η καταγωγή μπορούσε να λογαριάζεται μονάχα σε γυναικεία γραμμή, από μητέρα σε μητέρα. Ότι αυτή η μοναδική ισχύς της γυναικείας γραμμής διατηρήθηκε ακόμα για πολύ και στην εποχή της μονογαμίας με την εξασφαλισμένη ή πάντως την αναγνωρισμένη πατρότητα και ότι αυτή η αρχική θέση των μητέρων, σαν των μοναδικών σίγουρων γονιών των παιδιών τους, εξασφάλιζε σ' αυτές, και μαζί μ' αυτές στις γυναίκες γενικά, μια ανώτερη κοινωνική θέση που δεν την ξαναπέκτησαν ποτέ από τότε. Αυτούς τους κανόνες ο Μπάχοφεν βέβαια δεν τους διατύπωσε έτσι καθαρά — σ' αυτό τον εμπόδιζε η μυστικιστική του αντίληψη. Όμως τους έχει αποδείξει, κι αυτό το 1861 σήμαινε σωστή επανάσταση.

Ο χοντρούς τόμος του Μπάχοφεν ήταν γραμμένος στα γερμανικά, δηλαδή στη γλώσσα του έθνους που τότε ενδιαφε-

ρόταν λιγότερο απ' όλα για την προίσορία της σημερινής οικογένειας. Γι' αυτό έμεινε άγνωστος. Ο άμεσός του διάδοχος στον ίδιο τομέα εμφανίστηκε το 1865, χωρίς ποτέ να έχει ακούσει για τον Μπάχοφεν.

Ο διάδοχος αυτός ήταν ο Τζ. Φ. Μακ Λέναν, το κατευθείαν αντίθετο του προκατόχου του. Στη θέση του μεγαλοφυή μυστικιστή έχουμε εδώ τον ξερό νομικό. Στη θέση της υπέρμετρης ποιητικής φαντασίας, τους ευλογοφανείς συνδυασμούς του δικηγόρου που αγορεύει. Ο Μακ Λέναν βρίσκει σε πολλούς άγριους, βάρβαρους, ακόμα και πολιτισμένους λαούς της παλιάς και της νέας εποχής, μια μορφή συνοικειοσύνης, όπου ο γαμπρός, μονάχος ή με τους φίλους του, πρέπει φαινομενικά ν' αρπάζει με τη βία τη νύφη από τους συγγενείς της. Αυτό το έθιμο θα πρέπει να είναι υπόλειμμα ενός προηγούμενου εθίμου, όπου οι άντρες μιας φυλής άρπαζαν πραγματικά τις γυναίκες τους με τη βία από άλλες φυλές. Πώς εμφανίστηκε τώρα αυτός ο «ληστρικός γάμος»; Όσο καιρό οι άντρες έβρισκαν αρκετές γυναίκες στη δική τους φυλή, δεν υπήρχε απολύτως καμιά αφορμή γι' αυτό τον τρόπο γάμου. Βρίσκουμε όμως τώρα επίσης συχνά ότι σε μη αναπτυγμένους λαούς υπάρχουν ορισμένες ομάδες (που γύρω στο 1865 τις συνταύτιζαν συχνά ακόμα με τις ίδιες τις φυλές), όπου απαγορεύεται ο γάμος μέσα σ' αυτές, έτσι που οι άντρες να είναι υποχρεωμένοι να παίρνουν τις γυναίκες τους και οι γυναίκες τους άντρες τους έξω από την ομάδα, ενώ σε άλλες υπάρχει το έθιμο οι άντρες μιας ορισμένης ομάδας να είναι υποχρεωμένοι να παίρνουν τις γυναίκες τους μονάχα μέσα από τη δική τους ομάδα. Ο Μακ Λέναν ονομάζει τις πρώτες εξωγαμικές, τις δεύτερες ενδογαμικές και δημιουργεί χωρίς περιστροφές μια άκαμπτη αντίθεση ανάμεσα σε εξωγαμικές και ενδογαμικές «φυλές». Και παρά το γεγονός ότι η δική του έρευνα για την εξωγαμία του φέρνει μπροστά στη μύτη του το γεγονός ότι αυτή η αντίθεση σε πολλές, αν όχι στις περισσότερες ή ακόμα και σε όλες τις περιπτώσεις, υπάρχει μονάχα στη φαντασία του, ωστόσο την κάνει βάση ολόκληρης της θεωρίας του. Οι εξωγαμικές φυλές μπορούν έτσι να παίρνουν τις γυναίκες τους μονάχα από άλλες φυλές και, στην αδιάκοπη κατάσταση πολέμου ανάμεσα στις φυλές που αντιστοιχεί

στην εποχή της αγριότητας, αυτό μπορούσε να γίνει μονάχα με την αρπαγή.

Και ο Μακ Λέναν ρωτάει στη συνέχεια: Από πού προέρχεται αυτό το έθιμο της εξωγαμίας; Η αντίληψη της συγγένειας εξ αίματος και της αιμομειξίας δεν μπορούσαν να έχουν καμιά σχέση μ' αυτήν, αυτές ήταν φαινόμενα που αναπτύχθηκαν μόλις πολύ αργότερα. Ίσως όμως αυτό να οφείλεται στο πολυδιαδομένο στους άγριους έθιμο, να σκοτώνουν τα κορίτσια αμέσως μόλις γεννηθούν. Έτσι δημιουργείται ένα πλεόνασμα από άντρες σε κάθε ξεχωριστή φυλή, που αναγκαία άμεση συνέπεια του είναι πολλοί άντρες να κατέχουν από κοινού μια γυναίκα: δηλαδή η πολυανδρία. Η συνέπεια πάλι ήταν ότι ήξεραν ποια ήταν η μητέρα ενός παιδιού, όχι όμως ποιος ήταν ο πατέρας, γι' αυτό και η συγγένεια λογαριάζεται μονάχα από τη γυναικεία γραμμή κι αποκλείεται η αντρική. Αυτό ήταν το μητρικό δίκαιο. Και μια δεύτερη συνέπεια της έλλειψης γυναικών μέσα στη φυλή — μια έλλειψη που τη μετρίαζε, αλλά δεν την εξαφάνιζε η πολυανδρία — ήταν ακριβώς η συστηματική βίαιη απαγωγή γυναικών από ξένες φυλές.

«Επειδή η εξωγαμία και η πολυανδρία πηγάζουν από την ίδια αιτία — την έλλειψη ισαριθμίας ανάμεσα στα δυο φύλα — πρέπει να θεωρούμε ότι όλες οι εξωγαμικές φυλές αρχικά ήταν πολυανδρικές... Και γι' αυτό πρέπει να θεωρούμε αδιαμφισβήτητο ότι ανάμεσα στις εξωγαμικές φυλές το πρώτο σύστημα συγγένειας ήταν εκείνο που γνωρίζει δεσμούς αίματος μονάχα από τη μητρική πλευρά.» (Mc Lennan, «Studies in Ancient History», 1886, *Primitive Marriage*, σελ. 124).

Η υπηρεσία που πρόσφερε ο Μακ Λέναν είναι ότι τράβηξε την προσοχή στη γενική διάδοση και τη μεγάλη σημασία αυτού που ονομάζει εξωγαμία. Καθόλου δεν ανακάλυψε την ύπαρξη των εξωγαμικών ομάδων και ακόμα σε καμιά περίπτωση δεν τις κατάλαβε. Εκτός από προηγούμενες, μεμονωμένες σημειώσεις πολλών παρατηρητών — που ήταν οι πηγές του Μακ Λέναν — ο Λάθαμ (*Descriptive Ethnology*, 1859) είχε περιγράψει σωστά και με ακρίβεια το θεσμό αυτό στους ινδούς Μαγκάδ¹ και είπε ότι είναι γενικά διαδεδομένος και τον

1. Παλιά φυλή, που σήμερα αποτελεί εθνότητα του δυτικού Νεπάλ (σημ. γεμ. σύντ.).

βρίσκουμε σε όλες τις ηπείρους. Το σημείο αυτό από το έργο του Λάθαμ το αναφέρει και ο ίδιος ο Μακ Λέναν. Και ο δικός μας ο Μόργκαν από το 1847, στα γράμματά του για τους Ιροκέζους (στο *Αμερικαν Ριβιού*) και το 1851 στο *Δε Λιγκ οφ δε Ιροκουά* τον αποδείχνει και τον περιγράφει σωστά, ενώ, όπως θα δούμε, το δικηγορικό μυαλό του Μακ Λέναν δημιούργησε εδώ μια πολύ μεγαλύτερη σύγχυση απ' ό,τι η μυστικιστική φαντασία του Μπάχοφεν στον τομέα του μητρικού δικαίου. Μια παραπέρα υπηρεσία που πρόσφερε ο Μακ Λέναν είναι ότι αναγνώρισε τη γενεαλογική σειρά σύμφωνα με το μητρικό δίκαιο σαν το αρχικό, αν και, όπως αναγνωρίζει αργότερα, τον πρόλαβε εδώ ο Μπάχοφεν. Μα και εδώ δεν βλέπει καθαρά, μιλάει διαρκώς για «συγγένεια μονάχα σε γυναικεία γραμμή» (kinship through females only) και χρησιμοποιεί αδιάκοπα αυτή τη σωστή για μια προηγούμενη βαθμίδα έκφραση και σε κατοπινές βαθμίδες ανάπτυξης, όπου παρά το γεγονός ότι η καταγωγή και η κληρονομιά λογαριάζονται ακόμα αποκλειστικά σύμφωνα με τη γυναικεία γραμμή, αναγνωρίζεται όμως και εκφράζεται η συγγένεια και από την αντρική πλευρά. Είναι η στενοκεφαλιά του νομικού, που δημιουργεί μια σταθερή νομική έκφραση και εξακολουθεί να την εφαρμόζει αμετάβλητη σε καταστάσεις που στο μεταξύ την έκαναν ανεφάρμοστη.

Παρ' όλη της την ευλογοφάνεια, φαίνεται ωστόσο ότι η θεωρία του Μακ Λέναν δεν έμοιαζε ούτε και στον ίδιο της το συγγραφέα αρκετά γερά θεμελιωμένη. Τουλάχιστον του κάνει εντύπωση ότι είναι «αξιοπαρατήρητο πως η μορφή της (φαινομενικής) αρπαγής γυναικών είναι πιο χαρακτηριστική και εκφράζεται πιο καλά ακριβώς στους λαούς εκείνους όπου επικρατεί η αντρική συγγένεια (θέλει να πει η καταγωγή σε αντρική γραμμή)» (σελ. 140). Και ακόμα: «Είναι περίεργο γεγονός ότι, απ' όσα ξέρουμε, η παιδοκτονία δεν ασκείται συστηματικά πουθενά εκεί όπου υπάρχουν πλάι-πλάι η εξωγαμία και η αρχαιότατη μορφή συγγένειας» (σελ. 146). Και τα δυο γεγονότα χτυπούν κατάμουτρα τον τρόπο της εξήγησής του και δεν έχει να αντιπαραθέσει σ' αυτά παρά μονάχα καινούργιες, πιο μπερδεμένες υποθέσεις.

Παρ' όλα αυτά, στην Αγγλία η θεωρία του επιδοκιμάστη-

κε πολύ και βρήκε μεγάλη απήχηση: Ο Μακ Λέναν περνούσε εδώ γενικά για ιδρυτής της ιστορίας της οικογένειας και για πρώτη αυθεντία στο πεδίο αυτό. Η αντίθεσή του ανάμεσα στις εξωγαμικές και τις ενδογαμικές «φυλές», παρά τις όποιες εξαιρέσεις και τροποποιήσεις που διαπιστώνονταν, έμεινε ωστόσο η αναγνωρισμένη βάση της κυρίαρχης αντίληψης και έγινε η παρωπίδα, που έκανε αδύνατη κάθε ελεύθερη εξέταση του ερευνώμενου πεδίου και επομένως έκανε επίσης αδύνατη κάθε αποφασιστική πρόοδο. Στην υπερεκτίμηση του Μακ Λέναν στην Αγγλία, που συνηθίζεται κατά το αγγλικό πρότυπο και αλλού, έχουμε καθήκον ν' αντιπαραθέσουμε το γεγονός ότι με την καθαρά παρεξηγημένη αντίθεσή του ανάμεσα στις εξωγαμικές και τις ενδογαμικές «φυλές» περισσότερο έβλαψε παρά ωφέλησε με τις έρευνές του.

Στο μεταξύ, έρχονταν στο φως όλο και περισσότερα γεγονότα που δεν ταίριαζαν στο κομψό του πλαίσιο. Ο Μακ Λέναν γνώριζε μονάχα τρεις μορφές του γάμου: πολυγαμία, πολυανδρία και μονογαμία. Από τη στιγμή όμως που στράφηκε η προσοχή σ' αυτό το σημείο, βρέσκονταν όλο και περισσότερες αποδείξεις για το ότι σε ανεξέλικτους λαούς υπήρχαν μορφές γάμου, όπου μια σειρά άντρες κατείχαν από κοινού μια σειρά γυναίκες. Κι ο Λόμπκοβ (The Origin of Civilization, 1870) παραδέχτηκε αυτό τον ομαδικό γάμο (Communal marriage) σαν ιστορικό γεγονός.

Αμέσως μετά, το 1871, εμφανίστηκε ο Μόργκαν με νέο και από πολλές απόψεις αποφασιστικό υλικό. Είχε πειστεί ότι το ιδιόμορφο σύστημα συγγένειας που ισχύει στους Ιροκέζους είναι κοινό σε όλους τους αυτόχθονες κατοίκους των Ηνωμένων Πολιτειών, δηλαδή απλώνεται σε μια ολόκληρη ήπειρο, αν και αντιφάσκει άμεσα με τους βαθμούς συγγένειας όπως προκύπτουν πραγματικά από το σύστημα γάμου που ισχύει εκεί. Παρακίνησε λοιπόν την αμερικάνικη ομοσπονδιακή κυβέρνηση να συγκεντρώσει πληροφορίες, με βάση ερωτηματολόγια και πίνακες που διατύπωσε ο ίδιος, για τα συστήματα συγγένειας των υπόλοιπων λαών και από τις απαντήσεις βρήκε 1) ότι το αμερικανοϊνδιάνικο σύστημα συγγένειας ισχύει σε πολλές φυλές και στην Ασία και με κάπως παραλλαγμένη μορφή στην Αφρική και στην Αυστραλία,

2) ότι εξηγείται πέρα για πέρα από μια μορφή ομαδικού γάμου που αρχίζει να εξαφανίζεται στη Χαβάη και σ' άλλα αυστραλιανά νησιά, 3) ότι όμως στα ίδια νησιά, πάλι σ' αυτή τη μορφή γάμου, ισχύει ένα σύστημα συγγένειας που μπορεί να εξηγηθεί μονάχα με μια ακόμα πιο πρωτόγονη και σήμερα εξαφανισμένη μορφή του ομαδικού γάμου. Τις πληροφορίες που συγκέντρωσε μαζί με τα συμπεράσματά του τα δημοσίευσε το 1871 στο βιβλίο του *Systems of Consanguinity and Affinity* και έφερε έτσι τη συζήτηση σ' ένα άπειρα πιο ευρύ πεδίο. Ξεκινώντας από τα συστήματα συγγένειας οικοδομούσε ξανά τις αντίστοιχες σ' αυτά μορφές οικογένειας, ανοίγοντας έτσι έναν καινούργιο δρόμο έρευνας και μια ανασκόπηση που έφτανε ακόμα πιο πίσω στην προϊστορία της ανθρωπότητας. Με την επικράτηση αυτής της μεθόδου διαλυόταν σαν καπνός το χαριτωμένο κατασκευάσμα του Μακ Λέναν.

Ο Μακ Λέναν υπεράσπισε τη θεωρία του στη νέα έκδοση του *Primitive Marriage* («*Studies in Ancient History*», 1875). Ενώ ο ίδιος σκαρώνει μια εξαιρετικά τεχνητή ιστορία της οικογένειας αποκλειστικά από υποθέσεις, ζητάει από τον Λόμπκ και τον Μόργκαν όχι μόνο αποδείξεις για τον κάθε τους ισχυρισμό, αλλά αποδείξεις με την ακαταμάχητη εκείνη ακρίβεια, που μονάχα σ' ένα σκοτσέζικο δικαστήριο γίνονται δεκτές. Κι αυτό το κάνει ο ίδιος άνθρωπος, που από τη στενή σχέση ανάμεσα στον αδερφό της μητέρας και το γιο της αδερφής στους Γερμανούς (Tacitus, *Germania*, c. 20), από την πληροφορία του Καίσαρα ότι οι Βρετανοί ανά δέκα ή δώδεκα έχουν κοινές τις γυναίκες τους και από όλες τις άλλες πληροφορίες των αρχαίων συγγραφέων για κοινοκτημοσύνη των γυναικών στους βαρβάρους, βγάζει αδίστακτα το συμπέρασμα ότι σ' όλους αυτούς τους λαούς κυριαρχούσε η πολυανδρία! Θαρρεί κανείς ότι ακούει έναν εισαγγελέα, που για την τακτοποίηση της περιπτώσεώς του επιτρέπει στον εαυτό του κάθε ελευθερία, ενώ από το συνήγορο απαιτεί όμως την πιο τυπική, νομικά ισχυρή απόδειξη για την κάθε του λέξη.

Ισχυρίζεται ότι ο ομαδικός γάμος είναι καθαρή φαντασία, και έτσι πέφτει πολύ πιο πίσω από τον Μπάχοφεν. Τα συστήματα συγγένειας του Μόργκαν είναι τάχα απλοί κανόνες κοινωνικής ευγένειας, κι αυτό αποδειχεται από το γεγο-

νός ότι οι Ινδιάνοι προσφωνούν αδερφό ή πατέρα και τον ξένο, το λευκό. Είναι σαν να θέλαμε να υποστηρίξουμε ότι οι χαρακτηρισμοί πατέρας, μητέρα, αδερφός, αδερφή είναι απλές προσφωνήσεις χωρίς νόημα, επειδή τους καθολικούς παπάδες και τις γιουμένισσες τους προσφωνούν πατέρα και μητέρα, ενώ οι καλόγεροι και οι καλόγριες, ακόμα και οι μασσόνοι και οι άγγλοι σύντροφοι ενός επαγγελματικού σωματείου, προσφωνούνται μεταξύ τους σε επίσημες συνεδριάσεις με τις λέξεις αδερφέ και αδερφή. Κοντολογίς, η υπεράσπιση του Μακ Λέναν ήταν φοβερά αδύναμη.

Έμνε ωστόσο ακόμα ένα σημείο, που δεν το είχαν πιάσει. Η αντίθεση ανάμεσα στις εξωγαμικές και τις ενδογαμικές «φυλές», πάνω στην οποία στηριζόταν όλο του το σύστημα, δεν ήταν μονάχα ακλόνητη, αλλά την αναγνώριζαν κιόλας σαν άξονα όλης της ιστορίας της οικογένειας. Παραδέχονταν ότι η προσπάθεια του Μακ Λέναν να εξηγήσει αυτή την αντίθεση είναι ανεπαρκής και αντιφάσκει με τα γεγονότα που ο ίδιος απαρίθμησε. Όμως, η αντίθεση η ίδια, η υπαρξη δυο αλληλοαποκλειόμενων ειδών από αυτοτελείς και ανεξάρτητες φυλές, όπου το ένα είδος έπαιρνε τις γυναίκες του μέσα από τη φυλή, ενώ αυτό απαγορευόταν απόλυτα στο άλλο είδος — αυτά ίσχυαν σαν αδιαφιλονίκητο ευαγγέλιο. Δεν έχουμε παρά να συγκρίνουμε, για παράδειγμα, το *Origines de la famille* του Ζιρό-Τελόν (1874) και ακόμα το *Origin of Civilization* του Λόμποκ (4η έκδοση, 1882).

Από το σημείο αυτό πιάνεται το κύριο έργο του Μόργκαν: *Ancient society* (1877), το έργο που έχει σαν βάση της τούτη η εργασία. Αυτό που το 1871 ακόμα ο Μόργκαν το διαισθανόταν θολά μόνο, αναπτύσσεται εδώ με πλήρη συνείδηση. Η ενδογαμία και εξωγαμία δεν αποτελούν καμιά αντίθεση. Εξωγαμικές «φυλές» δεν βρέθηκαν ως τώρα πουθενά. Όμως, τον καιρό που επικρατούσε ακόμα ο ομαδικός γάμος — και κατά πάσαν πιθανότητα κάποτε επικρατούσε παντού — η φυλή διακλαδωνόταν σε μια σειρά συγγενικές εξ αίματος ομάδες από τη μητρική πλευρά, στα γένη, που μέσα τους απαγορευόταν αυστηρά ο γάμος, έτσι ώστε οι άντρες ενός γένους μπορούσαν βέβαια να παίρνουν τις γυναίκες τους μέσα από τη φυλή, και κατά κανόνα τις παίρνουν απ' αυτή, έ-

πρεπε όμως να τις παίρνουν έξω από το γένος τους. Έτσι ώ-
στε αν το γένος ήταν αυστηρά εξωγαμικό, η φυλή που περιε-
λάμβανε το σύνολο των γενών, ήταν άλλο τόσο αυστηρά εν-
δογαμική. Έτσι ξεκαθαρίστηκε οριστικά και το τελευταίο υ-
πόλειμμα του κατασκευάσματος του Μακ Λέναν.

Ο Μόργκαν όμως δεν αρκέστηκε σ' αυτό. Το γένος των
Ινδιάνων της Αμερικής του χρησίμεψε ακόμα για να κάνει τη
δεύτερη αποφασιστική πρόοδο στο πεδίο που ερευνούσε. Στο
γένος αυτό που ήταν οργανωμένο σύμφωνα με το μητρικό δί-
καιο, ανακάλυψε την αρχική μορφή απ' όπου αργότερα ανα-
πτύχθηκε το γένος που ήταν οργανωμένο σύμφωνα με το πα-
τρικό δίκαιο, το γένος όπως το βρίσκουμε στους αρχαίους
πολιτισμένους λαούς. Το ελληνικό και ρωμαϊκό γένος, που
αποτελούσε αίνιγμα για όλους τους ως τότε ιστοριογράφους,
είχε εξηγηθεί με το ινδιάνικο και έτσι είχε βρεθεί μια και-
νούργια βάση για όλη την πρωτόγονη ιστορία.

Αυτή η εκ νέου ανακάλυψη του αρχικού μητριαρχικού γέ-
νους σαν πρώτης βαθμίδας του πατριαρχικού γένους των πο-
λιτισμένων λαών, έχει για την προϊστορία την ίδια σημασία
που έχει η θεωρία της εξέλιξης του Δαρβίνου για τη βιολογία
και η θεωρία της υπεραξίας του Μαξ για την πολιτική οικονο-
μία. Έδωσε τη δυνατότητα στον Μόργκαν να σκιαγραφήσει για
πρώτη φορά την ιστορία της οικογένειας, όπου έχουν διατυ-
πωθεί στις γενικές τους γραμμές και όσο το επιτρέπει το γνω-
στό σήμερα υλικό, τουλάχιστον οι κλασικές της βαθμίδες ανά-
πτυξης. Είναι φανερό για όλους ότι έτσι αρχίζει μια νέα εποχή
στην επεξεργασία της προϊστορίας. Το μητριαρχικό γένος έγι-
νε ο άξονας γύρω από τον οποίο στρέφεται όλη αυτή η επιστή-
μη. Από τον καιρό που ανακαλύφθηκε, ξέρουμε προς ποια κα-
τεύθυνση και για ποιο αντικείμενο πρέπει να ερευνούμε και
πώς πρέπει να ταξινομούμε τα αποτελέσματα της έρευνας. Και
επομένως γίνονται τώρα στον τομέα αυτό πολύ πιο γρήγορες
πρόοδοι απ' ό,τι γίνονταν πριν εκδοθεί το βιβλίο του Μόργκαν.

Οι ανακαλύψεις του Μόργκαν έχουν τώρα αναγνωριστεί
γενικά, ή μάλλον τις έχουν ιδιοποιηθεί οι ερευνητές της προϊ-
στορίας, ακόμα και στην Αγγλία. Όμως, σχεδόν σε κανένα
δεν βρίσκουμε την ανοιχτή ομολογία ότι στον Μόργκαν χρω-
στάμε τούτη την επανάσταση στις αντιλήψεις. Στην Αγγλία

αποσιώπησαν, όσο ήταν δυνατό, το βιβλίο του και με τον ίδιο ξεμπέρεψαν με συγκαταβατικούς επαίνους για τις προηγούμενες εργασίες του. Ενώ ξεσκαλίζουν με επιμέλεια τις λεπτομέρειες της περιγραφής του, αποσιωπούν επίμονα τις πραγματικά μεγάλες ανακαλύψεις του. Η πρώτη έκδοση του *Ancient society* έχει εξαντληθεί. Στην Αμερική δεν υπάρχει για παρόμοια πράγματα αξιόλογη κατανάλωση. Στην Αγγλία φαίνεται πως έπνιξαν συστηματικά το βιβλίο και η μοναδική έκδοση αυτού του έργου, που άφησε εποχή, η έκδοση που κυκλοφορεί ακόμα στα βιβλιοπωλεία, είναι η γερμανική μετάφραση.

Γιατί αυτή η επιφύλαξη, στην οποία είναι δύσκολο να μη δούμε μια συνωμοσία σιωπής, ιδιαίτερα αν πάρουμε υπόψη τις τόσες περικοπές που αναφέρονται απλούστατα για λόγους ευγένειας και τις άλλες εκδηλώσεις συναδελφικότητας από τους αναγνωρισμένους μας ερευνητές της προϊστορίας; Μήπως γιατί ο Μόργκαν είναι Αμερικανός και είναι πολύ σκληρό για τους άγγλους ερευνητές της προϊστορίας το γεγονός ότι, παρά την εξαιρετικά αξιέπαινη επιμέλειά τους στη συλλογή του υλικού, είναι υποχρεωμένοι να καταφεύγουν σε δυο μεγαλοφυείς ξένους, στον Μπάχοφεν και στον Μόργκαν, για τις απόψεις που ισχύουν γενικά στην τακτοποίηση και ταξινόμηση αυτού του υλικού, με δυο λόγια για τις ιδέες τους; Το Γερμανό θα μπορούσαν ακόμα να τον ανεχθούν, τον Αμερικανό, όμως; Απέναντι στον Αμερικανό ο κάθε Άγγλος γίνεται πατριώτης, είδα τέτοια διασκεδαστικά παραδείγματα στις Ηνωμένες Πολιτείες¹. Και σαν να μην έφταναν αυτά, προστέθηκε και το ότι ο Μακ Λέναν ήταν, σαν να λέμε, ο επίσημα αναγνωρισμένος ιδρυτής και αρχηγός της αγγλικής προϊστορικής σχολής. Ανάμεσα στους ερευνητές της προϊστορίας θεωρείτο σαν τρόπος καλής συμπεριφοράς να μιλάνε με το μεγαλύτερο σεβασμό για το τεχνητό του ιστορικό κατασκευάσμα, που από την παιδοκτονία οδηγεί στη μητριαρχική οικογένεια μέσω της πολυανδρίας και του ληστρικού

1. Ο Ένγκελς, μαζί με τον Έντουαρντ Άβελινγκ, την Ελεονόρ Μαξ-Άβελινγκ και τον Καρλ Σέρλεμερ, επισκέφτηκαν τον Αύγουστο-Σεπτέμβριο του 1888 τις ΗΠΑ και τον Καναδά. Για τις εντυπώσεις του Ένγκελς από το ταξίδι αυτό βλέπε *Marx-Engels-Werke*, τόμ. 21, σελ. 466-468 (σημ. γερμ. σύντ.).

γάμου. Θεωρείτο απρεπής αιρετικός όποιος είχε και την παραμικρή αμφιβολία για το ότι υπάρχουν «φυλές» εξωγαμικές και ενδογαμικές, που αλληλοαποκλείονται απόλυτα. Επομένως, ο Μόργκαν έκανε ένα είδος ιεροσυλίας διαλύοντας σαν καπνό όλα αυτά τα αγιασμένα δόγματα. Και τα διέλυσε μάλιστα μ' έναν τρόπο που έφτασε να εκφράσει τις απόψεις του για να γίνουν αμέσως ολοφάνερες. Έτσι που οι θαυμαστές του Μακ Λέναν, που ως τώρα τρίκλιζαν απελπισμένα ανάμεσα στην εξωγαμία και στην ενδογαμία, αναγκάστηκαν να χτυπήσουν το κεφάλι τους με τις γροθιές τους και να φωνάξουν: Πώς μπορούσαμε να ήμαστε τόσο κουτοί και να μην το βρούμε αυτό μονάχοι μας τόσον καιρό!

Κι αν δεν έφταναν αυτά τα εγκλήματα για ν' απαγορεύουν στην επίσημη σχολή κάθε άλλη μεταχείρισή του εκτός από ένα χλιαρό παραμέρισμά του, ο Μόργκαν έκανε να ξεχειλίσει το ποτήρι, όχι μονάχα γιατί κριτικάρε τον πολιτισμό, την κοινωνία της εμπορευματικής παραγωγής, τη βασική μορφή της σημερινής μας κοινωνίας μ' έναν τρόπο που θυμίζει τον Φουριέ, αλλά και γιατί μιλάει ακόμα για μελλοντικό μετασχηματισμό αυτής της κοινωνίας με λόγια που θα μπορούσε να είχε πει ο Καρλ Μαρξ. Του άξιζε, λοιπόν, που ο Μακ Λέναν τον κατηγορεί αγανακτισμένος ότι «η ιστορική μέθοδος του είναι απόλυτη αντιπαθητική» και που ο καθηγητής κύριος Ζιρό-Τελόν στη Γενεύη το επιβεβαιώνει αυτό ακόμα και το 1884. Αν και ήταν ο ίδιος ο κύριος Ζιρό-Τελόν που το 1874 (*Origines de la famille*) στριφογύριζε ακόμα αμήχανος μέσα στο λαβύρινθο της εξωγαμίας του Μακ Λέναν, απ' όπου χρειάστηκε να τον απελευθερώσει ο Μόργκαν!

Για τις υπόλοιπες προόδους που χρωστάει η προϊστορία στον Μόργκαν, δεν χρειάζεται να επεκταθώ εδώ. Στην εργασία μου βρίσκεται ό,τι χρειάζεται γι' αυτές. Τα δεκατέσσερα χρόνια που πέρασαν από την έκδοση του κύριου έργου του Μόργκαν, πλούτισαν πολύ το υλικό μας για την ιστορία των πρωτόγονων κοινωνιών των ανθρώπων. Στους ανθρωπολόγους, στους ταξιδιώτες και στους επαγγελματίες ερευνητές της προϊστορίας προστέθηκαν οι μελετητές της συγκριτικής νομολογίας που, από τη μια μεριά, έφεραν νέο υλικό και, από την άλλη, νέες απόψεις. Έτσι κλονίστηκαν ή και αχρη-

στεύτηκαν μερικές από τις μεμονωμένες υποθέσεις του Μόργκαν. Όμως, πουθενά το νέο υλικό που συγκεντρώθηκε δεν μπόρεσε ν' αντικαταστήσει με νέες, τις μεγάλες του κύριες απόψεις. Η τάξη που έβαλε ο Μόργκαν στην προϊστορία ισχύει, στις κύριες γραμμές της, ακόμα και σήμερα. Μάλιστα, μπορεί να πει κανείς, την αναγνωρίζουν όλο και περισσότεροι στον ίδιο βαθμό που κρατούν μυστικό το γεγονός ότι αυτός είναι ο αρχικός δημιουργός αυτής της μεγάλης προόδου.¹

Λονδίνο, 16 Ιούνη 1891

Φρίντριχ Ένγκελς

Σύμφωνα με την τέταρτη έκδοση της Καταγωγής της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους.

Πρωτοδημοσιεύτηκε με τον τίτλο «Για την πρωτόγονη ιστορία της οικογένειας» στη Νόιε Τσάιτ, 1891.

Marx-Engels-Werke, τόμ. 22, σελ. 211-222.

1. Στο ταξίδι μου, όταν γύριζα από τη Νέα Υόρκη, το Σεπτέμβρη του 1888, συνάντησα έναν πρώην βουλευτή του Κογκρέσου της εκλογικής περιφέρειας του Ρότσεστερ, που είχε γνωρίσει τον Λούις Μόργκαν. Δεν ήξερε δυστυχώς να μου διηγηθεί πολλά γι' αυτόν. Ο Μόργκαν έζησε στο Ρότσεστερ σαν ιδιώτης κι ασχολιόταν μονάχα με τις μελέτες του. Ο αδερφός του ήταν συνταγματάρχης, διορισμένος στην Ουάσιγκτον στο υπουργείο Στρατιωτικών. Με τη μεσολάβηση του αδερφού του κατάφερε να ενδιαφερθεί η κυβέρνηση για τις έρευνές του και να εκδώσει μερικά από τα έργα του με έξοδα του δημοσίου. Ο ίδιος ο αφηγητής, όπως μου είπε, χρησιμοποιήθηκε για το σκοπό αυτό πολλές φορές, τον καιρό που ήταν βουλευτής (σημ. του Ένγκελς).

Η ΚΑΤΑΓΩΓΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ, ΤΗΣ ΑΤΟΜΙΚΗΣ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

I

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΕΣ ΒΑΘΜΙΔΕΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

Ο Μόργκαν είναι ο πρώτος που, με γνώση του έργου, προσπαθεί να βάλει μια ορισμένη τάξη στην προϊστορία της ανθρωπότητας. Η ταξινόμηση που κάνει θα ισχύει, βέβαια, όσο ένα σημαντικό ευρύτερο υλικό δεν θα μας αναγκάσει να κάνουμε αλλαγές.

Από τις τρεις κύριες εποχές: άγρια κατάσταση, βαρβαρότητα, πολιτισμός, τον απασχολούν φυσικά μονάχα οι δύο πρώτες και το πέρασμα στην τρίτη. Την καθεμιά από τις δυο, την υποδιαιρεί σε μια κατώτερη, μέση και ανώτερη βαθμίδα, ανάλογα με την πρόοδο της παραγωγής των μέσων συντήρησης. Γιατί, όπως λέει:

«Η επιδεξιότητα σ' αυτή την παραγωγή είναι αποφασιστική για το βαθμό της ανθρώπινης υπεροχής και κυριαρχίας στη φύση. Από όλα τα όντα μονάχα ο άνθρωπος κατάφερε να φτάσει σε μια σχεδόν απόλυτη κυριαρχία πάνω στην παραγωγή των μέσων διατροφής. Όλες οι μεγάλες εποχές της ανθρώπινης προόδου συμπιπτουν περισσότερο ή λιγότερο άμεσα με εποχές όπου διευρύνονται οι πηγές συντήρησης.»

Η εξέλιξη της οικογένειας συμβαδίζει, δεν παρουσιάζει όμως τόσο χαρακτηριστικά σημάδια για το χωρισμό των περιόδων.

1. ΑΓΡΙΑ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ

1) *Κατώτερη βαθμίδα.* Είναι η παιδική ηλικία του ανθρωπίνου γένους. Οι άνθρωποι έμεναν ακόμα στους αρχικούς τους τόπους διαμονής στα τροπικά ή υποτροπικά δάση. Ζούσαν εν μέρει τουλάχιστον πάνω στα δέντρα. Μόνο έτσι μπορεί να εξηγηθεί ότι σώθηκαν από τα μεγάλα θηρία. Σαν τροφή

τους χρησίμευαν φρούτα, καρύδια, ρίζες. Η διαμόρφωση έναρξης γλώσσας είναι το κύριο αποτέλεσμα αυτής της εποχής. Απ' όλους τους λαούς, που έγιναν γνωστοί στην ιστορική περίοδο, κανένας πια δεν ανήκει σ' αυτή την πρωτόγονη κατάσταση. Όσες χιλιετίες κι αν κράτησε, δεν μπορούμε ωστόσο να την αποδείξουμε με άμεσες μαρτυρίες. Μια και παραδεχτήκαμε, όμως, την καταγωγή του ανθρώπου από το ζωικό βασίλειο, πρέπει απαραίτητα να παραδεχτούμε αυτή τη μεταβατική περίοδο.

2) *Μεσαία βαθμίδα*. Αρχίζει με τη χρησιμοποίηση των ψαριών (σ' αυτά περιλαμβάνουμε και τα καβούρια, τα όστρακα και άλλα υδρόβια) για τροφή και με τη χρήση της φωτιάς. Αυτά τα δύο συμβαδίζουν, επειδή τα ψάρια μόνο με τη φωτιά γίνονται ολότελα χρησιμοποιήσιμη τροφή. Με τη νέα όμως αυτή τροφή οι άνθρωποι έγιναν ανεξάρτητοι από κλίμα και τόπο. Ακολουθώντας τα ποτάμια και τις ακτές μπορούσαν, ακόμα και στην άγρια κατάσταση, να απλωθούν στο μεγαλύτερο μέρος της γης. Τα χοντροφτιαγμένα, ακατέργαστα πέτρινα εργαλεία της πρώτης λίθινης εποχής, τα λεγόμενα παλαιολιθικά, που ανήκουν ολότελα ή στο μεγαλύτερό τους μέρος σε αυτή την περίοδο, με τη διάδοσή τους σ' όλες τις ηπείρους αποδείχνουν αυτές τις περιηγήσεις. Οι νεοκατελημμένες ζώνες, καθώς και το ένστικτο για έρευνα, που δρούσε αδιάκοπα, σε συνδυασμό με τη φωτιά που έμαθαν να παράγουν με την τριβή, πρόσφεραν νέα μέσα διατροφής, όπως είναι οι αμυλώδεις ρίζες και οι βολβοί, ψημένα στη χόβολη ή σε λακκούβες (χωμάτινους φούρνους), όπως είναι τα θηράματα που με την εφεύρεση των πρώτων όπλων, ρόπαλο και ακόντιο, προστέθηκαν κι αυτά πού και πού στην τροφή. Λαοί αποκλειστικά κυνηγετικοί, όπως τους παρουσιάζουν στα βιβλία, δηλαδή λαοί που να ζουν *μονάχα* από το κυνήγι, δεν υπήρξαν ποτέ, γιατί το προϊόν του κυνηγιού είναι πολύ αβέβαιο. Σαν συνέπεια της αδιάκοπης αβεβαιότητας των πηγών διατροφής φαίνεται πως σ' αυτή τη βαθμίδα εμφανίστηκε η ανθρωποφαγία, που από εδώ και μπρος διαρκεί πολύ. Οι Αυστραλοί και πολλοί Πολυνήσιοι βρίσκονται και σήμερα ακό-
μα σ' αυτή τη μέση βαθμίδα της άγριας κατάστασης.

3) *Ανώτερη βαθμίδα*. Αρχίζει με την εφεύρεση του τόξου

και του βέλους που έκαναν τακτική τροφή τα θηράματα, και το κυνήγι κανονικό κλάδο εργασίας. Το τόξο, η χορδή και το βέλος αποτελούν κιάλας ένα πολύ σύνθετο εργαλείο, που η εφεύρεσή του προϋποθέτει μακρόχρονη, συσσωρευμένη πείρα και ακονισμένες πνευματικές δυνάμεις, δηλαδή ταυτόχρονα και τη γνώση πλήθους άλλων εφευρέσεων. Αν συγκρίνουμε τους λαούς που γνωρίζουν το τόξο και το βέλος, όχι όμως ακόμα και την αγγειοπλαστική (απ' όπου ο Μόργκαν χρονολογεί το πέρασμα στη βαρβαρότητα), βρίσκουμε πραγματικά κιάλας μερικές αρχές της εγκατάστασης σε χωριά, μια κάποια κυριαρχία πάνω στην παραγωγή των μέσων συντήρησης, ξύλινα δοχεία και εργαλεία, υφαντουργία με τα δάχτυλα (χωρίς αργαλιό) με ίνες από φλούδες δέντρων, πλεγμένα καλάθια από φλούδες ή βούρλα, γυαλισμένα (νεολιθικά) πέτρινα εργαλεία. Τις περισσότερες φορές η φωτιά και το πέτρινο τσεκούρι έδωσαν τη δυνατότητα να φτιαχτεί το μονόξυλο και σε ορισμένα μέρη δοκάρια και σανίδια για το χτίσιμο σπιτιών. Όλες αυτές τις προόδους τις βρίσκουμε, για παράδειγμα, στους Ινδιάνους της βορειοδυτικής Αμερικής, που γνωρίζουν το τόξο και το βέλος, όχι όμως και την αγγειοπλαστική. Για την άγρια κατάσταση το τόξο και το βέλος ήταν ό,τι είναι το σιδερένιο σπαθί για τη βαρβαρότητα και το πυροβόλο όπλο για τον πολιτισμό: το αποφασιστικό όπλο.

2. ΒΑΡΒΑΡΟΤΗΤΑ

1) *Κατώτερη βαθμίδα.* Χρονολογείται από την εισαγωγή της αγγειοπλαστικής, που αποδειγμένα σε πολλές περιπτώσεις και πιθανόν παντού, γεννήθηκε από την επικάλυψη των πλεγμένων ή ξύλινων δοχείων με πηλό, για ν' αντέχουν στη φωτιά. Γρήγορα όμως βρήκαν ότι ο φορμαρισμένος πηλός εξυπηρετούσε και χωρίς το εσωτερικό αγγείο.

Ως εδώ μπορούσαμε να θεωρούμε την πορεία της εξέλιξης εντελώς γενικά, σαν πορεία εξέλιξης που ισχύει για μια ορισμένη περίοδο για όλους τους λαούς, ανεξάρτητα από τον τόπο. Με την εμφάνιση, όμως, της βαρβαρότητας φτιάσαμε σε μια βαθμίδα, όπου επιβάλλεται η διαφορετική φυσική δια-

μόρφωση των δυο μεγάλων ηπείρων της γης. Το χαρακτηριστικό σημείο της περιόδου της βαρβαρότητας είναι η εξημέρωση και η εκτροφή ζώων και η καλλιέργεια φυτών. Η ανατολική ήπειρος, ο λεγόμενος παλιός κόσμος, είχε σχεδόν όλα τα κατάλληλα για εξημέρωση ζώα και όλα τα καλλιεργήσιμα είδη σιτηρών, εκτός από ένα. Η δυτική ήπειρος, η Αμερική, από κατάλληλα για εξημέρωση θηλαστικά είχε μονάχα το λάμα, και αυτό πάλι μονάχα σ' ένα τμήμα του Νότου, και από όλα τα καλλιεργήσιμα σιτηρά μονάχα ένα, αλλά το καλύτερο: το καλαμπόκι. Αυτοί οι διαφορετικοί φυσικοί όροι κάνουν από εδώ και μπρος να τραβάει ο πληθυσμός του κάθε ημισφαιρίου το δικό του ιδιαίτερο δρόμο, και τα ορόσημα των διαφόρων βαθμίδων να είναι διαφορετικά στην καθεμιά από τις δυο περιπτώσεις.

2) *Μεσαία βαθμίδα*. Αρχίζει στην Ανατολή με το ημέρωμα των οικιακών ζώων, στη Δύση με την καλλιέργεια ποτιστικών φυτών διατροφής και με τη χρησιμοποίηση πλίνθων (τούβλων ξεραμένων στον ήλιο) και πέτρας για κτίρια.

Αρχίζουμε με τη Δύση, γιατί εδώ δεν ξεπεράστηκε ποτέ η ανά αυτή η βαθμίδα ως την κατάκτηση της Αμερικής από τους Ευρωπαίους.

Στους Ινδιάνους της κατώτερης βαθμίδας της βαρβαρότητας (σ' αυτούς ανήκουν όλοι όσοι βρέθηκαν ανατολικά από το Μισισιπή) υπήρχε τον καιρό κιόλας που ανακαλύφθηκαν, κάποια κηπουρική με καλαμπόκι και ίσως με κολοκύθια, πεπόνια και άλλα κηπευτικά που αποτελούσαν ένα πολύ ουσιαστικό συστατικό της τροφής τους. Κατοικούσαν σε ξύλινα σπίτια, σε περιφραγμένα χωριά. Οι βορειοδυτικές φυλές, ιδίως εκείνες που κατοικούσαν στην περιοχή του ποταμού Κολούμπια, βρισκόνταν ακόμα στην ανώτερη βαθμίδα της αγριότητας και δεν γνώριζαν ούτε την αγγειοπλαστική, ούτε κανενός είδους καλλιέργεια φυτών. Αντίθετα, οι Ινδιάνοι των λεγόμενων Πονέμπλος¹ στο Νέο Μεξικό, οι Μεξικανοί,

1. Χαρακτηρισμός μιας ομάδας ινδιάνικων φυλών που ζούσαν στο Νέο Μεξικό (στις σημερινές νοτιοδυτικές Ηνωμένες Πολιτείες και στο Βόρειο Μεξικό) και συνδέονταν μεταξύ τους με κοινή ιστορία και πολιτισμό. Ο όρος αυτός, που προέρχεται από την ισπανική λέξη *pueblo* (λαός, οικισμός,

οι Κεντροαμερικανοί και οι Περουβιανοί τον καιρό της κατάκτησης βρίσκονταν στη μέση βαθμίδα της βαρβαρότητας. Κατοικούσαν σε σπίτια από πλιθιά ή πέτρες που έμοιαζαν με φρούρια, καλλιεργούσαν το καλαμπόκι και άλλα φαγώσιμα φυτά, ανάλογα με την τοποθεσία και το κλίμα, σε τεχνητά αρδευόμενους κήπους που αποτελούσαν την κύρια πηγή τροφής, και είχαν μάλιστα εξημερώσει και μερικά ζώα — οι Μεξικανοί το διάνο και άλλα πουλιά, οι Περουβιανοί το λάμα. Γνώριζαν ακόμα και την επεξεργασία των μετάλλων, εκτός από το σίδηρο, γι' αυτό και τους ήταν ακόμα απαραίτητα τα πέτρινα όπλα και εργαλεία. Η ισπανική κατάκτηση έκοψε τότε κάθε παραπέρα αυτόνομη εξέλιξη.

Στην Ανατολή, η μέση βαθμίδα της βαρβαρότητας άρχισε με το ημέρωμα ζώων που δίνουν γάλα και κρέας, ενώ φαίνεται πως ήταν άγνωστη η καλλιέργεια φυτών για ένα μεγάλο διάστημα αυτής της περιόδου. Το ημέρωμα και η εκτροφή ζώων και ο σχηματισμός μεγάλων κοπαδιών φαίνεται πως έγιναν η αιτία να ξεχωρίσουν οι Άριοι και οι Σημίτες από την υπόλοιπη μάζα των βαρβάρων. Τα ονόματα των ζώων είναι ακόμα κοινά στους ευρωπαίους και στους ασιάτες Άριους, τα ονόματα όμως των καλλιεργημένων φυτών σχεδόν πάντα ήταν διαφορετικά.

Ο σχηματισμός κοπαδιών οδήγησε, όπου ήταν κατάλληλο το μέρος, στην ποιμενική ζωή. Στους Σημίτες, στις πεδιάδες και στα λιβάδια του Ευφράτη και του Τίγρη, στους Άριους στις πεδιάδες των Ινδιών, του Όξου και του Ιαξάρτη¹, του Ντον και του Δνείπερου. Στις άκρες αυτών των βοσκοτόπων θα πρέπει να πρωτόγινε το ημέρωμα των ζώων. Έτσι, στις κατοπινές γενιές φαίνεται ότι οι ποιμενικοί λαοί κατάγονται από περιοχές που όχι μόνο δεν μπορούσαν να είναι το λίκνο του ανθρωπίνου γένους, αλλά αντίθετα που δεν ήταν σχεδόν

χωριά), τους δόθηκε από τους ισπανούς κατακτητές λόγω του ιδιαίτερου χαρακτήρα αυτών των οικισμών, των σπιτιών που ήταν χτισμένα το ένα πάνω ή δίπλα στο άλλο, σαν κουτάκια, και αποτελούσαν ένα αξεδιάλυτο σύνολο. Σ' αυτά ζούσαν μέχρι και χιλιάδες άνθρωποι. Ο όρος πουέμπλο χρησιμοποιήθηκε και για τα χωριά αυτών των φυλών (σημ. γεμ. σύντ.).

1. Όξος και Ιαξάρτης είναι τα αρχαία ονόματα των ποταμών της Κεντρικής Ασίας Αμού-Νταριά και Σιρ-Νταριά (σημ. ελλ. σύντ.).

καθόλου κατοικήσιμες για τους άγριους προγόνους τους και ακόμα και για τους ανθρώπους της κατώτερης βαθμίδας της βαρβαρότητας. Απεναντίας, στους βαρβάρους της μέσης βαθμίδας που συνήθισαν πια στην ποιμενική ζωή, δεν θα μπορούσε ποτέ να τους περάσει από το μυαλό, να ξαναγυρίσουν θηληματικά από τις πεδιάδες και τα λιβάδια των ποταμών στα δάση όπου ζούσαν οι πρόγονοί τους. Μάλιστα κι όταν σπρώχτηκαν πιο βορινά και πιο δυτικά, ήταν αδύνατο στους Σημίτες και τους Άριους να τραβήξουν στις δυτικοασιατικές και τις ευρωπαϊκές δασώδεις περιοχές, προτού κατορθώσουν με την καλλιέργεια των σιτηρών να τρέφουν τα ζώα τους και προπάντων να διαχειμάζουν σε τούτο το λιγότερο ευνοϊκό έδαφος. Είναι περισσότερο από πιθανό ότι εδώ η καλλιέργεια των σιτηρών ξεπήδησε πρώτα από την ανάγκη τροφής για τα ζώα και μόνο αργότερα έγιναν τα σιτηρά σπουδαία τροφή για τους ανθρώπους.

Η ανώτερη εξέλιξη των δυο αυτών φυλών, των Άριων και των Σημιτών, ίσως να οφείλεται στην άφθονη τροφή σε κρέας και γάλα και ιδιαίτερα στην ευνοϊκή επίδραση των τροφών αυτών στην ανάπτυξη των παιδιών. Πραγματικά, οι Ινδιάνοι πουέμπλος του Νέου Μεξικού, που περιορίζονταν σχεδόν αποκλειστικά στη χορτοφαγία, έχουν μικρότερο εγκέφαλο από τους Ινδιάνους της κατώτερης βαθμίδας της βαρβαρότητας που τρώνε περισσότερο κρέας και ψάρια. Οπωσδήποτε, στη βαθμίδα αυτή εξαφανίζεται σιγά-σιγά η ανθρωποφαγία και διατηρείται μόνο σαν θρησκευτική πράξη ή σαν μέσο μαγείας, πράγμα που εδώ είναι περίπου το ίδιο.

3) *Ανώτερη βαθμίδα.* Αρχίζει με το λιώσιμο του σιδηρομεταλλεύματος και περνάει στον πολιτισμό με την εφεύρεση της αλφαβητικής γραφής και τη χρησιμοποίησή της για φιλολογική δημιουργία. Η βαθμίδα αυτή που, όπως είπαμε, εξελίχθηκε ανεξάρτητα μονάχα στο ανατολικό ημισφαίριο, είναι πλουσιότερη σε προόδους της παραγωγής απ' όλες μαζί τις προηγούμενες. Σ' αυτήν ανήκουν οι Έλληνες της ηρωικής εποχής, οι ιταλικές φυλές λίγο πριν από την ίδρυση της Ρώμης, οι Γερμανοί του Τάκιτου, οι Νορμανδοί της εποχής των Βίκινγκς.

Πρώτα απ' όλα συναντάμε εδώ το άροτρο με σιδερένιο υ-

νί που το σέρνουν ζώα και που έκανε δυνατή την καλλιέργεια των χωραφιών σε μεγάλη κλίμακα, τη γεωργία, και επομένως μια ουσιαστικά απεριόριστη για τις τότε συνθήκες αύξηση των μέσων διατροφής. Που έκανε δυνατό επίσης το ξεχέρσωμα του δάσους και τη μετατροπή του σε χωράφια και λιβάδια — πράγμα πάλι που ήταν αδύνατο σε μεγάλη κλίμακα χωρίς το σιδερένιο τσεκούρι και τη σιδερένια τσάπα. Μαζί όμως μ' αυτά ήρθε και η γρήγορη αύξηση του πληθυσμού, η εγκατάσταση πυκνού πληθυσμού σε μικρό χώρο. Και πριν από τη γεωργία θα έπρεπε να είχαν παρουσιαστεί πολύ εξαιρετικές συνθήκες, για να ενωθούν μισό εκατομμύριο άνθρωποι κάτω από μια κεντρική διοίκηση. Ίσως αυτό να μην είχε συμβεί ποτέ.

Την υψηλότερη άνθηση της ανώτερης βαθμίδας της βαρβαρότητας τη βλέπουμε στα ομηρικά έπη, ιδίως στην *Ιλιάδα*. Εξελιγμένα σιδερένια εργαλεία, το φυσερό, ο χειρόμυλος, ο κεραμικός τροχός (τόρνος του τσουκαλά), η παρασκευή λαδιού και κρασιού, μια εξελιγμένη επεξεργασία των μετάλλων που μετατρέπεται σε καλλιτεχνική χειροτεχνία, το αμάξι και το άρμα, η ναυπήγηση με δοκάρια και σανίδια, οι αρχές της αρχιτεκτονικής σαν τέχνης, περιτειχισμένες πόλεις με πύργους και επάλξεις, το ομηρικό έπος και ολόκληρη η μυθολογία — αυτή είναι η κύρια κληρονομιά που έφεραν μαζί τους οι Έλληνες από τη βαρβαρότητα στον πολιτισμό. Αν συγκρίνουμε μ' αυτά την περιγραφή των αρχαίων Γερμανών, από τον Καίσαρα και ακόμη από τον Τάκιτο, που βρίσκονταν στις αρχές της ίδιας βαθμίδας του πολιτισμού, απ' όπου οι Έλληνες την εποχή του Ομήρου ετοιμάζονταν να περάσουν σε μια ανώτερη, τότε βλέπουμε τι πλούτο εξέλιξης της παραγωγής κλείνει μέσα της η ανώτερη βαθμίδα της βαρβαρότητας.

Η εικόνα της εξέλιξης της ανθρωπότητας από την άγρια κατάσταση και τη βαρβαρότητα ως τις αρχές του πολιτισμού, που τη σκιαγράφησα εδώ σύμφωνα με τον Μόργκαν, είναι κιόλας αρκετά πλούσια σε νέα και, πράγμα σπουδαιότερο, αδιαφιλονίκητα χαρακτηριστικά, αδιαφιλονίκητα γιατί είναι παρμένα άμεσα από την παραγωγή. Ωστόσο θα φανεί θαμπή και φτωχική, αν τη συγκρίνουμε με την εικόνα που θα ξετυλι-

χτεί στο τέλος της περιπλάνησής μας. Μόνο τότε θα είναι δυνατό να φωτίσουμε ολόπλευρα το πέρασμα από τη βαρβαρότητα στον πολιτισμό και τη χτυπητή αντίθεση των δυο τους. Για την ώρα μπορούμε να γενικέψουμε ως εξής τη διαίρεση σε περιόδους που κάνει ο Μόργκαν: Άγρια κατάσταση — είναι η περίοδος όπου επικρατεί η ιδιοποίηση έτοιμων προϊόντων της φύσης, τα τεχνητά προϊόντα του ανθρώπου είναι κυρίως βοηθητικά εργαλεία γι' αυτή την ιδιοποίηση. Βαρβαρότητα — είναι η περίοδος όπου οι άνθρωποι αποκτούν την κτηνοτροφία και τη γεωργία και μαθαίνουν μεθόδους για να παράγουν περισσότερα φυσικά προϊόντα με την ανθρώπινη δραστηριότητα. Πολιτισμός — είναι η περίοδος όπου οι άνθρωποι μαθαίνουν να επεξεργάζονται παραπέρα τα φυσικά προϊόντα, που μαθαίνουν την καθαυτό βιομηχανία και την τέχνη.

II

Η ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ

Ο Μόργκαν, που πέρασε το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του ανάμεσα στους Ιροκέζους που και σήμερα ακόμα είναι εγκαταστημένοι στην Πολιτεία της Νέας Υόρκης και που τον υιοθέτησε μια από τις φυλές τους (η φυλή των Σενέκα), βρήκε να ισχύει σ' αυτούς ένα σύστημα συγγένειας που βρισκόταν σε αντίφαση με τις πραγματικές τους οικογενειακές σχέσεις. Επικρατούσε σ' αυτούς εκείνος ο ευκολοδιάλυτος κι από τις δυο πλευρές γάμος, που ο Μόργκαν ονομάζει «ζευγαρωτή οικογένεια». Οι απόγονοι ενός τέτοιου είδους συζυγικού ζευγαριού ήταν λοιπόν γνωστοί σ' όλο τον κόσμο και αναγνωρισμένοι απ' όλους. Δεν μπορούσε να υπάρχει καμιά αμφιβολία για τον ποιον έπρεπε να ονομάζουν πατέρα, μητέρα, γιο, κόρη, αδερφό, αδερφή. Όμως, η πραγματική χρήση αυτών των εκφράσεων αντιφάσκει σ' αυτό. Ο Ιροκέζος δεν ονομάζει μονάχα τα δικά του παιδιά, αλλά και τα παιδιά των αδερφών του γιους και κόρες του, κι εκείνα τον λένε πατέρα. Τα παιδιά των αδερφάδων του, αντίθετα, τα λέει ανιψιούς και ανιψιές και αυτά τον λένε θείο. Αντίστροφα, η Ιροκέζα, πλάι στα δικά της παιδιά, λέει γιους της και κόρες της τα παιδιά των αδερφάδων της και αυτά τη λένε μητέρα. Τα παιδιά των αδερφών της, αντίθετα, τα λέει ανιψιούς κι ανιψιές, κι η ίδια λέγεται θεία τους. Επίσης τα παιδιά δυο αδερφών ονομάζονται μεταξύ τους αδερφοί και αδερφές, το ίδιο τα παιδιά των αδερφάδων. Τα παιδιά, αντίθετα, μιας γυναίκας και τα παιδιά του αδερφού της, ονομάζονται μεταξύ τους ξαδέφια και ξαδέρφες. Κι αυτά δεν είναι απλά κενά ονόματα, αλλά εκφράσεις για αντιλήψεις που πραγματικά ισχύουν για τον κοντινό και το μακρινό συγγενή, για την ισότητα και την ανισότητα της εξ αίματος συγγένειας. Και οι αντιλήψεις αυτές χρησιμεύουν για βάση ενός ολότελα επεξεργασμένου συστήματος συγγένειας, που είναι σε θέση να εκφράζει πολλές εκατοντάδες διαφορετικές σχέσεις συγγένειας ενός και μόνο ατόμου. Κάτι παραπάνω. Το σύστημα αυτό δεν ισχύει μονάχα πέρα για πέρα σ' όλους τους Ινδιάνους της Αμερικής (ως τώρα δεν

βρέθηκε καμιά εξαίρεση), αλλά ισχύει επίσης σχεδόν αμετάβλητο στους πρώτους κατοίκους της Ινδίας, στις δραβιδικές φυλές του Ντεκάν και στις φυλές των Γκάουρα στο Ινδουστάν. Οι εκφράσεις για τη συγγένεια των νοτιοϊνδών Ταμίλ και των Σενέκα-Ιροκέζων στην Πολιτεία της Νέας Υόρκης συμπίπτουν και σήμερα, για πάνω από διακόσιες διαφορετικές σχέσεις συγγένειας. Και σ' αυτές επίσης τις ινδικές φυλές, όπως και σ' όλους τους Ινδιάνους της Αμερικής, οι σχέσεις συγγένειας που πηγάζουν από τη σημερινή μορφή της οικογένειας βρίσκονται σε αντίφαση με το σύστημα συγγένειας.

Πώς να το εξηγήσουμε τώρα αυτό; Με τον αποφασιστικό ρόλο που παίζει η συγγένεια για το κοινωνικό καθεστώς σ' όλους τους άγριους και τους βάρβαρους λαούς, δεν μπορεί κανείς να παραμερίσει με λόγια τη σημασία αυτού του συστήματος που είναι τόσο πλατιά διαδεδομένο. Ένα σύστημα, που στην Αμερική ισχύει γενικά, που υπάρχει επίσης στην Ασία σε λαούς μιας ολότελα διαφορετικής φυλής, που στην Αφρική και την Αυστραλία βρίσκουμε λιγότερο ή περισσότερο παραλλαγμένες άφθονες μορφές του, ένα τέτοιο σύστημα χρειάζεται να εξηγηθεί ιστορικά, δεν μπορεί να το ξεπερνάμε με μερικά λόγια, όπως λόγου χάρη προσπάθησε να κάνει ο Μακ Λέναν¹. Οι χαρακτηρισμοί πατέρας, παιδί, αδερφός, αδερφή δεν είναι απλώς τιμητικοί τίτλοι, αλλά φέρνουν μαζί τους τελείως καθορισμένες, πολύ σοβαρές αμοιβαίες υποχρεώσεις, που το σύνολό τους αποτελεί σημαντικό μέρος της κοινωνικής συγκρότησης των λαών εκείνων. Και η εξήγηση βρέθηκε. Στα νησιά Σάντουιτς (Χαβάη) υπήρχε ακόμα στο πρώτο μισό αυτού του αιώνα μια μορφή της οικογένειας, που

1. Ο Ένγκελς χρησιμοποίησε για την εργασία του τα εξής βιβλία του Μακ Λέναν: *Primitive marriage. An inquiry into the origin of the form of capture in marriage ceremonies*, Εδιμβούργο 1865, *Studies in ancient history comprising a reprint of «Primitive marriage. An inquiry into the origin of the form of capture in marriage ceremonies»*, Λονδίνο 1876. Κατά τη διάρκεια της προετοιμασίας της 4ης έκδοσης του βιβλίου *Η καταγωγή της οικογένειας...* (1892) μελέτησε ανάμεσα στ' άλλα και τις νέες εκδόσεις του 1886 του τελευταίου αυτού βιβλίου του Μακ Λέναν στο Λονδίνο και στη Νέα Υόρκη (σημ. γεμ. σύντ.).

είχε ακριβώς τέτοιους πατέρες και μητέρες, αδερφούς και αδερφές, γιους και κόρες, θείους και θείες, ανιψιούς και ανιψιές, όπως τους απαιτεί το αμερικάνικο-παλαιοϊνδικό σύστημα συγγένειας. Μα τι περιέργο! Το σύστημα συγγένειας που ίσχυε στη Χαβάη πάλι δεν ανταποκρινόταν στη μορφή της οικογένειας που υπήρχε πραγματικά εκεί. Εκεί, δηλαδή, όλα τα παιδιά αδερφών και αδερφάδων είναι χωρίς εξαίρεση αδερφοί και αδερφές και θεωρούνται κοινά παιδιά, όχι μονάχα της μητέρας τους και των αδερφάδων της ή του πατέρα τους και των αδερφών του, αλλά παιδιά όλων των αδερφών και των αδερφάδων των γονιών τους χωρίς καμιά διάκριση. Αν λοιπόν το αμερικανικό σύστημα συγγένειας προϋποθέτει μια πιο πρωτόγονη μορφή οικογένειας που δεν υπάρχει πια στην Αμερική, που όμως τη βρίσκουμε πραγματικά ακόμα στη Χαβάη, τότε από την άλλη πλευρά το σύστημα συγγένειας της Χαβάης μας παραπέμπει σε μια ακόμα πιο πρωτόγονη μορφή οικογένειας, που δεν μπορούμε βέβαια πουθενά πια να αποδείξουμε ότι υπάρχει, που όμως πρέπει να έχει υπάρξει, γιατί αλλιώς δεν θα μπορούσε να έχει δημιουργηθεί το αντίστοιχο σύστημα συγγένειας.

«Η οικογένεια», λέει ο Μόργκαν, «είναι το ενεργό στοιχείο, δεν είναι ποτέ στάσιμη, αλλά προχωράει από μια κατώτερη σε μια ανώτερη μορφή, στο βαθμό που η κοινωνία εξελίσσεται από μια κατώτερη σε μια ανώτερη βαθμίδα. Τα συστήματα συγγένειας, αντίθετα, είναι παθητικά. Μονάχα σε μεγάλα διαστήματα καταγράφουν τις προόδους που έκανε η οικογένεια στο πέρασμα του χρόνου, και αλλάζουν ριζικά τότε μονάχα, όταν έχει αλλάξει ριζικά η οικογένεια.»

«Και», προσθέτει ο Μαρξ, «το ίδιο συμβαίνει με τα πολιτικά, τα νομικά, τα θρησκευτικά, τα φιλοσοφικά συστήματα γενικά.» Ενώ η οικογένεια ζει και εξελίσσεται, το σύστημα συγγένειας αποστεώνεται, κι ενώ το σύστημα συγγένειας εξακολουθεί να υπάρχει με τη δύναμη της συνήθειας, η οικογένεια αναπτύσσεται και ξεφεύγει από τα πλαίσιά του. Με την ίδια σιγουριά, όμως, που ο Κιουβιέ μπόρεσε να συμπεράνει από τα μαρσίπια οστά ενός σκελετού που βρέθηκε κοντά στο Παρίσι, ότι αυτά ανήκαν σ' ένα μαρσιποφόρο ζώο και ότι εκεί ζούσαν κάποτε μαρσιποφόρα που έχουν πια εξαφανι-

στεί, με την ίδια σιγουριά μπορούμε να συμπεράνουμε από ένα ιστορικά κληρονομημένο σύστημα συγγένειας ότι έχει υπάρξει η αντίστοιχή του μορφή οικογένειας που έχει πια εξαφανιστεί.

Τα συστήματα συγγένειας και οι μορφές της οικογένειας, που μόλις αναφέραμε, διαφέρουν από τα συστήματα και τις μορφές που επικρατούν τώρα στο ότι κάθε παιδί έχει πολλούς πατέρες και πολλές μητέρες. Στο αμερικανικό σύστημα συγγένειας που σ' αυτό αντιστοιχεί η οικογένεια της Χαβάης, ο αδερφός και η αδερφή δεν μπορούν να είναι πατέρας και μητέρα του ίδιου παιδιού, το σύστημα συγγένειας όμως της Χαβάης προϋποθέτει μια οικογένεια όπου αυτό, αντίθετα, αποτελούσε τον κανόνα. Μεταφερόμαστε εδώ σε μια σειρά από οικογενειακές μορφές που αντιφάσκουν άμεσα στις μορφές που ως τώρα θεωρούσαμε συνήθως ότι ισχύουν αποκλειστικά. Η πατροπαράδοτη αντίληψη γνωρίζει μονάχα τη μονογαμία και, πλάι σ' αυτή, την πολυγαμία ενός άντρα, το πολύ-πολύ ακόμα και την πολυανδρία μιας γυναίκας, και αποσιωπά εδώ, όπως αρμόζει στον ηθικολόγο φιλισταίο, ότι η πράξη σιωπηρά, μα ανενόχλητα, ξεπερνάει τα όρια αυτά που βάζει η επίσημη κοινωνία. Η μελέτη της προϊστορίας, ωστόσο, μας παρουσιάζει καταστάσεις, όπου οι άντρες ζουν σε πολυγαμία και οι γυναίκες τους σύγχρονα σε πολυανδρία, και γι' αυτό τα κοινά παιδιά τα θεωρούν ότι ανήκουν σ' όλους από κοινού, καταστάσεις που κι αυτές με τη σειρά τους περνάνε από μια ολόκληρη σειρά αλλαγές, ώσπου να διαλυθούν τελικά μέσα στη μονογαμία. Αυτές οι αλλαγές είναι τέτοιου είδους, που ο κύκλος που περιλαμβάνει ο κοινός γαμήλιος δεσμός και που αρχικά ήταν πολύ ευρύς, στενεύει όλο και περισσότερο, ώσπου στο τέλος αφήνει μονάχα το ατομικό ζευγάρι, που επικρατεί σήμερα.

Αποκαθιστώντας μ' αυτό τον τρόπο σε αντίστροφη τάξη την ιστορία της οικογένειας, ο Μόργκαν, σε συμφωνία με την πλειονότητα των συναδέλφων του, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι υπήρξε μια πρωτόγονη κατάσταση, όπου μέσα σε μια φυλή επικρατούσαν σεξουαλικές σχέσεις χωρίς κανένα περιορισμό, έτσι που κάθε γυναίκα ανήκε σε κάθε άντρα και επίσης κάθε άντρας σε κάθε γυναίκα. Για μια τέτοια πρωτόγο-

νη κατάσταση μιλάνε κιόλας από τον περασμένο αιώνα, αλλά μόνο με γενικές φράσεις. Πρώτος ο Μπάχοφεν, και πρόκειται για μια από τις μεγαλύτερες υπηρεσίες που πρόσφερε, την πήρε στα σοβαρά και ζήτησε να βρει ίχνη αυτής της κατάστασης στις ιστορικές και θρησκευτικές παραδόσεις. Ξέρουμε σήμερα ότι τα ίχνη που βρήκε δεν μας οδηγούν καθόλου σε μια κοινωνική βαθμίδα σεξουαλικών σχέσεων χωρίς κανόνα, αλλά σε μια πολύ πιο κατοπινή μορφή, στον ομαδικό γάμο. Εκείνη η πρωτόγονη βαθμίδα της κοινωνίας, αν υπήρξε πραγματικά, ανήκει σε μια τόσο παλιά εποχή που δύσκολα μπορούμε να περιμένουμε ότι θα βρούμε *άμεσες* αποδείξεις για την ύπαρξή της στο παρελθόν, σε κοινωνικά απολιθώματα και σε καθυστερημένους άγριους. Η αξία του Μπάχοφεν είναι ακριβώς ότι έθεσε το πρόβλημα αυτό στο προσκήνιο της έρευνας.²

Τελευταία έγινε της μόδας ν' αρνούνται την αρχική αυτή βαθμίδα της σεξουαλικής ζωής των ανθρώπων. Θέλουν ν' απαλλάξουν την ανθρωπότητα απ' αυτή την «ντροπή». Και επικαλούνται μάλιστα, εκτός από την έλλειψη κάθε άμεσης απόδειξης, ιδίως το παράδειγμα του υπόλοιπου ζωικού κόσμου. Απ' αυτόν ο Λετουρνό (*L' évolution du mariage et de la famille*, 1888) συγκέντρωσε πολυάριθμα γεγονότα, που σύμ-

1. Βλέπε Bachofen, *Das Mutterrecht. Eine Untersuchung über die Gynaiokratie der alten Welt nach ihrer religiösen und rechtlichen Natur*, Στουτγάρδη 1861 (σημ. γερμ. σύντ.).

2. Πόσο λίγο ο Μπάχοφεν καταλάβαινε τι είχε ανακαλύψει ή μάλλον τι είχε μαντέψει, το αποδειχνει το γεγονός ότι χαρακτηρίζει αυτή την πρωτόγονη κατάσταση σαν *εταιρισμό*. Οι Έλληνες, όταν εισήγαγαν τη λέξη εταιρισμός, εννοούσαν μ' αυτήν τις σχέσεις αντρών ανύπαντρων ή αντρών που ζούσαν σε μονογαμία με ανύπαντρες γυναίκες. Ο εταιρισμός προϋποθέτει πάντα μια ορισμένη μορφή γάμου, που έξω απ' αυτόν υπάρχει αυτή η σχέση και περικλείνει κιόλας, τουλάχιστον σαν δυνατότητα, την πορνεία. Με άλλη έννοια δεν χρησιμοποιήθηκε ποτέ η λέξη, και μ' αυτή την έννοια τη μεταχειρίζομαι κι εγώ μαζί με τον Μόργκαν. Τις εξαιρετικά σπουδαίες ανακαλύψεις του Μπάχοφεν τις μυστικοποιούν παντού απίστευτα, ξεκινώντας από την αυταπάτη του, ότι οι ιστορικά δημιουργημένες σχέσεις ανάμεσα στον άντρα και τη γυναίκα πηγάζουν από τις κάθε φορά θρησκευτικές παραστάσεις των ανθρώπων και όχι από τις πραγματικές συνθήκες της ζωής τους (σημ. του Έγγελς).

φωνα μ' αυτά κι εδώ επίσης οι ολωσδιόλου χωρίς κανόνα σεξουαλικές σχέσεις πρέπει ν' ανήκουν σε μια κατώτερη βαθμίδα. Απ' όλα όμως αυτά τα γεγονότα μπορώ να βγάλω μονάχα το συμπέρασμα ότι δεν αποδείχνουν απολύτως τίποτα για τον άνθρωπο και τις πρωτόγονες συνθήκες ζωής του. Τα ζευγαρώματα για κάμποσο χρονικό διάστημα στα σπονδυλωτά εξηγούνται αρκετά από φυσιολογικά αίτια, για παράδειγμα στα πουλιά από την ανάγκη βοήθειας που έχει το θηλυκό τον καιρό που κλωσάει. Τα παραδείγματα πιστής μονογαμίας που βλέπουμε σε πουλιά, δεν αποδείχνουν τίποτα για τους ανθρώπους, μια και δεν κατάγονται από τα πουλιά. Κι αν η αυστηρή μονογαμία είναι το αποκορύφωμα κάθε αρετής, τότε το βραβείο ανήκει στην ταινία, που σε καθemιά από τις 50-200 προγλωττίδες της ή τμήματα του κορμιού της, έχει έναν πλήρη θηλυκό και αρσενικό γεννητικό μηχανισμό και περνάει όλη της τη ζωή συνουσιαζόμενη με τον εαυτό της στο καθένα από τα τμήματά της. Αν περιοριστούμε όμως στα θηλαστικά, βρίσκουμε όλες τις μορφές της γενετήσιας ζωής: Σχέσεις χωρίς κανένα κανόνα, σημάδια του ομαδικού γάμου, πολυγαμία, μονογαμία. Λείπει μονάχα η πολυανδρία, αυτή μονάχα οι άνθρωποι μπορούσαν να τη δημιουργήσουν. Ακόμα και οι πιο κοντινοί μας συγγενείς, οι τετράχειρες, μας δείχνουν όλες τις δυνατές ποικιλίες στο ζευγάρι του αρσενικού και του θηλυκού. Κι αν χαράξουμε ακόμα στενότερα όρια και παρατηρήσουμε μόνο τους τέσσερις ανθρωπόμορφους πίθηκους, τότε ο Λειτουργό ξέρει μονάχα να μας πει ότι πότε είναι μονογαμικοί, πότε πολυγαμικοί, ενώ ο Σοσίρ, κατά τον Ζιρό-Τελόν, υποστηρίζει ότι είναι μονογαμικοί.¹ Ακόμα και οι νέοι ισχυρισμοί που διατύπωσε ο Βέστερμαρκ (*The history of human marriage*, Λονδίνο 1891), ότι επικρατεί η μονογαμία στους ανθρωπόμορφους πιθήκους, δεν αποτελούν καθόλου αποδείξεις. Κοντολογίς, οι πληροφορίες είναι τέτοιες που ο τίμιος Λειτουργό ομολογεί: «Άλλωστε, στα θηλαστικά δεν υπάρχει καμιά αυστηρή

1. Ο Ζιρό-Τελόν αναφέρει αυτή τη δήλωση του Σοσίρ στο βιβλίο του *Les origines du mariage et de la famille*, Γενεύη και Παρίσι 1884, σελ. XV (σημ. γεμ. σύντ.).

σχέση ανάμεσα στο βαθμό της πνευματικής ανάπτυξης και τη μορφή της σεξουαλικής σχέσης.»¹ Κι ο Εσπινάς (*Des sociétés animales*, 1877) λέει ανοιχτά: «Η αγέλη είναι η ανώτερη κοινωνική ομάδα, που μπορούμε να παρατηρήσουμε στα ζώα. Φαίνεται πως αποτελείται από οικογένειες, ωστόσο από την αρχή κιόλας βρίσκονται σε ανταγωνισμό η οικογένεια και η αγέλη, αναπτύσσονται αντιστρόφως ανάλογα.»²

Όπως δείχνουν τα παραπάνω, δεν ξέρουμε σχεδόν τίποτα το συγκεκριμένο για τις οικογενειακές και τις άλλες κοινωνικές ομάδες των ανθρωπόμορφων πιθήκων. Οι πληροφορίες αντιφάσκουν άμεσα μεταξύ τους. Κι αυτό δεν είναι περιεργό. Πόσο είναι αντιφατικές, πόσο χρειάζεται να ελεγχθούν και να κοσμιτιστούν κριτικά ακόμα και οι πληροφορίες που έχουμε για άγριες φυλές των ανθρώπων! Αλλά ακόμα πιο δύσκολο και από τις ανθρώπινες κοινωνίες είναι να παρατηρήσουμε τις κοινωνίες των πιθήκων. Για την ώρα λοιπόν πρέπει να απορρίψουμε κάθε συμπέρασμα από τέτοιες απόλυτα αναξιόπιστες εκθέσεις.

Αντίθετα, η φράση του Εσπινάς που αναφέραμε μας προσφέρει καλύτερη βάση. Η αγέλη και η οικογένεια στα ανώτερα ζώα δεν συμπληρώνουν η μια την άλλη, αλλά αποτελούν αντιθέσεις. Ο Εσπινάς αναφέρει πολύ ωραία πως η ζήλια των αρσενικών τον καιρό του οργασμού χαλαρώνει ή διαλύει προσωρινά κάθε κοινωνικό δεσμό στην αγέλη.

«Εκεί όπου η οικογένεια είναι σφιχτοδεμένη, μόνο σε σπάνιες εξαιρέσεις σχηματίζονται αγέλες. Αντίθετα, εκεί όπου κυριαρχούν ελεύθερες σεξουαλικές σχέσεις ή πολυγαμία, αναπτύσσεται σχεδόν αυτόματα η αγέλη... Για ν' αναπτυχθεί μια αγέλη, πρέπει να έχουν χαλαρώσει οι οικογενειακοί δεσμοί και το άτομο να έχει ξαναγίνει ελεύθερο. Γι' αυτό βρίσκουμε τόσο σπάνια οργανωμένα σμήνη στα πουλιά... Στα θηλαστικά, αντίθετα, βρίσκουμε κάπως οργανωμένες

1. Ch. Letourneau, *L'évolution du mariage et de la famille*, Παρίσι 1884, σελ. 41 (σημ. γερμ. σύντ.).

2. Ο Ένγκελς αναφέρει την περικοπή του Εσπινάς σύμφωνα με το βιβλίο του Ζιρό-Τελόν, σελ. 518, όπου περιέχεται σαν παράρτημα ένα κομμάτι αυτής της μελέτης (σημ. γερμ. σύντ.).

κοινωνίες, ακριβώς γιατί εδώ το άτομο δεν διαλύεται μέσα στην οικογένεια... Το αίσθημα της κοινότητας της αγέλης στη γένεσή του δεν μπορεί λοιπόν να έχει άλλον πιο μεγάλο εχθρό από το αίσθημα της κοινότητας της οικογένειας. Ας μη διατάσουμε να το πούμε: αν αναπτύχθηκε μια κοινωνική μορφή ανώτερη από την οικογένεια, αυτό μπόρεσε να γίνει μονάχα γιατί απορρόφησε οικογένειες που είχαν υποστεί μια ριζική αλλαγή, πράγμα που ακριβώς γι' αυτό δεν αποκλείει οι οικογένειες αυτές να βρήκαν αργότερα τη δυνατότητα να συγκροτηθούν ξανά μέσα σε άπειρα πιο ευνοϊκές συνθήκες.» (Εσπινάς, l.c., αναφέρεται από τον Ζιρό-Τελόν, *Origines du mariage et de la famille*, 1884, σελ. 518-20).

Απ' αυτά φαίνεται ότι οι κοινωνίες των ζώων έχουν βέβαια κάποια αξία, όταν πρόκειται να βγάλουμε συμπεράσματα για τις ανθρώπινες κοινωνίες — αλλά μονάχα αρνητική. Το ανώτερο σπονδυλωτό ζώο γνωρίζει, απ' ό,τι ξέρουμε, μονάχα δυο μορφές οικογένειας: την πολυγαμία και το ατομικό ζευγάριωμα. Και στις δυο επιτρέπεται μονάχα ένα ενήλικο αρσενικό, μονάχα ένας σύζυγος. Η ζήλια του αρσενικού, ταυτόχρονα δεσμός και φραγμός της οικογένειας, φέρνει την οικογένεια των ζώων σε αντίθεση με την αγέλη. Με τη ζήλια του αρσενικού, η αγέλη, η ανώτερη μορφή κοινωνικότητας, αλλού γίνεται αδύνατη, αλλού χαλαρώνει ή διαλύεται την εποχή του οργασμού, και στην καλύτερη περίπτωση εμποδίζεται η παραπέρα εξέλιξή της. Αυτό και μόνο φτάνει για ν' αποδείξει ότι η οικογένεια των ζώων και η ανθρώπινη πρωτόγονη κοινωνία είναι πράγματα ασυμβίβαστα, ότι οι πρωτόγονοι άνθρωποι που προσπαθούν να βγουν από τη ζωώδη κατάσταση είτε δεν γνώριζαν καθόλου οικογένεια, ή το πολύ-πολύ είχαν μια οικογένεια που δεν υπάρχει στα ζώα. Ένα τόσο άοπλο ζώο, όπως ο διαμορφωνόμενος άνθρωπος, θα μπορούσε ίσως να τα βγάλει πέρα σε μικρό αριθμό, ακόμα και στην απομόνωση που η ανώτατή της κοινωνικότητα είναι το ατομικό ζευγάριωμα, σαν αυτό που αποδίδει ο Βέστερμαρκ στο γορίλα και το χιμπατζή, σύμφωνα με πληροφορίες που προέρχονται από κυνηγούς. Για να βγει ο άνθρωπος στην εξέλιξή του από τη ζωώδη κατάσταση, για να κάνει τη μεγαλύτερη πρόοδο που έχει να παρουσιάσει η φύση, χρειαζόταν έ-

να παραπέρα στοιχείο: Χρειαζόταν ν' αντικαταστήσει την έλλειψη της αμυντικής ικανότητας του ατόμου με την ενωμένη δύναμη και συνεργασία της αγέλης. Από συνθήκες σαν κι αυτές όπου ζουν σήμερα οι ανθρωπόμορφοι πιθήκοι, θα ήταν ολότελα ανεξήγητο το πέρασμα στην κατάσταση του ανθρώπου. Οι πιθήκοι αυτοί δίνουν περισσότερο την εντύπωση ότι είναι παραστρατημένες πλάγιες γραμμές, που σιγά-σιγά εξαφανίζονται και που οπωσδήποτε βρίσκονται σε παρακμή. Αυτό μονάχα αρκεί για να απορρίψουμε κάθε συμπέρασμα παραλληλισμού των μορφών της δικής τους οικογένειας με τις μορφές οικογένειας των πρωτόγονων ανθρώπων. Η αμοιβαία λοιπόν ανοχή των ενήλικων αρσενικών και η απαλλαγή τους από τη ζήλια ήταν ο πρώτος όρος για να σχηματιστούν τέτοιες μεγαλύτερες και διαρκέστερες ομάδες, όπου μονάχα μπορούσε να γίνει η εξανθρώπιση του ζώου. Και πραγματικά, τι βρίσκουμε σαν την πιο παλιά, αρχική μορφή της οικογένειας που μπορούμε αδιάψευστα να την αποδείξουμε με την ιστορία, και που σήμερα ακόμα μπορούμε να τη μελετήσουμε εδώ κι εκεί; Τον ομαδικό γάμο, τη μορφή όπου ολόκληρες ομάδες από άντρες και ολόκληρες ομάδες από γυναίκες κατέχουν αμοιβαία η μια την άλλη και που αφήνει πολύ λίγο τόπο για ζήλια. Κι ακόμα βρίσκουμε σε κατοπινή βαθμίδα εξέλιξης σαν εξαίρεση τη μορφή της πολυανδρίας, που χτυπά περισσότερο κατάμουτρα όλα τα αισθήματα της ζήλιας και γι' αυτό είναι άγνωστη στα ζώα. Οι γνωστές όμως σ' εμάς μορφές ομαδικού γάμου συνοδεύονται από τόσο ιδιόμορφα μπερδεμένους όρους που αναγκαστικά μας παραπέμπουν σε παλιότερες, απλούστερες μορφές των σεξουαλικών σχέσεων και έτσι, σε τελική ανάλυση, σε μια περίοδο σχέσεων χωρίς κανένα κανόνα που αντιστοιχεί στο πέρασμα από την κατάσταση του ζώου στην κατάσταση του ανθρώπου. Γι' αυτό οι παραπομπές στους γάμους των ζώων μας ξαναφέρνουν ακριβώς στο σημείο απ' όπου μια και καλή έπρεπε να μας αποτραβήξουν.

Τι θα πει, όμως, σεξουαλικές σχέσεις χωρίς κανόνα; Θα πει ότι δεν ίσχυαν τότε οι απαγορευτικοί φραγμοί που ίσχυουν τώρα ή που ίσχυαν σε προηγούμενη εποχή. Το φραγμό της ζήλιας τον είδαμε κιόλας να πέφτει. Αν υπάρχει κάτι το

βέβαιο, είναι ότι η ζήλια είναι ένα αίσθημα που αναπτύχθηκε σχετικά αργά. Το ίδιο ισχύει και για την αντίληψη της αιμομειξίας. Όχι μονάχα ο αδερφός και η αδερφή ήταν αρχικά άντρας και γυναίκα μεταξύ τους, αλλά και οι σεξουαλικές σχέσεις ανάμεσα σε γονείς και παιδιά επιτρέπονται ακόμα και σήμερα σε πολλούς λαούς. Ο Μπάνκροφτ (*The native races of the Pacific States of North America*, 1875, τόμ. 1) το βεβαιώνει αυτό για τους Καβιάτ του Βερίγγειου Πορθμού, τους Καντιάκ της Αλάσκας και τους Τίνες του εσωτερικού της βρετανικής Βόρειας Αμερικής. Ο Λετουρνό δίνει πληροφορίες για το ίδιο γεγονός για τους Ινδιάνους Τσιπεβέ, τους Κούκου της Χιλής, τους Καραϊβες, τους Κάρεν της Ινδοκίνας, για να μην αναφέρουμε για τις αφηγήσεις των αρχαίων Ελλήνων και Ρωμαίων για τους Πάρθους, τους Πέρσες, τους Σκύθες, τους Ούνους κλπ. Προτού επινοηθεί η αιμομειξία (και είναι επινοήση και μάλιστα πολυτιμότερη), οι σεξουαλικές σχέσεις ανάμεσα σε γονείς και παιδιά δεν μπορούσε να είναι πιο αποκρουστικές απ' ό,τι είναι ανάμεσα σε άλλα πρόσωπα που ανήκουν σε διαφορετικές γενιές, και αυτό συμβαίνει σήμερα και στις πιο φιλισταϊκές χώρες, χωρίς να προκαλεί μεγάλη φρίκη. Ακόμα και «γεροντοκόρες» πάνω από τα 60, παντρεύονται κάποτε, όταν είναι αρκετά πλούσιες, νέους άντρες, τριαντάρηδες. Αν αφαιρέσουμε όμως από τις πιο πρωτόγονες μορφές της οικογένειας που γνωρίζουμε τις παραστάσεις για αιμομειξία που συνδέονται μαζί τους —παραστάσεις που είναι ολότελα διαφορετικές από τις δικές μας και που συχνά αντιφάσκουν άμεσα μ' αυτές— τότε φτάνουμε σε μια μορφή σεξουαλικών σχέσεων που μπορεί να χαρακτηριστούν μονάχα σαν μορφή χωρίς κανόνα. Χωρίς κανόνα με την έννοια ότι δεν υπήρχαν ακόμα οι περιορισμοί που επέβαλαν αργότερα τα έθιμα. Απ' αυτό όμως δεν βγαίνει καθόλου ότι η καθημερινή πράξη ήταν υποχρεωτικά ένα παρδαλό ανακάτωμα. Ατομικά ζευγαρώματα για ορισμένο διάστημα δεν αποκλείονται καθόλου, όπως και στον ίδιο τον ομαδικό γάμο αποτελούν τώρα την πλειοψηφία των περιπτώσεων. Κι αν ο νεότερος αρνητής μιας τέτοιας πρωτόγονης κατάστασης, ο Βέστερμαρκ, χαρακτηρίζει γάμο κάθε κατάσταση όπου τα δυο φύλα μένουν ζευγαρωμένα ως τη γέννηση του παιδιού,

πρέπει να πούμε ότι αυτού του είδους ο γάμος μπορούσε πολύ καλά να παρουσιάζεται την εποχή των σχέσεων χωρίς κανόνα, χωρίς αυτό να αντιφάσκει στην έλλειψη κανόνα, δηλαδή στην απουσία των φραγμών που έβαλε το έθιμο στις σεξουαλικές σχέσεις. Ο Βέστερμαρκ ξεκινάει, βέβαια, από την αντίληψη ότι «η έλλειψη κανόνα περιλαμβάνει την καταστολή της ατομικής κλίσης», έτσι που «η πορνεία είναι η πιο γνήσια της μορφή».¹ Εμένα μου φαίνεται απεναντίας πως είναι αδύνατο να κατανοήσουμε την πρωτόγονη κατάσταση, όσο την κοιτάμε μέσα από τα ματογυάλια των μορντέλων. Θα ξαναγυρίσουμε σ' αυτό το σημείο, όταν θα μιλήσουμε για τον ομαδικό γάμο.

Κατά τον Μόργκαν, απ' αυτή την πρωτόγονη κατάσταση των χωρίς κανόνα σχέσεων αναπτύχθηκε πιθανώς πολύ νωρίς:

1) Η οικογένεια με βάση τη συγγένεια εξ αίματος, η πρώτη βαθμίδα της οικογένειας. Εδώ, οι ομάδες γάμου χωρίζονται κατά γενιές. Όλοι οι παππούδες και οι γιαγιάδες μέσα στα όρια της οικογένειας είναι μεταξύ τους άντρας και γυναίκα, το ίδιο και τα παιδιά τους, δηλαδή οι πατέρες και οι μητέρες, όπως και τα παιδιά τους, που με τη σειρά τους αποτελούν έναν τρίτο κύκλο κοινών συζύγων, και τα παιδιά των τελευταίων, τα δισέγγονα των πρώτων, έναν τέταρτο κύκλο. Σ' αυτή, λοιπόν, τη μορφή οικογένειας υπάρχουν μονάχα πρόγονοι και απόγονοι, γονείς και παιδιά αποκλείονται από τα δικαιώματα και τα καθήκοντα (όπως θα λέγαμε εμείς) του γάμου μεταξύ τους. Αδερφοί και αδερφές, ξάδερφοι και ξαδέρφες πρώτου, δεύτερου και μακρύτερου βαθμού είναι όλοι αδερφοί και αδερφές ανάμεσά τους και ακριβώς γι' αυτό είναι άντρας και γυναίκα μεταξύ τους. Σ' αυτή τη βαθμίδα, η σχέση αδερφού και αδερφής περικλείει από μόνη της την άσκηση των αμοιβαίων σεξουαλικών σχέσεων.² Η τυπική μορ-

---

1. E. A. Westermarck, *The history of human marriage*, ό.π., σελ. 70-71 (σημ. γεφμ. σύντ.).

2. Σ' ένα γράμμα που έγραψε την άνοιξη του 1882, ο Μαρξ εκφράζεται με τις πιο έντονες εκφράσεις για την ολοκληρωτική παραποίηση της πρωτόγονης εποχής στο βαγκνερικό κείμενο των Νιμπελούνγκεν. «Ακουστήκε ποτέ ο αδερφός ν' αγκαλιάζει σαν σύζυγο την αδερφή;» Σ' αυτούς τους «θεούς

φή μιας τέτοιας οικογένειας θα αποτελείτο από τους απόγονους ενός ζευγαριού, όπου πάλι οι απόγονοι του κάθε βαθμού είναι αδερφοί και αδερφές και ακριβώς γι' αυτό άντρες και γυναίκες μεταξύ τους.

Η οικογένεια με βάση τη συγγένεια εξ αίματος έχει εξαναφανιστεί. Ακόμα και οι πιο ακαλλιέργητοι λαοί που αναφέρει η ιστορία, δεν δίνουν κανένα αποδεικτικό παράδειγμα γι' αυτήν. Ότι όμως πρέπει να έχει υπάρξει, αυτό μας αναγκάζει να το παραδεχτούμε το σύστημα συγγένειας της Χαβάης, που ισχύει ακόμα και σήμερα σ' όλη την Πολυνησία και που εκφράζει βαθμούς συγγένειας εξ αίματος που μπορούν να δη-

της ασέλειας» του Βάγκνερ, που ακολουθώντας το συρμό κάνουν τις ερωτοδουλειές τους πιο πικάντικα με λιγάκι αιμομειξία, απαντάει ο Μαξ: «Στην πρωτόγονη εποχή η αδερφή ήταν σύζυγος κι αυτό ήταν ηθικό.» Στην έκδοση του 1884 τελειώνει εδώ η σημείωση του Ένγκελς).

Ένας γάλλος φίλος και θαυμαστής του Βάγκνερ δεν συμφωνεί μ' αυτή τη σημείωση και παρατηρεί ότι στην παλιότερη κιάλας «Έντα» (Η «Έντα» (Edda) είναι συλλογή νορβηγικών μυθολογικών ασμάτων. Οι Άζοι και οι Βάνοι είναι θεοί της βορειοευρωπαϊκής μυθολογίας. Η «Ινγκλινγκα-Ζάγγα» είναι ο θρύλος των σκανδιναβών βασιλιάδων Ινγκλινγκα — σημ. μετ.), απ' όπου ξεκινά ο Βάγκνερ στην «Εγκιστρέκα», ο Λόκι μαλώνει τη Φρέγια με τα λόγια: «Μπρος στους θεούς αγράλιασες τον αδερφό σου.» Ο γάμος μεταξύ αδερφών απαγορευόταν λοιπόν τάχα από τότε. Η «Εγκιστρέκα» είναι έκφραση μιας εποχής, όπου είχε σπάσει ολότελα η πίστη στους παλιούς μύθους. Είναι μια σάτιρα για τους θεούς εντελώς στο στίλ του Λουκιανού. Αν ο Λόκι σαν Μεφιστοφελής μαλώνει γι' αυτό τη Φρέγια, αυτό μάλλον μιλάει κατά του Βάγκνερ. Ο Λόκι, λίγους στίχους πιο κάτω, λέει ακόμα στον Νιέρντρ: «Με την αδερφή σου έφτιαξες έναν (τέτοιο) γιο» (vidh systur thinni gatzu slikan piög). Ο Νιέρντρ δεν είναι βέβαια Άζος, αλλά Βάνος, και λέει στην «Ινγκλινγκα-Ζάγγα» ότι ο γάμος μεταξύ αδερφών συνηθίζεται στη χώρα των Βάνων, πράγμα που δεν συμβαίνει στους Άζους. Αυτό τάχα σημαίνει ότι οι Βάνοι είναι παλιότεροι θεοί από τους Άζους. Οπωσδήποτε ο Νιέρντρ ζει ανάμεσα στους Άζους σαν όμοιός τους και έτσι η «Εγκιστρέκα» είναι μάλλον απόδειξη ότι τον καιρό που δημιουργούνταν οι νορβηγικοί μύθοι για τους θεούς, ο γάμος αδερφών δεν προκαλούσε φρίκη, τουλάχιστον ανάμεσα σε θεούς. Αν θέλαμε να δικαιολογήσουμε τον Βάγκνερ, θα ήταν ίσως καλύτερο, αντί για την «Έντα» να επικαλεστούμε τον Γκαίτε που στην μπαλάντα του θεού και της μπαγιαντέρας κάνει ένα ανάλογο λάθος σχετικά με τη θρησκευτική έκδοση των γυναικών και την παρομοιάζει πάρα πολύ με τη νεότερη πορνεία (σημείωση του Ένγκελς στην τέταρτη έκδοση).

μιουργηθούν μονάχα σ' αυτή τη μορφή οικογένειας. Μας το επιβάλλει η όλη παραπέρα εξέλιξη της οικογένειας, που καθορίζει σαν αναγκαία προβαθμίδα εκείνη τη μορφή.

2) Η *πουναλουανή οικογένεια*. Αν η πρώτη πρόοδος της οργάνωσης ήταν ότι απέκλεισε τις σεξουαλικές σχέσεις ανάμεσα σε γονείς και παιδιά, η δεύτερη ήταν ν' αποκλείσει τις σεξουαλικές σχέσεις ανάμεσα σε αδερφή και αδερφό. Εξαιτίας της μεγαλύτερης ομοιότητας στην ηλικία, η πρόοδος αυτή ήταν άπειρα πιο σπουδαία, αλλά και πιο δύσκολη από την πρώτη. Έγινε σιγά-σιγά, αρχίζοντας ίσως με τον αποκλεισμό των ομομήτριων αδερφών (δηλαδή των αδερφών που είχαν την ίδια μητέρα), από τις σεξουαλικές σχέσεις, πρώτα σε ξεχωριστές περιπτώσεις, ώσπου έγινε βαθμιαία κανόνας αυτός ο αποκλεισμός (στη Χαβάη υπήρχαν ακόμα και αυτό τον αιώνα εξαιρέσεις), ώσπου κατέληξε στην απαγόρευση του γάμου ακόμα και ανάμεσα σε αδερφό και αδερφή από πλάγια συγγένεια, δηλαδή σύμφωνα με τη δική μας ονομασία ανάμεσα σε παιδιά, εγγόνια και δισέγγονα αδερφών. Αυτό αποτελεί, κατά τον Μόργκαν, «ένα περίφημο παράδειγμα για το πώς δρα η αρχή της φυσικής επιλογής».

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι φυλές, όπου μ' αυτήν την πρόοδο περιοριζόταν η αιμομειξία, θα έπρεπε να εξελιχθούν γρηγορότερα και πληρέστερα από τις φυλές όπου ο αδερφικός γάμος έμενε κανόνας και εντολή. Και πόσο έντονα αισθητή ήταν η επίδραση αυτής της προόδου, το αποδείχνει το σύστημα του *γένους* (gens), που βγήκε άμεσα απ' αυτή και που ξεπερνάει πολύ το σκοπό της. Το γένος αποτελεί τη βάση της κοινωνικής διάρθρωσης των περισσότερων, αν όχι όλων, των βάρβαρων λαών της γης, απ' την οποία στην Ελλάδα και στη Ρώμη περνάμε άμεσα στον πολιτισμό.

Κάθε πρωτόγονη οικογένεια έπρεπε το αργότερο ύστερα από μερικές γενιές να διασπαστεί. Το πρωτόγονο κομμουνιστικό κοινό νοικοκυριό, που επικρατεί χωρίς εξαίρεση ως βαθιά στη μέση βαθμίδα της βαρβαρότητας, καθόριζε τα ανώτερα όρια της οικογενειακής κοινότητας, που άλλαζε ανάλογα με τις συνθήκες, αλλά που σε κάθε μέρος ήταν αρκετά ορισμένο. Μόλις γεννήθηκε η αντίληψη ότι δεν επιτρέπεται να έχουν σεξουαλικές σχέσεις ανάμεσά τους τα παιδιά μιας μητέ-

ρας, έπρεπε να εκδηλωθεί η επίδρασή της σε τέτοιες διασπάσεις παλιών οικιακών κοινοτήτων και στην ίδρυση νέων (που ωστόσο δεν αντιστοιχούσαν αναγκαστικά με την οικογενειακή ομάδα). Μια ή περισσότερες σειρές από αδερφές γίνονταν ο πυρήνας της μιας οικιακής ομάδας και οι από μητέρα αδερφοί τους ο πυρήνας της άλλης. Έτσι ή παρόμοια ξεπήδησε από την οικογένεια με βάση τη συγγένεια εξ αίματος η μορφή που ο Μόργκαν ονομάζει πουναλουανή οικογένεια. Κατά το έθιμο της Χαβάης, μια σειρά αδερφές, πραγματικές ή πιο μακρινές (δηλαδή ξαδέρφες πρώτου, δεύτερου ή πιο μακρινού βαθμού), ήταν από κοινού γυναίκες των κοινών τους αντρών, από τους οποίους όμως αποκλείονταν οι αδερφοί των γυναικών. Αυτοί οι άντρες τώρα αναμεταξύ τους δεν λέγονταν πια αδέρφια, όπως δεν ήταν και ανάγκη να είναι, αλλά «πουναλούα», δηλαδή στενοί σύντροφοι, σαν να λέμε συνέταιροι. Το ίδιο μια σειρά πραγματικοί ή πιο μακρινοί αδερφοί είχαν μια σειρά γυναίκες, όχι τις αδερφές τους, σε κοινό γάμο και αυτές οι γυναίκες λέγονταν ανάμεσά τους «πουναλούα». Αυτή είναι η κλασική μορφή ενός οικογενειακού σχηματισμού, που αργότερα επέτρεψε μια σειρά παραλλαγές, και που το ουσιαστικό του χαρακτηριστικό ήταν: αμοιβαία κοινότητα των αντρών και των γυναικών μέσα σ' ένα ορισμένο οικογενειακό κύκλο, από τον οποίο όμως αποκλείονταν οι αδερφοί των γυναικών, πρώτα οι πραγματικοί, αργότερα και οι πιο μακρινοί και αντίστοιχα επίσης οι αδερφές των αντρών.

Αυτή η μορφή της οικογένειας μας δίνει τώρα με την πιο μεγάλη ακρίβεια τους βαθμούς συγγένειας, όπως τους εκφράζει το αμερικανικό σύστημα. Τα παιδιά των αδερφάδων της μητέρας μου εξακολουθούν να είναι παιδιά της, το ίδιο τα παιδιά των αδερφών του πατέρα μου είναι επίσης παιδιά του, και όλα αυτά είναι αδέρφια μου. Τα παιδιά όμως των αδερφών της μητέρας μου είναι τώρα ανιψιοί της και ανιψιές της, τα παιδιά των αδερφάδων του πατέρα μου είναι ανιψιοί του και ανιψιές του, και όλοι αυτοί ξάδερφοί μου και ξαδέρφες μου. Γιατί, ενώ οι άντρες των αδερφάδων της μητέρας μου εξακολουθούν να είναι άντρες της και το ίδιο οι γυναίκες των αδερφών του πατέρα μου είναι και γυναίκες του — νομι-

κά, αν όχι πάντα πραγματικά — η κοινωνική προγραφή των σεξουαλικών σχέσεων ανάμεσα σε αδέρφια χώρισε σε δυο κατηγορίες τα παιδιά των αδερφών και αδερφάδων που ως τώρα θεωρούνταν χωρίς διάκριση αδέρφια: η μια κατηγορία μένουν, όπως και πρώτα (πιο μακρινοί) αδερφοί και αδερφές, η άλλη, τα παιδιά του αδερφού εδώ και της αδερφής εκεί, δεν μπορούν πια να είναι αδέρφια, δεν μπορούν πια να έχουν κοινούς γονείς, ούτε πατέρα, ούτε μητέρα, ούτε και τους δυο και γι' αυτό για πρώτη φορά εδώ γίνεται αναγκαία η κατηγορία των ανιψιών και των ξαδέρφων, που μέσα στο προηγούμενο οικογενειακό σύστημα θα ήταν παράλογο. Το αμερικανικό σύστημα συγγένειας, που σε κάθε οικογενειακή μορφή βασιμμένη σε οποιοδήποτε είδος ατομικού γάμου φαίνεται ολότελα παράλογο, εξηγείται λογικά με την πουναλουανή οικογένεια ως τις παραμικρές του λεπτομέρειες και αιτιολογείται φυσικά. Στο βαθμό που είχε διαδοθεί αυτό το σύστημα συγγένειας, στον ίδιο ακριβώς βαθμό τουλάχιστον θα πρέπει να είχε υπάρξει και η πουναλουανή οικογένεια ή μια παρόμοιά της μορφή.

Γι' αυτή τη μορφή της οικογένειας, που η πραγματική ύπαρξή της αποδείχτηκε στη Χαβάη, θα είχαμε ίσως πληροφορίες απ' όλη την Πολυνησία, αν οι ευσεβείς ιεραπόστολοι, λόγω χάρη οι παλαιοί ισπανοί καλόγεροι στην Αμερική, θα μπορούσαν να δουν σ' αυτού του είδους τις αντιχριστιανικές σχέσεις κάτι παραπάνω από απλή «φρίκη».¹ Όταν ο Καίσαρας μας αφηγείται για τους Βρετανούς, που τότε βρισκόνταν στη μέση βαθμίδα της βαρβαρότητας, ότι «έχουν δέκα-δέκα ή δώδεκα-δώδεκα τις γυναίκες τους από κοινού μεταξύ τους και μάλιστα, συνήθως, αδερφοί με αδερφούς και γονείς με

1. Τα ίχνη των χωρίς καμιά διάκριση σεξουαλικών σχέσεων, η κατά τον Μπάχοφεν λεγόμενη «τεκνοποίηση του βούρκου», που νόμιζε πως τα βοήθη αυτός, ανάγονται στον ομαδικό γάμο. Το γάμο αυτό δεν μπορεί πια να τον αμφισβητήσουν. «Αν ο Μπάχοφεν βρίσκει "άνομους" αυτούς τους πουναλουανούς γάμους, τότε ένας άνθρωπος της εποχής εκείνης θα έβρισκε αιμομεικτικούς τους περισσότερους τωρινούς γάμους ανάμεσα σε κοντινά και μακρινά ξαδέφια από πατρική ή μητρική πλευρά, θα τους θεωρούσε, δηλαδή, γάμους ανάμεσα σε αδέρφια εξ αίματος.» (Μαρξ, σημείωση του Εγγελς).

παιδιά»¹ — τότε αυτό εξηγείται καλύτερα σαν ομαδικός γάμος. Οι μητέρες της βαρβαρότητας δεν έχουν δέκα ή δώδεκα γιους, αρκετά μεγάλους για να μπορούν να έχουν από κοινού γυναίκες, το αμερικανικό όμως σύστημα συγγένειας, που αντιστοιχεί στην πουναλουανή οικογένεια, δίνει πολλούς αδερφούς, γιατί όλα τα κοντινά και μακρινά ξαδέρφια ενός άντρα είναι αδέρφια του. Το «γονείς με παιδιά» μπορεί να είναι λαθεμένη αντίληψη του Κάισαρα. Το ότι πατέρας και γιος ή μητέρα και κόρη μπορούσαν να βρίσκονται στην ίδια ομάδα γάμου δεν αποκλείεται ωστόσο ολότελα στο σύστημα αυτό, μάλλον όμως αποκλειόταν να βρίσκονται πατέρας και κόρη ή μητέρα και γιος στην ίδια ομάδα. Επίσης αυτή ή μια παρόμοια μορφή ομαδικού γάμου εξηγεί ευκολότερα τις πληροφορίες του Ηρόδοτου και άλλων αρχαίων συγγραφέων για την κοινοκτημοσύνη των γυναικών σε άγριους και βάρβαρους λαούς. Αυτό ισχύει και για όσα λέει ο Ονάτσον και ο Κέι (*The people of India*), για τους Τικούρ στον Άουντ (στα βόρεια του Γάγγη): «Ζούνε μαζί (δηλαδή σεξουαλικά) σχεδόν χωρίς διάκριση σε μεγάλες κοινότητες και όταν δυο άνθρωποι θεωρούνται παντρεμένοι ο ένας με τον άλλο, πάλι ο συζυγικός δεσμός είναι μονάχα ονομαστικός.»

Ο θεσμός του γένους (*gens*) φαίνεται στις περισσότερες περιπτώσεις να βγήκε άμεσα από την πουναλουανή οικογένεια. Βέβαια και το αυστραλιανό σύστημα των τάξεων² δίνει μια αφετηρία για το γένος. Οι Αυστραλοί έχουν γένη, δεν έχουν όμως ακόμα πουναλουανή οικογένεια, αλλά μια πιο χοντροκομμένη μορφή ομαδικού γάμου.

Σ' όλες τις μορφές της ομαδικής οικογένειας δεν είναι βέβαιο ποιος είναι ο πατέρας ενός παιδιού, σίγουρο όμως είναι

1. Γ. Ι. Κάισαρ, *Υπομνήματα του γαλατικού πολέμου*, βιβλίο V, κεφ. 14 (σημ. γεμ. σύντ.).

2. Πρόκειται για τάξεις γάμου ή γαμήλιες ομάδες, στις οποίες χωρίζονται οι περισσότερες φυλές της Αυστραλίας. Υπήρχαν τέσσερις τέτοιες τάξεις, από τις οποίες η καθεμιά χωριζόταν σ' ένα αρσενικό κι ένα θηλυκό τμήμα. Ανάμεσα στις τέσσερις τάξεις υπήρχαν συγκεκριμένοι κανόνες για τη ρύθμιση του γάμου, δηλαδή οι άντρες μιας ομάδας μπορούσαν να παντρευτούν μόνο μια φορά με γυναίκες μιας συγκεκριμένης άλλης ομάδας (σημ. γεμ. σύντ.).

ποια είναι η μητέρα του. Κι αν ακόμα ονομάζει όλα τα παιδιά της συλλογικής οικογένειας παιδιά της κι έχει μητρικά καθήκοντα απέναντί τους, ξεχωρίζει ωστόσο ανάμεσα στ' άλλα τα παιδιά που αυτή γέννησε. Είναι λοιπόν φανερό ότι όσο υπάρχει ομαδικός γάμος, η καταγωγή μπορεί ν' αποδειχτεί μονάχα από τη μητρική πλευρά, δηλαδή αναγνωρίζεται μόνο η *γυναικεία γραμμή*. Αυτό πραγματικά συμβαίνει σ' όλους τους άγριους λαούς και στους λαούς που ανήκουν στην κατώτερη βαθμίδα της βαρβαρότητας. Αυτό είναι η δεύτερη μεγάλη υπηρεσία που πρόσφερε ο Μπάχοφεν, το γεγονός ότι πρώτος αυτός το ανακάλυψε. Χαρακτηρίζει με τον όρο μητρικό δίκαιο αυτή την αποκλειστική αναγνώριση της γενεολογικής σειράς από τη μητέρα και τις σχέσεις κληρονομιάς που με τον καιρό πηγάζουν απ' αυτή. Κρατώ τον όρο αυτό για τη συντομία του. Είναι όμως στραβό, γιατί σ' αυτή τη βαθμίδα της κοινωνίας δεν μπορεί ακόμα να γίνεται λόγος για δίκαιο με τη νομική έννοια.

Ας πάρουμε τώρα από την πουναλουανή οικογένεια τη μια από τις δυο υποδειγματικές ομάδες, δηλαδή την ομάδα μιας σειράς ομομήτριες και πιο μακρινές αδερφές (που κατ'άγονται δηλαδή από ομομήτριες αδερφές πρώτου, δεύτερου ή πιο μακρινού βαθμού) μαζί με τα παιδιά τους και τους ομομήτριους ή τους πιο μακρινούς αδερφούς τους από μητρική πλευρά (που κατά τη δική μας προϋπόθεση δεν είναι άντρες τους), κι έχουμε τότε ακριβώς τον κύκλο των προσώπων που αργότερα εμφανίζονται σαν μέλη ενός γένους στην πρωτόγονη μορφή αυτού του θεσμού. Έχουν όλοι μια κοινή προμήτορα, και λόγω της καταγωγής απ' αυτήν όλοι οι θηλυκοί απόγονοι κάθε γενιάς είναι αδερφές. Όμως, οι άντρες αυτών των αδερφάδων δεν μπορούν πια να είναι αδερφοί τους, δηλαδή δεν μπορούν να κατ'άγονται απ' αυτή την προμήτορα, δεν ανήκουν λοιπόν στην ομάδα με βάση τη συγγένεια εξ αίματος, στο κατοπινό γένος. Τα παιδιά τους όμως ανήκουν σ' αυτή την ομάδα, μια και αποφασιστικό ρόλο παίζει μονάχα η καταγωγή από τη μητρική πλευρά, γιατί μονάχα αυτή είναι σίγουρη. Μόλις γίνει γεγονός η απαγόρευση των σεξουαλικών σχέσεων ανάμεσα σ' όλα τα αδέρφια, ακόμα και στα πιο μακρινά πλάγια αδέρφια από μητρική πλευρά, μετατρέπεται

και η πιο πάνω ομάδα σε γένος, δηλαδή συγκροτείται σε σφιχτό κύκλο από συγγενείς εξ αίματος της γυναικείας γενεαλογικής γραμμής, που δεν επιτρέπεται να παντρεύονται μεταξύ τους, και που από εδώ και μπρος όλο και περισσότερο εδραιώνεται με άλλους κοινούς θεσμούς κοινωνικού και θρησκευτικού χαρακτήρα και που ξεχωρίζει από τ' άλλα γένη της ίδιας φυλής. Γι' αυτό θα μιλήσουμε διεξοδικά αργότερα. Όταν όμως βρίσκουμε ότι το γένος εξελίχθηκε όχι μόνο αναγκαστικά, αλλά και αυτονόητα από την πουναλουανή οικογένεια, είναι φυσικό να θεωρήσουμε σχεδόν σίγουρη την ύπαρξη στο παρελθόν αυτής της οικογενειακής μορφής για όλους τους λαούς, όπου μπορούν να βρεθούν θεσμοί γένους, δηλαδή περίπου για όλους τους βάρβαρους και πολιτισμένους λαούς.

Όταν ο Μόργκαν έγραφε το βιβλίο του, οι γνώσεις μας για τον ομαδικό γάμο ήταν ακόμα πολύ περιορισμένες. Λίγα πράγματα ξέραμε για τους ομαδικούς γάμους των Αυστραλών, που ήταν οργανωμένοι σε τάξεις, και χάρωια απ' αυτό ο Μόργκαν είχε δημοσιεύσει ήδη το 1871 τις πληροφορίες που του είχαν έρθει για την πουναλουανή οικογένεια της Χαβάης.¹ Η πουναλουανή οικογένεια από τη μια μεριά εξηγούσε πέρα για πέρα το σύστημα συγγένειας που επικρατεί στους Ινδιάνους της Αμερικής και που χρησίμευσε στον Μόργκαν σαν αφετηρία για όλες τις έρευνές του. Από την άλλη μεριά, αποτελούσε την έτοιμη αφετηρία για την εξήγηση της προέλευσης του μητρικού γένους. Και, τέλος, εκπροσωπούσε μια πολύ πιο υψηλή βαθμίδα εξέλιξης από τις αυστραλιανές τάξεις. Ήταν λοιπόν ευνόητο ότι ο Μόργκαν την είδε σαν τη βαθμίδα εξέλιξης που αναγκαστικά προηγείται από το ζευγαρωτό γάμο και ότι τη θεώρησε γενικά διαδεδομένη σε παλιότερους καιρούς. Από τότε, γνωρίσαμε μια σειρά άλλες μορφές ομαδικού γάμου και ξέρουμε τώρα ότι εδώ το παράκανε ο Μόργκαν. Είχε όμως την τύχη, με την πουναλουανή οικογένειά του να πέσει πάνω στην ανώτατη, στην κλασική μορφή του ομαδικού γάμου, στη μορφή εκείνη απ' όπου εξηγείται με

1. L. H. Morgan, *Systems of consanguinity and affinity of the human family*, Ουάσινγκτον 1871 (σημ. γεωμ. σύντ.).

τον πιο απλό τρόπο το πέρασμα σε μια ανώτερη μορφή.

Τον ουσιαστικό εμπλουτισμό των γνώσεών μας για τον ομαδικό γάμο τον χρωστάμε στον άγγλο ιεραπόστολο Λόριμερ Φάιζον, που μελέτησε για πολλά χρόνια αυτή τη μορφή της οικογένειας στο κλασικό της έδαφος, την Αυστραλία. Την καλύτερη βαθμίδα εξέλιξης τη βρήκε στους μαύρους της Αυστραλίας, στο Μάουντ Γκέμπι της Νότιας Αυστραλίας. Εδώ ολόκληρη η φυλή διαιρείται σε δυο μεγάλες τάξεις, τους κρόκι και τους κουμίτε. Οι σεξουαλικές σχέσεις μέσα σ' αυτές τις τάξεις απαγορεύονται αυστηρά. Αντίθετα, κάθε άντρας της μιας τάξης είναι ο γεννημένος σύζυγος της κάθε γυναίκας της άλλης τάξης και αυτή με τη σειρά της είναι η γεννημένη σύζυγός του. Όχι τα άτομα, αλλά ολόκληρες οι ομάδες είναι μεταξύ τους παντρεμένες, τάξη με τάξη. Και ας σημειωθεί ότι εδώ δεν υπάρχει πουθενά επιφύλαξη για διαφορά ηλικίας ή για ειδική συγγένεια αίματος, εκτός απ' ό,τι καθορίζεται με το διαχωρισμό σε δυο εξώγαμες τάξεις. Ένας κρόκι έχει νόμιμη σύζυγο κάθε γυναίκα των κουμίτε. Επειδή όμως η κόρη του, σαν κόρη μιας κουμίτε, είναι σύμφωνα με το μητρικό δίκαιο επίσης κουμίτε, είναι ταυτόχρονα γεννημένη σύζυγος κάθε κρόκι, επομένως και του πατέρα της. Τουλάχιστον η ταξική οργάνωση, όπως μας παρουσιάζεται, δεν βάζει κανένα εμπόδιο σ' αυτό. Είτε λοιπόν η οργάνωση αυτή δημιουργήθηκε σε μια εποχή όπου, παρ' όλη τη θολή επιθυμία να περιορίσουν την αιμομειξία, δεν έβρισκαν ακόμα τίποτα το ιδιαίτερα φρικτό στις σεξουαλικές σχέσεις των γονιών με τα παιδιά τους — και τότε το σύστημα των τάξεων θα έχει βγει άμεσα από μια κατάσταση σεξουαλικών σχέσεων χωρίς κανόνα. Είτε, όταν δημιουργήθηκαν οι γαμήλιες τάξεις, το έθιμο είχε κιόλας απαγορεύσει τις σχέσεις ανάμεσα σε γονιούς και παιδιά, και τότε η τωρινή κατάσταση μας οδηγεί πίσω στην οικογένεια με βάση τη συγγένεια εξ αίματος και είναι το πρώτο βήμα για το ξεπέρασμά της. Το τελευταίο είναι το πιθανότερο. Απ' ό,τι ξέρω, δεν αναφέρονται από την Αυστραλία παραδείγματα γαμήλιων σχέσεων ανάμεσα σε γονιούς και παιδιά, και η κατοπινή μορφή της εξωγαμίας, το μητριαρχικό γένος, προϋποθέτει κατά κανόνα σιωπηρά την απαγόρευση αυτών των σχέσεων, σαν απαγόρευση που τη βρήκε να υπάρχει κιόλας στην ιδρυσή του.

Εκτός από το Μάουντ Γκέμπριλ στη Νότια Αυστραλία, το σύστημα των δυο τάξεων βρίσκεται επίσης πιο ανατολικά στην περιοχή του ποταμού Ντάρλινγκ και στο Κουνίνσλαντ στα βορειοανατολικά, είναι δηλαδή πλατιά διαδεδομένο. Αποκλείει μονάχα τους γάμους ανάμεσα στ' αδέρφια, ανάμεσα σε παιδιά αδερφών και σε παιδιά αδερφάδων από μητρική πλευρά, γιατί ανήκουν στην ίδια τάξη. Τα παιδιά ωστόσο αδερφού και αδερφής μπορούν να παντρεύονται. Ένα παραπέρα βήμα για να εμποδιστεί η αιμομειξία βρίσκουμε στους Καμιλαρόι κοντά στον ποταμό Ντάρλινγκ στη Νέα Νότια Ουαλία, όπου οι δυο αρχικές τάξεις είναι χωρισμένες σε τέσσερις και η καθεμιά απ' αυτές τις τέσσερις τάξεις είναι παντρεμένη συνολικά με μια άλλη ορισμένη τάξη. Οι πρώτες δυο τάξεις είναι γεννημένοι σύζυγοι η μια της άλλης. Ανάλογα με το αν η μητέρα ανήκει στην πρώτη ή τη δεύτερη, τα παιδιά ανήκουν στην τρίτη ή την τέταρτη. Τα παιδιά αυτών των δυο τάξεων, που επίσης είναι παντρεμένες η μια με την άλλη, ανήκουν πάλι στην πρώτη και τη δεύτερη. Έτσι που πάντα η μια γενιά ανήκει στην πρώτη και τη δεύτερη, η επόμενη στην τρίτη και την τέταρτη, η μεθεπόμενη πάλι στην πρώτη και τη δεύτερη τάξη. Έτσι τα παιδιά των αδερφών (από μητρική πλευρά) δεν μπορούν να είναι αντρόγυνα, μπορούν όμως να είναι τα εγγόνια των αδερφών. Αυτή η ιδιόμορφη περίπλοκη διάταξη μπερδεύεται ακόμα περισσότερο με την —οπωσδήποτε κατοπινή— πρόσθεση μητριαρχικών γενών, όμως δεν μπορούμε να επεκταθούμε στο σημείο αυτό. Βλέπουμε ακριβώς πως επιβάλλεται ξανά και ξανά η τάση να εμποδιστεί η αιμομειξία, επιβάλλεται όμως ολότελα ενστικτωδώς, ψηλαφητά, χωρίς ξεκάθαρη συνείδηση του σκοπού.

Ο ομαδικός γάμος, που εδώ στην Αυστραλία είναι ακόμα γάμος τάξεων, μαζικός γάμος μιας ολόκληρης τάξης αντρών, που συχνά είναι σκορπισμένοι σ' όλη την έκταση της ηπείρου, με μια το ίδιο σκορπισμένη τάξη γυναικών — ο ομαδικός αυτός γάμος, άμα τον εξετάσουμε από κοντά, δεν είναι καθόλου τόσο ανατριχιαστικός, όπως νομίζει η συνηθισμένη στην πορνεία φαντασία των φιλισταίων. Αντίθετα, πέρασαν πολλά χρόνια ώσπου να υποπτευθούν καν την ύπαρξή του, και πάλι τώρα τελευταία την αμφισβητούν ξανά. Στον επιπό-

λαιο παρατηρητή εμφανίζεται σαν χαλαρή μονογαμία και πού και πού σαν πολυγαμία πλάι στην ευκαιριακή απιστία. Πρέπει να καταναλώσει κανείς χρόνια, όπως ο Φάιζον και ο Χάουιτ, για ν' ανακαλύψει το ρυθμιστικό νόμο μέσα στην πρακτική εξάσκηση αυτών των γαμήλιων καταστάσεων, όπου ο συνηθισμένος Ευρωπαίος είναι διατεθειμένος να βλέπει ό,τι γίνεται στη χώρα του — το νόμο, σύμφωνα με τον οποίο ο ξένος μαύρος της Αυστραλίας, χιλιάδες χιλιόμετρα μακριά από τον τόπο του, ανάμεσα σε ανθρώπους που η γλώσσα τους του είναι ακατανόητη, βρίσκει ωστόσο συχνά από λημέρι σε λημέρι, από φυλή σε φυλή, γυναίκες που χωρίς αντίσταση και πονηριά είναι στη διάθεσή του, το νόμο σύμφωνα με τον οποίο εκείνος που έχει περισσότερες γυναίκες παραχωρεί μια απ' αυτές στον φιλοξενούμενο για τη νύχτα. Εκεί όπου ο Ευρωπαίος βλέπει ανηθικότητα και ανομία, κυριαρχεί στην πραγματικότητα αυστηρός νόμος. Οι γυναίκες ανήκουν στη γαμήλια τάξη του ξένου και είναι έτσι γεννημένες σύζυγοί του. Ο ίδιος ηθικός νόμος, που προορίζει τον ένα για τον άλλον, απαγορεύει με ποινή προγραφής κάθε σχέση έξω από τις γαμήλιες τάξεις που ανήκουν η μια στην άλλη. Ακόμα κι εκεί όπου αρπάζουν τις γυναίκες, όπως συμβαίνει συχνά και σε πολλές περιοχές είναι κανόνας, τηρείται με προσοχή ο νόμος για τις γαμήλιες τάξεις.

Στην αρπαγή των γυναικών, άλλωστε, εκδηλώνεται κιόλας κάποιο ίχνος περάσματος στη μονογαμία, τουλάχιστον στη μορφή του ζευγαρωτού γάμου: Όταν ο νέος με τη βοήθεια των φίλων του αρπάξει ή απαγάγει το κορίτσι, τότε έρχονται σε σεξουαλικές σχέσεις με το κορίτσι με τη σειρά όλοι οι φίλοι του νέου, όμως ύστερα απ' αυτό θεωρείται γυναίκα του νέου που υποκίνησε την αρπαγή. Κι αντίστροφα, αν το σκάσει από τον άντρα η αρπαγμένη γυναίκα, κι αν την πιάσει άλλος, τότε γίνεται γυναίκα δική του και ο πρώτος χάνει τα δικαιώματά του. Πλάι και μέσα στον ομαδικό γάμο, που γενικά εξακολουθεί να υπάρχει, δημιουργούνται λοιπόν σχέσεις αποκλειστικότητας, ζευγαρώματα για μεγαλύτερο ή μικρότερο χρονικό διάστημα, πλάι σ' αυτά υπάρχει και η πολυγαμία, έτσι που ο ομαδικός γάμος και εδώ βρίσκεται σε παρακμή και μπαίνει μόνο το ερώτημα, ποιος, κάτω από την ευρωπαϊκή ε-

πίδραση, θα εξαφανιστεί πρώτα από το προσκήνιο: ο ομαδικός γάμος ή οι μαύροι της Αυστραλίας που τον εφαρμόζουν.

Ο γάμος κατά τάξεις ολόκληρες, όπως επικρατεί στην Αυστραλία, είναι πάντως μια πολύ χαμηλή και πρωτόγονη μορφή του ομαδικού γάμου, ενώ η πουναλουανή οικογένεια, απ' ό,τι ξέρουμε, είναι η ανώτατη βαθμίδα ανάπτυξής του. Ο πρώτος φαίνεται να είναι η μορφή που ανταποκρίνεται στην κοινωνική κατάσταση περιπλανώμενων αγριών, ο δεύτερος προϋποθέτει κιόλας σχετικά σταθερούς οικισμούς κομμουνιστικών κοινοτήτων και οδηγεί άμεσα στην αμέσως επόμενη υψηλότερη βαθμίδα εξέλιξης. Ανάμεσα στους δυο, θα βρούμε σίγουρα ακόμα μερικές ενδιαμέσες βαθμίδες. Εδώ έχουμε μπροστά μας ένα πεδίο έρευνας που μόλις άνοιξε και που μένει ακόμα σχεδόν ανεξερεύνητο.

3) *Η ζευγαρωτή οικογένεια.* Ακόμα και μέσα στον ομαδικό γάμο ή και πιο μπροστά, γινόταν ένα κάποιο ζευγάρι για μικρότερο ή μεγαλύτερο χρονικό διάστημα. Ο άντρας είχε μια κύρια γυναίκα (δεν μπορούμε ακόμα να πούμε ευνοούμενη), ανάμεσα στις πολλές γυναίκες, κι ήταν γι' αυτήν ο κυριότερος σύζυγος ανάμεσα στους άλλους. Το γεγονός αυτό συνέβαλε αρκετά στη σύγχυση που έπαθαν οι ιεραπόστολοι που στον ομαδικό γάμο βλέπουν τότε κοινοκτημοσύνη των γυναικών χωρίς κανόνα, πότε αυθαίρετη μοιχεία. Όμως, ένα τέτοιου είδους συνηθισμένο ζευγάρι έπρεπε να στερεώνεται όλο και περισσότερο, όσο διαμορφωνόταν το γένος και όσο γίνονταν πιο πολυάριθμες οι κατηγορίες των «αδερφών» και των «αδερφάδων», ανάμεσα στους οποίους ήταν τώρα αδύνατος ο γάμος. Η ώθηση που έδωσε το γένος στην απαγόρευση του γάμου ανάμεσα σε συγγενείς εξ αίματος οδήγησε ακόμα πιο πέρα. Έτσι, βρίσκουμε ότι στους Ιροκέζους και στους περισσότερους άλλους Ινδιάνους που βρίσκονται στην κατώτερη βαθμίδα της βαρβαρότητας, απαγορεύεται ο γάμος ανάμεσα σ' όλους τους συγγενείς που αριθμεί το σύστημά τους, και τα είδη αυτών των συγγενών είναι αρκετές εκατοντάδες. Με το αυξανόμενο αυτό μπλέξιμο των απαγορεύσεων γίνονταν όλο και πιο αδύνατοι οι ομαδικοί γάμοι. Οι γάμοι αυτοί παραμερίστηκαν από τη *ζευγαρωτή οικογένεια*. Στη βαθμίδα αυτή ένας άντρας ζει μαζί με μια γυναίκα,

έτσι όμως που η πολυγαμία και η ευκαιριακή απιστία να μένει δικαίωμα των αντρών, έστω κι αν η πρώτη για οικονομικούς λόγους παρουσιάζεται σπάνια. Ενώ από τις γυναίκες συνήθως απαιτούν αυστηρή πίστη στη διάρκεια της κοινής ζωής και η μοιχεία τους τιμωρείται σκληρά. Ο γαμήλιος δεσμός όμως μπορεί να διαλυθεί και από τις δυο μεριές, και τα παιδιά ανήκουν, όπως και πρώτα, μονάχα στη μητέρα.

Και σ' αυτόν επίσης τον αποκλεισμό από το γαμήλιο δεσμό των συγγενών εξ αίματος που προωθείται όλο και περισσότερο, εξακολουθεί να επιδρά η φυσική επιλογή. Ο Μόργκαν λέει σχετικά:

«Οι γάμοι ανάμεσα σε γένη, που δεν είναι συγγενή εξ αίματος, δημιούργησαν μια φυσικά και πνευματικά δυνατότερη ράτσα. Δυο φυλές που πρόκοβαν, ανακατεύονταν, και τα καινούργια κρανία και οι εγκέφαλοι ευρύνονταν φυσιολογικά ώσπου περιελάμβαναν τις ικανότητες και των δυο.»¹

Έτσι ήταν επόμενο, οι φυλές που εφάρμοζαν το σύστημα των γενών ν' αποκτήσουν υπεροχή απέναντι στις καθυστερημένες ή να τις παρασύρουν με το παράδειγμά τους.

Η εξέλιξη της οικογένειας στην προϊστορική εποχή αποτελείται, έτσι, από ένα συνεχές στένεμα του κύκλου, που πρώτα περιελάμβανε ολόκληρη τη φυλή, του κύκλου που μέσα στα πλαίσιά του ζούνε σε γαμήλια κοινότητα τα δυο γένη. Με το συνεχή αποκλεισμό πρώτα των κοντινότερων, ύστερα όλο και πιο μακρινών, στο τέλος ακόμα και των εξ αγχιστείας συγγενών, γίνεται αδύνατος τελικά οποιοσδήποτε ομαδικός γάμος και μένει ουσιαστικά το ένα, για ένα διάστημα ακόμα χαλαρά συνδεδεμένο ζευγάρι, το μόριο που με τη διάλυσή του παύει γενικά ο γάμος. Απ' αυτό κιόλας το γεγονός φαίνεται πόσο λίγη σχέση έχει ο ατομικός σεξουαλικός έρωτας, με τη σημερινή έννοια της λέξης, με τη δημιουργία του ατομικού γάμου. Ακόμα περισσότερο το αποδειχνει αυτό η πράξη όλων των λαών που βρίσκονται σ' αυτή τη βαθμίδα. Ενώ στις προηγούμενες μορφές οικογένειας δεν έλειπαν ποτέ γυναίκες στους άντρες, αντίθετα μάλλον τους έφταναν και με το παραπάνω, τώρα έγιναν σπάνιες και περιζήτητες. Γι'

1. L. H. Morgan, *Ancient society*, Λονδίνο 1877, σελ. 459.

αυτό από τον καιρό του ζευγαρωτού γάμου αρχίζει η αρπαγή και η αγορά των γυναικών. Πρόκειται εδώ για πλατιά διαδεδομένα συμπτώματα, και για τίποτα περισσότερο από συμπτώματα μιας αλλαγής που συντελέστηκε και που βρίσκεται πολύ πιο βαθιά, για συμπτώματα που είναι απλές μέθοδοι να βρίσκουν γυναίκες και που ο σχολαστικός Σκοτσέζος Μακ Λέναν μεταμόρφωσε ωστόσο σε «γάμο αρπαγής» και «γάμο αγοράς». Άλλωστε, και στους Ινδιάνους της Αμερικής και αλλού (στην ίδια βαθμίδα), το συνοικέσιο δεν είναι υπόθεση των ενδιαφερομένων, που συχνά δεν ρωτιούνται καν, αλλά των μητέρων τους. Έτσι, συχνά αρραβωνιάζονται δυο άγνωστοι, που ενημερώνονται για την αποφασισμένη πια συναλλαγή μονάχα όταν πλησιάζει ο καιρός του γάμου. Πριν από το γάμο, ο γαμπρός κάνει δώρα στους συγγενείς από το γένος της νύφης (δηλαδή στους μητρικούς συγγενείς της και όχι στον πατέρα και το συγγενολόι του), που θεωρούνται δώρα αγοράς για το κορίτσι που παραχώρησαν. Ο γάμος μπορεί να διαλυθεί όταν το επιθυμεί ο ένας από τους δυο παντρεμένους. Ωστόσο σιγά-σιγά σε πολλές φυλές, για παράδειγμα στους Ιροκέζους, σχηματίστηκε μια κοινή γνώμη που αποστρέφεται αυτούς τους χωρισμούς. Όταν δημιουργηθούν διαφωνίες, επεμβαίνουν συμβιβαστικά οι συγγενείς του γένους και από τα δυο μέρη και μονάχα όταν δεν καρποφορήσει η επέμβασή τους, γίνεται χωρισμός, οπότε τα παιδιά μένουν στη γυναίκα, και ο καθένας είναι ελεύθερος να ξαναπαντρευτεί.

Η ζευγαρωτή οικογένεια, πολύ αδύνατη και πολύ άστατη η ίδια για να προκαλέσει την ανάγκη ενός δικού της νοικοκυριού ή και για να το κάνει μονάχα επιθυμητό, δεν διαλύει καθόλου το κομμουνιστικό νοικοκυριό που κληρονομήθηκε από παλιά. Κομμουνιστικό νοικοκυριό, όμως, θα πει κυριαρχία των γυναικών στο σπίτι, καθώς και αποκλειστική αναγνώριση μιας πραγματικής μητέρας, επειδή ήταν αδύνατο να γνωρίζουν με βεβαιότητα τον πραγματικό πατέρα, θα πει μεγάλος σεβασμός των γυναικών, δηλαδή των μητέρων. Είναι μια από τις πιο παράλογες αντιλήψεις, που μας κληροδότησαν οι διαφωτιστές του 18ου αιώνα, η αντίληψη ότι η γυναίκα στις αρχές της κοινωνίας ήταν τάχα σκλάβο του άντρα. Η

γυναίκα σ' όλους τους άγριους και σ' όλους τους βάββαρους της κατώτερης και μέσης, εν μέρει ακόμα και της ανώτερης βαθμίδας, κατέχει μια θέση όχι μονάχα ελεύθερη αλλά και πολύ σεβαστή. Ποια είναι η θέση της γυναίκας ακόμα και στο ζευγαρωτό γάμο μας το λέει ο Άρθουρ Ράιτ, που έκανε πολλά χρόνια ιεραπόστολος στους Ιροκέζους Σενέκα:

«Όσο για τις οικογένειές τους, τον καιρό που κατοικούσαν ακόμα στα παλιά μακρουλά σπίτια (κομμουνιστικό νοικοκυριό κάμποσων οικογενειών)... επικρατούσε εκεί πάντα ένα κλαν (ένα γένος) έτσι που οι γυναίκες έπαιρναν τους άντρες τους από τ' άλλα κλαν (γένη)... Συνήθως το σπίτι το κυβερνούσε η γυναίκα, τα αποθέματα ήταν κοινά. Αλίμονο όμως στο δυστυχημένο σύζυγο ή εραστή, που ήταν πολύ ακαμάτης ή αδέξιος και δεν μπορούσε να συμβάλει με το δικό του μεριδίο στα κοινά αποθέματα. Αδιάφορο πόσα παιδιά ή πόση δική του περιουσία είχε στο σπίτι, κάθε στιγμή μπορούσε να πάρει διαταγή να μαζέψει τα μπογαλάκια του και να ξεκουμπιστεί. Και δεν του επέτρεπαν να προσπαθήσει ν' αντισταθεί. Του έκαναν αφόρητο το σπίτι και δεν του έμενε άλλο τίποτα παρά να γυρίσει στο δικό του κλαν (γένος) ή, όπως συνέβαινε συνήθως, να κάνει νέο γάμο σ' άλλο κλαν. Οι γυναίκες ήταν η μεγάλη δύναμη στα κλαν (γένη) και παντού αλλού. Δεν δίσταζαν, όταν τύχαινε η ευκαιρία, να καθαιρέσουν έναν αρχηγό και να τον υποβιβάσουν σε κοινό πολεμιστή.»¹

Το κομμουνιστικό νοικοκυριό, όπου οι περισσότερες ή όλες οι γυναίκες ανήκουν στο ίδιο γένος, ενώ οι άντρες ανήκουν σε διαφορετικά γένη, αποτελεί την πραγματική βάση της κυριαρχίας των γυναικών που στην πρωτόγονη εποχή ήταν γενικά διαδεδομένη. Κι αυτή είναι η τρίτη υπηρεσία που πρόσφερε ο Μπάχοφεν, δηλαδή το γεγονός ότι το ανακάλυψε και αυτό. Συμπληρωματικά παρατηρώ ακόμα ότι οι πληροφορίες που προέρχονται από ταξιδιώτες και ιεραπόστολους

---

1. Ο Έγγκελς αναφέρει το γράμμα του Άρθουρ Ράιτ σύμφωνα με το βιβλίο του Μόργκαν *Ancient society*, ό.π., σελ. 455. Ολόκληρο το περιεχόμενο του γράμματος, με ημερομηνία 19 Μάη του 1874 (και όχι όπως το αναφέρει ο Μόργκαν 1873), δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *American Anthropologist*, New Series, Μενάσα, Ουισκόνσιν, ΗΠΑ 1933, αριθ. 1, σελ. 138-140 (σημ. γεμ. σύντ.).

για το ότι οι άγριοι και οι βάρβαροι φορτώνουν υπερβολική δουλειά στις γυναίκες, δεν αντιφάσκουν καθόλου με όσα είπαμε. Ο καταμερισμός της εργασίας ανάμεσα στα δυο φύλα καθορίζεται από τελείως διαφορετικές αιτίες απ' ό,τι η θέση της γυναίκας στην κοινωνία. Λαοί όπου οι γυναίκες είναι υποχρεωμένες να εργάζονται πολύ περισσότερο απ' ό,τι πρέπει σύμφωνα με τις δικές μας αντιλήψεις, τρέφουν συχνά πολύ πιο πραγματικό σεβασμό στις γυναίκες από τους Ευρωπαίους μας. Η κυρία του πολιτισμού, τριγυρισμένη από ψευτοπροσκυνήματα και ξεκομμένη από κάθε πραγματική δουλειά, έχει άπειρα κατώτερη κοινωνική θέση από τη σκληρά εργαζόμενη γυναίκα της βαρβαρότητας που στο λαό της την εκτιμούν σαν πραγματική κυρία (lady, frowa, Frau = κυρά), και ήταν τέτοια από το χαρακτήρα της θέσης της.

Αν σήμερα στην Αμερική ο ξευγαρωτός γάμος έχει παραγκωνίσει ολότελα τον ομαδικό γάμο, αυτό θα το δείξουν επισταμένες έρευνες στους βορειοδυτικούς και ιδίως στους νοτιοαμερικανικούς λαούς, που βρίσκονται ακόμα στην ανώτερη βαθμίδα της άγριας κατάστασης. Γι' αυτούς τους τελευταίους διηγούνται τόσα πολλά παραδείγματα σεξουαλικής ελευθερίας που δεν μπορούμε να υποθέσουμε ότι έχουν ξεπεράσει ολότελα τον παλιό ομαδικό γάμο. Οπωσδήποτε δεν εξαφανίστηκαν ακόμα όλα του τα ίχνη. Τουλάχιστον σε σαράντα βορειοαμερικανικές φυλές ο άντρας που παντρεύεται τη μεγαλύτερη αδερφή, έχει το δικαίωμα να πάρει επίσης γυναίκες του όλες τις αδερφές της, μόλις φτάσουν στην απαιτούμενη ηλικία: υπόλειμμα του γεγονότος ότι μια ολόκληρη σειρά αδερφές είχαν από κοινού τους άντρες. Και για τους κατοίκους της χερσονήσου της Καλιφόρνιας (ανώτερη βαθμίδα της άγριας κατάστασης), αφηγείται ο Μπάνκροφτ ότι έχουν ορισμένες γιορτές, όπου μαζεύονται κάμποσες «φυλές» με σκοπό να έρθουν σε σεξουαλικές σχέσεις χωρίς διάκριση.¹ Όπως φαίνεται, πρόκειται για γένη, που μ' αυτά τα πανηγύρια διατηρούν την αμυδρή ανάμνηση της εποχής όπου οι γυναίκες του ενός γένους είχαν κοινούς συζύγους όλους τους

1. H. H. Bancroft, *The native races of the pacific states of North America*, τόμ. 1, Λειψία 1875, σελ. 352-353 (σημ. γεγμ. σύντ.).

άντρες των άλλων γενών και αντίστροφα. Το ίδιο έθιμο επικρατεί ακόμα στην Αυστραλία. Σε μερικούς λαούς συμβαίνει οι πιο ηλικιωμένοι άντρες, οι αρχηγοί και μάγοι-ιερείς, να εκμεταλλεύονται την κοινοκτημοσύνη των γυναικών για λογαριασμό τους και να μονοπωλούν τις περισσότερες γυναίκες για τον εαυτό τους. Σε αντιστάθμισμα, όμως, είναι υποχρεωμένοι, σε ορισμένες γιορτές και μεγάλες λαϊκές συγκεντρώσεις, να βάζουν ξανά σε εφαρμογή την παλιά κοινοκτημοσύνη και ν' αφήνουν τις γυναίκες τους να ξεφαντώνουν με τους νέους. Μια ολόκληρη σειρά παραδείγματα από τέτοιου είδους περιοδικά σατουρνάλια¹, όπου ισχύουν ξανά για λίγο διάστημα οι παλιές ελεύθερες σεξουαλικές σχέσεις, αναφέρονται από τον Βέστερμαρκ, σελ. 28-29: για τους Χος, τους Σαντάλ, τους Πάντζας και τους Κοτάρ στην Ινδία, σε μερικούς αφρικανικούς λαούς κλπ. Κατά περίεργο τρόπο, ο Βέστερμαρκ βγάζει από αυτό το γεγονός το συμπέρασμα ότι είναι υπολείμματα όχι του ομαδικού γάμου, που τον αρνείται, αλλά της εποχής του οργασμού, που στον πρωτόγονο άνθρωπο ήταν κοινός με τα άλλα ζώα.

Φτάνουμε τώρα στην τέταρτη μεγάλη ανακάλυψη του Μπάχοφεν, στην ανακάλυψη της πλατιά διαδεδομένης μεταβατικής μορφής από τον ομαδικό γάμο στο ζευγάριωμα. Αυτό που ο Μπάχοφεν παριστάνει σαν εξιλασμό για την παράβαση των παλιών θεϊκών εντολών: Ο εξιλασμός, που μ' αυτόν η γυναίκα εξαγοράζει το δικαίωμα της αγνότητας, είναι στην πραγματικότητα μονάχα μυστικιστική έκφραση του εξιλασμού με τον οποίο η γυναίκα εξαγοράζει την ελευθερία της από την παλιά κοινότητα των αντρών και αποκτάει το δικαίωμα να παραδίνεται μονάχα σ' έναν άντρα. Ο εξιλασμός αυτός συνίσταται στο ότι οι γυναίκες εκδίδονταν για ορισμένο χρονικό διάστημα: Οι γυναίκες της Βαβυλώνας ήταν υποχρεω-

1. Λαϊκή γιορτή στην αρχαία Ρώμη, που γινόταν προς τιμή του ρωμαϊκού θεού Σατούρν (Κρόνος) τον καιρό του χειμερινού ηλιοστάσιου, μετά τον τελειωμό των αγροτικών εργασιών. Στη διάρκεια της γιορτής, όπου έπαιρναν μέρος και οι σκλάβοι και παρακάθονταν στο τραπέζι των ελεύθερων, γινόταν μαζικό φαγοπότη και όργια. Επικρατούσαν οι ελεύθερες σεξουαλικές σχέσεις. Η λέξη «σατουρνάλια» έγινε συνώνυμο των αχαλίνωτων οργίων (σημ. γεμ. σύντ.).

μένες μια φορά το χρόνο να εκδίδονται στους άντρες στο ναό της Μυλίτιης. Άλλοι λαοί της δυτικής Ασίας έστελναν τα κορίτσια τους για κάμποσα χρόνια στο ναό της Αναΐτιδας, όπου όφειλαν να επιδίδονται στον ελεύθερο έρωτα με ευνοούμενους, που τους διάλεγαν τα ίδια, πριν τους επιτραπεί να παντρευτούν. Παρόμοια έθιμα με θρησκευτικό περιβλήμα είναι κοινά σχεδόν σε όλους τους ασιατικούς λαούς, από τη Μεσόγειο ως το Γάγγη. Όπως παρατηρεί κιόλας ο Μπάχοφεν, με το πέρασμα του χρόνου γίνεται όλο και πιο ελαφριά η εξιλαστήρια θυσία για την εξαγορά:

«Η συνήθεια να εκδίδεται η γυναίκα στους άντρες κάθε χρόνο υποχωρεί μπρος στη συνήθεια να εκδίδεται μια μονάχα φορά, τον εταιρισμό των παντρεμένων γυναικών διαδέχεται ο εταιρισμός των κοριτσιών, την εξάσκηση του εταιρισμού στη διάρκεια του γάμου διαδέχεται η εξάσκηση πριν απ' αυτόν, την παράδοση σε όλους δίχως εκλογή, η παράδοση σε ορισμένα πρόσωπα» (*Μητρικό Δίκαιο*, σελ. 29). Σε άλλους λαούς λείπει το θρησκευτικό περιβλήμα. Σε μερικούς — στους Θράκες, Κέλτες κλπ., στην αρχαιότητα, σε πολλούς ιθαγενείς της Ινδίας, σε μαλαϊκούς λαούς, στους νησιώτες του Νότιου Ειρηνικού και σε πολλούς Ινδιάνους της Αμερικής, ακόμα και σήμερα τα κορίτσια ως το γάμο τους έχουν τη μεγαλύτερη σεξουαλική ελευθερία. Ιδιαίτερα αυτό γίνεται σχεδόν παντού στη Νότια Αμερική, και αυτό μπορεί να το βεβαιώσει ο καθένας που προχώρησε λίγο στο εσωτερικό της. Έτσι διηγείται ο Αγκασίς (*A Journey in Brazil*, Βοστώνη και Νέα Υόρκη 1886, σελ. 266), για μια πλούσια οικογένεια ινδιάνικης καταγωγής: Όταν του σύστησαν την κόρη, ρώτησε για τον πατέρα της, νομίζοντας πως θα ήταν ο άντρας της μητέρας της, που ήταν αξιωματικός και βρισκόταν στον πόλεμο ενάντια στην Παραγουάη. Η μητέρα όμως απάντησε χαμογελώντας: *Naõ tem pai, é filha da fortuna*. Δεν έχει πατέρα, είναι παιδί της τύχης.

«Έτσι μιλούνε πάντα, χωρίς ντροπή ή μομφή, οι Ινδιάνες για τα εξώγαμα παιδιά τους. Κι αυτό δεν είναι καθόλου ασυνήθιστο, μάλλον το αντίθετο φαίνεται να αποτελεί εξαίρεση. Τα παιδιά... γνωρίζουν συχνά μονάχα τη μητέρα τους, γιατί όλες οι φροντίδες και οι ευθύνες πέφτουν πάνω της. Για τον

πατέρα τους δεν ξέρουν τίποτα. Επίσης, δεν φαίνεται ποτέ να περνά από το μυαλό της γυναίκας ότι αυτή ή τα παιδιά της μπορούν να έχουν οποιαδήποτε αξίωση απ' αυτόν.» Αυτό που φαίνεται εδώ παράξενο στον πολιτισμένο άνθρωπο, είναι απλούστατα κανόνας στο μητρικό δίκαιο και στον ομαδικό γάμο.

Σε άλλους πάλι λαούς, οι φίλοι και συγγενείς του γαμπρού ή οι προσκαλεσμένοι στο γάμο διεκδικούν τη μέρα του γάμου το πατροπαράδοτο δικαίωμα στη νύφη, ενώ ο γαμπρός παίρνει τελευταίος σειρά. Αυτό γινόταν στις Βαλεαρίδες και στους Αυγίλειους της Αφρικής στην αρχαιότητα, και σήμερα ακόμα στους Μπαρέα της Αβυσσηνίας. Σε άλλους πάλι, την κοινότητα εκπροσωπεί κάποιο επίσημο πρόσωπο, ο προεστός της φυλής ή του γένους, ο καζίκης, ο σαμάνος, ο ιερέας, ο πρίγκιπας ή οποιοσδήποτε άλλος, αδιάφορο πώς λέγεται, και ασκεί στη νύφη το δικαίωμα της πρώτης νύχτας. Παρ' όλους τους νεορομαντικούς εξαγνισμούς, αυτό το *jus primae noctis*¹ υπάρχει ακόμα και σήμερα σαν υπόλειμμα του ομαδικού γάμου στους περισσότερους κατοίκους της Αλάσκας (Μπάνκροφτ, *Native Races*, I, 81), στους Ταχού του Βόρειου Μεξικού (στο ίδιο, σελ. 584), και σ' άλλους λαούς. Επίσης, σ' όλη τη διάρκεια του μεσαίωνα υπήρχε τουλάχιστον στις αρχικά κελτικές χώρες, όπου κληροδοτήθηκε άμεσα από τον ομαδικό γάμο, για παράδειγμα στην Αραγονία. Ενώ στην Καστίλη ο χωρικός δεν ήταν ποτέ δουλοπάροικος, στην Αραγονία επικρατούσε η πιο επαισχυνη δουλοπαροικία ως το διάταγμα του Φερδινάνδου του Καθολικού το 1486². Το έγγραφο αυτό λέει:

1. Το δικαίωμα της πρώτης νύχτας (λατ.).

2. Πρόκειται για τη λεγόμενη Απόφαση της Γουαδαλούπης, με ημερομηνία 21 Απριλίου 1486, την τρίτη διαιτητική απόφαση του ισπανού βασιλιά Φερδινάνδου Ε' (του Καθολικού). Η εξέγερση των χωρικών στην Καταλονία ανάγκασε το βασιλιά να κάνει παραχωρήσεις στους χωρικούς, ενώ παράλληλα εμφανίστηκε σαν μεσολαβητής ανάμεσα στους εξεγερμένους χωρικούς και τους φεουδάρχες. Η απόφαση προέβλεπε την κατάργηση της δουλείας και των «κακών εθίμων» (ανάμεσα στ' άλλα το δικαίωμα στην πρώτη νύχτα, τα δόσηματα του μέλλοντα γαμπρού ή της νύφης) με όρο την εξαγορά (σημ. γεμν. σύντ.).

«Κρίνουμε και αποφασίζουμε ότι και οι κύριοι (senyors, βαρόνοι) που αναφέρονται πιο πάνω... δεν μπορούν την πρώτη νύχτα που ο χωρικός παίρνει μια γυναίκα να κοιμηθούν μαζί της ή τη νύχτα του γάμου και σ' ένδειξη της κυριαρχίας τους να περάσουν πάνω από το κρεβάτι και να δρασκελίσουν αυτή τη γυναίκα, όταν πια θα έχει πλαγιαίσει. Ούτε μπορούν οι παραπάνω κύριοι να χρησιμοποιούν την κόρη ή το γιο του χωρικού με πληρωμή ή χωρίς πληρωμή, παρά τη θέλησή τους.» (Αναφέρεται στο καταλονικό πρωτότυπο απ' όπου το πήρε ο Ζούγκενχαϊμ, στο έργο του *Δουλοπαροικία*, Πετρούπολη 1861, σελ. 35).

Ο Μπάχοφεν έχει ακόμα απόλυτα δίκιο όταν υποστηρίζει γενικά ότι το πέρασμα από αυτό που ονομάζει «εταιρισμό» ή «τεκνοποίηση του βούρκου», στη μονογαμία έγινε κυρίως από τις γυναίκες. Όσο περισσότερο, με την ανάπτυξη των οικονομικών όρων ζωής, δηλαδή με την υπόσκαψη του παλιού κομμουνισμού και με την αυξανόμενη πυκνότητα του πληθυσμού, οι πατροπαράδοτες σεξουαλικές σχέσεις έχαναν τον αρχικό πρωτόγονο απλοϊκό χαρακτήρα τους, τόσο περισσότερο έπρεπε οι σχέσεις αυτές να φαίνονται στις γυναίκες ταπεινωτικές και εξευτελιστικές. Τόσο πιο επίμονα έπρεπε να επιθυμούν σαν απολύτρωση το δικαίωμα στην αγνότητα, το δικαίωμα στον προσωρινό ή το μόνιμο γάμο μ' ένα μόνο άντρα. Η πρόοδος αυτή δεν μπορούσε έτσι κι αλλιώς να ξεκινήσει από τους άντρες έστω και γιατί ποτέ, ακόμα και μέχρι σήμερα, δεν τους πέρασε από το μυαλό να παραιτηθούν στην πράξη από τα πλεονεκτήματα του πραγματικού ομαδικού γάμου. Μόνο όταν πραγματοποιήθηκε από τις γυναίκες το πέρασμα στο ζευγαρωτό γάμο, μπόρεσαν οι άντρες να εφαρμόσουν την αυστηρή μονογαμία — βέβαια μονάχα για τις γυναίκες.

Η ζευγαρωτή οικογένεια εμφανίστηκε στο πέρασμα από την άγρια κατάσταση στη βαρβαρότητα, τις περισσότερες φορές στην ανώτερη κιόλας βαθμίδα της άγριας κατάστασης, και μόνο πού και πού στην κατώτερη βαθμίδα της βαρβαρότητας. Είναι η χαρακτηριστική μορφή οικογένειας για τη βαρβαρότητα, όπως ο ομαδικός γάμος για την άγρια κατάσταση και η μονογαμία για τον πολιτισμό. Για να εξελιχθεί

παραπέρα σε σταθερή μονογαμία, χρειάζονταν άλλα αίτια από εκείνα που δρούσαν ως τώρα. Στο ζευγάρισμα, η ομάδα είχε περιοριστεί κιόλας στην τελευταία της ενότητα, στο διατομικό της μόριο: στον έναν άντρα και στη μια γυναίκα. Η φυσική επιλογή είχε εκπληρώσει το έργο της αποκλείοντας όλο και περισσότερους από την κοινότητα του γάμου. Προς την κατεύθυνση αυτή δεν της απέμενε να κάνει τίποτε άλλο. Αν λοιπόν δεν έμπαιναν σ' ενέργεια νέες κοινωνικές κινητήριες δυνάμεις, δεν θα υπήρχε λόγος να ξεπηδήσει από το ζευγάρισμα μια νέα μορφή οικογένειας. Όμως, οι κινητήριες αυτές δυνάμεις μπήκαν σ' ενέργεια.

Αφήνουμε τώρα την Αμερική, το κλασικό έδαφος της ζευγαρωτής οικογένειας. Καμιά ένδειξη δεν μας επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι εκεί είχε αναπτυχθεί μια ανώτερη μορφή οικογένειας, ότι εκεί πριν από την ανακάλυψη και την κατάκτησή της υπήρξε ποτέ σταθερή μονογαμία. Διαφορετικά ήταν τα πράγματα στον παλιό κόσμο.

Εδώ το ημέρωμα των οικιακών ζώων και η εκτροφή κοπαδιών ανέπτυξαν μια άγνωστη ως τώρα πηγή πλούτου και δημιούργησαν ολότελα νέες κοινωνικές σχέσεις. Ως την κατώτερη βαθμίδα της βαρβαρότητας, το μόνιμο πλούτο αποτελούσαν σχεδόν μονάχα το σπίτι, τα ρούχα, τα ακατέργαστα κοσμήματα και τα εργαλεία για την απόκτηση και ετοιμασία της τροφής: βάρκα, όπλα και πολύ απλά οικιακά σκεύη. Την τροφή έπρεπε να την κερδίζουν μέρα με τη μέρα. Τώρα, με τις αγέλες τα άλογα, τις καμήλες, τα γαϊδούρια, τα βόδια, τα πρόβατα, τα γίδια και τα γουρούνια, οι ποιμενικοί λαοί που όλο και προχωρούσαν —οι Άριοι στην ινδική Πεντοποταμία και στην περιοχή του Γάγγη, καθώς και στις τότε ακόμα πολύ πιο πλούσιες σε νερά στέπες του Όξου και του Ιαξάρτη, οι Σημίτες στον Ευφράτη και τον Τίγρη— απέκτησαν μια περιουσία που χρειαζόταν μονάχα επίβλεψη και στοιχειώδη περιποίηση για ν' αναπαράγεται σ' όλο και μεγαλύτερο αριθμό και ν' αποδίδει την πιο άφθονη τροφή σε γάλα και κρέας. Όλα τα προηγούμενα μέσα εξεύρεσης τροφής πέρασαν σε δεύτερη μοίρα. Το κυνήγι, που προηγούμενα ήταν αναγκαίοτητα, έγινε τώρα πολυτέλεια.

Σε ποιον ανήκε όμως αυτός ο νέος πλούτος; Αρχικά ανή-

κε αναμφισβήτητα στο γένος. Όμως από νωρίς ακόμα θα πρέπει να αναπτύχθηκε η ατομική ιδιοκτησία στα κοπάδια. Είναι δύσκολο να πούμε, αν στο συγγραφέα του λεγόμενου πρώτου βιβλίου του Μωυσή ο πατριάρχης Αβραάμ εμφανιζόταν αυτοδίκαια σαν κάτοχος των κοπαδιών του, επειδή ήταν αρχηγός μιας οικογενειακής κοινότητας ή επειδή είχε την ιδιότητα του πραγματικού κληρονομικού αρχηγού ενός γένους. Βέβαιο είναι μονάχα ότι δεν επιτρέπεται να τον φανταζόμαστε σαν ιδιοκτήτη με τη σύγχρονη έννοια. Και είναι ακόμα βέβαιο ότι στο κατώφλι της διαπιστωμένης ιστορίας βρίσκουμε κιόλας παντού τις αγέλες να είναι ξεχωριστή ιδιοκτησία του αρχηγού της οικογένειας, ακριβώς όπως γινόταν με τα δημιουργήματα της τέχνης της βαρβαρότητας, με τα μεταλλικά σκεύη, τα είδη πολυτελείας και τέλος με τα ανθρώπινα κτήνη — τους δούλους.

Γιατί τώρα είχαν εφεύρει και τη δουλεία. Για το βάρβαρο της κατώτερης βαθμίδας, ο δούλος δεν είχε αξία. Γι' αυτό και οι Ινδιάνοι της Αμερικής φέρνονταν εντελώς διαφορετικά στους ηττημένους εχθρούς απ' ό,τι γινόταν στην ανώτερη βαθμίδα. Σκότωναν τους άντρες ή τους δέχονταν σαν αδέρφια στη φυλή των νικητών. Παντρεύονταν τις γυναίκες ή ακόμα τις υιοθετούσαν μαζί με τα παιδιά τους που είχαν επιζήσει. Η ανθρώπινη εργατική δύναμη σ' αυτή τη βαθμίδα δεν δίνει ακόμα κανένα αξιοπρόσεκτο πλεόνασμα πέρα από τα έξοδα της συντήρησής της. Με την εισαγωγή της κτηνοτροφίας, της επεξεργασίας του μετάλλου, της υφαντουργίας και τέλος της γεωργίας, τα πράγματα άλλαξαν. Όπως οι γυναίκες, που προηγούμενα τις έπαιρναν τόσο εύκολα, είχαν αποκτήσει τώρα ανταλλακτική αξία και τις αγόραζαν, το ίδιο έγινε και με τις εργατικές δυνάμεις, ιδιαίτερα από τότε που τα κοπάδια πέρασαν οριστικά στην οικογενειακή ιδιοκτησία. Η οικογένεια δεν πλήθαινε τόσο γρήγορα όσο τα ζώα. Για να τα φυλάνε, χρειάζονταν τώρα περισσότεροι άνθρωποι. Γι' αυτή τη δουλειά ήταν κατάλληλος ο εχθρός αιχμάλωτος πολέμου, που άλλωστε μπορούσε να πολλαπλασιάζεται ακριβώς όπως και τα ζώα.

Μόλις τα πλούτη αυτά πέρασαν στην ατομική ιδιοκτησία των ξεχωριστών οικογενειών και πλήθυναν γρήγορα, έδω-

σαν ένα χτύπημα στην κοινωνία που βασιζόταν στο ζευγαρωτό γάμο και στο μητριαρχικό γένος. Ο ζευγαρωτός γάμος είχε εισαγάγει ένα καινούργιο στοιχείο στην οικογένεια. Δίπλα στην πραγματική μητέρα έβαλε το βεβαιωμένο πραγματικό πατέρα, που πιθανόν να ήταν ακόμα γνησιότερος από πολλούς σημερινούς «πατεράδες». Σύμφωνα με τον τότε καταμερισμό της εργασίας στην οικογένεια, στο μερίδιο του άντρα έπεφτε η εξεύρεση της τροφής και τα αναγκαία για την εξεύρεσή της μέσα εργασίας, επομένως και η ιδιοκτησία των τελευταίων. Τα έπαιρνε μαζί του σε περίπτωση χωρισμού, όπως η γυναίκα κρατούσε τα οικιακά της σκεύη. Σύμφωνα λοιπόν με το έθιμο της τότε κοινωνίας, ο άντρας ήταν επίσης ιδιοκτήτης της καινούργιας πηγής τροφών, των ζώων, και αργότερα του νέου μέσου εργασίας, των δούλων. Σύμφωνα με το έθιμο όμως της ίδιας κοινωνίας, τα παιδιά του δεν μπορούσαν να τον κληρονομήσουν, γιατί τα πράγματα είχαν ως εξής:

Σύμφωνα με το μητρικό δίκαιο, δηλαδή όσο η καταγωγή λογαριαζόταν μονάχα από τη γυνακεία γραμμή και σύμφωνα με το αρχικό κληρονομικό έθιμο του γένους, το σύντροφο του γένους που πέθαινε κληρονομούσαν αρχικά οι συγγενείς του γένους του. Η περιουσία έπρεπε να μένει μέσα στο γένος. Παίρνοντας υπόψη ότι τα αντικείμενα ήταν ασήμαντα, μπορεί στην πράξη ανέκαθεν να περνούσαν στην κυριότητα των κοντινότερων συγγενών του στο γένος, δηλαδή των ομόαιμων συγγενών από την πλευρά της μητέρας του. Τα παιδιά όμως του πεθαμένου άντρα δεν ανήκαν στο γένος του, αλλά στο γένος της μητέρα τους. Κληρονομούσαν αρχικά τη μητέρα τους μαζί με τους υπόλοιπους ομόαιμους συγγενείς της και αργότερα ίσως να την κληρονομούσαν αυτά σε πρώτη γραμμή. Από τον πατέρα τους, όμως, δεν μπορούσαν να κληρονομήσουν, γιατί δεν ανήκαν στο γένος του και η περιουσία του έπρεπε να μείνει μέσα σ' αυτό. Όταν, λοιπόν, πέθαινε ένας ιδιοκτήτης κοπαδιών, τα κοπάδια του περνούσαν πρώτα στους αδερφούς και τις αδερφές του και στα παιδιά των αδερφάδων του ή στους απογόνους των αδερφών της μητέρας του. Τα παιδιά του όμως δεν είχαν δικαίωμα στην κληρονομιά.

Στο βαθμό λοιπόν που τα πλούτη μεγάλωναν, έδιναν, α-

πό τη μια μεριά, στον άντρα μια πιο σημαντική από τη γυναίκα θέση στην οικογένεια, και από την άλλη δημιουργούσαν το κίνητρο να χρησιμοποιήσουν οι άντρες αυτή την ενισχυμένη θέση για να ανατρέψουν την παλιά σειρά διαδοχής προς όφελος των παιδιών τους. Αυτό όμως δεν γινόταν όσο ίσχυε η καταγωγή σύμφωνα με το μητρικό δίκαιο. Έπρεπε λοιπόν το μητρικό δίκαιο να ανατραπεί, και ανατράπηκε. Κι αυτό δεν ήταν καθόλου τόσο δύσκολο όσο μας φαίνεται σήμερα. Γιατί αυτή η επανάσταση — μια από τις πιο ριζικές που έζησαν οι άνθρωποι — δεν χρειαζόταν να θίξει ούτε ένα από τα ζωντανά μέλη του γένους. Όλα τα μέλη του μπορούσαν να μείνουν ό,τι ήταν πριν. Έφτανε η απλή απόφαση ότι στο μέλλον οι απόγονοι των αρσενικών μελών θα έμεναν στο γένος, ενώ θα αποκλείονταν οι απόγονοι της γυναίκας και θα περνούσαν στο γένος του πατέρα τους. Έτσι ανατράπηκε ο υπολογισμός της καταγωγής από τη γυναικεία γραμμή και το μητρικό κληρονομικό δίκαιο και εφαρμόστηκε η αντρική γραμμή καταγωγής και το πατρικό κληρονομικό δίκαιο. Πώς και τότε έγινε αυτή η επανάσταση στους πολιτισμένους λαούς, δεν το ξέρουμε καθόλου. Ανήκει ολότελα στην προϊστορική εποχή. Ότι όμως έγινε, αποδείχτηκε με το παραπάνω, από τα πλούσια ίχνη του μητρικού δικαίου, που συγκέντρωσε κυρίως ο Μπάχοφεν. Πόσο εύκολα συντελείται, το βλέπουμε σε μια σειρά φυλές Ινδιάνων, όπου μόλις τελευταία έγινε και γίνεται ακόμα, εν μέρει κάτω από την επιρροή του αυξανόμενου πλούτου και του αλλαγμένου τρόπου ζωής (μετατόπιση από τα δάση στα λιβάδια), και εν μέρει κάτω από την ηθική επίδραση του πολιτισμού και των ιεραποστόλων. Από οκτώ φυλές του Μισούρι, οι έξι έχουν την αντρική, ενώ οι δυο έχουν ακόμα τη γυναικεία γραμμή καταγωγής και σειρά κληρονομιάς. Στους Σόνι, τους Μαϊάμι και τους Ντελαγουέαρ ριζώσε το έθιμο να δίνουν στα παιδιά ένα από τα ονόματα του γένους του πατέρα τους, για να μπορούν έτσι, μπαίνοντας στο πατρικό γένος, να κληρονομήσουν τον πατέρα τους. «Έμφυτη πανουργία του ανθρώπου ν' αλλάζει τα πράγματα αλλάζοντας τα ονόματά τους! Και να βρίσκει παραθυράκια για να σπάξει την παράδοση μέσα στα πλαίσια της παράδοσης εκεί όπου ένα άμεσο συμφέρον ήταν αρκετό κίνητρο!» (Μαρξ).

Έτσι, δημιουργήθηκε μια αγιάτρευτη σύγχυση, που μπορούσε να διορθωθεί μονάχα, και εν μέρει διορθώθηκε, με το πέρασμα στο πατρικό δίκαιο. «Το πέρασμα αυτό φαίνεται γενικά να είναι το φυσικότερο πέρασμα.» (Μαρξ). Αυτό που έχουν να μας πουν οι συγκριτικοί νομικοί για τον τρόπο που έγινε αυτό το πέρασμα στους πολιτισμένους λαούς του παλιού κόσμου — και που πρόκειται φυσικά σχεδόν μόνο για υποθέσεις — μας το λέει ο Μ. Κοβαλέφσκι στο *Tableau des origines et de l'évolution de la famille et de la propriété*, Στοκχόλμη 1890.

Η ανατροπή της μητριαρχίας ήταν η *κοσμοϊστορική ήττα του γυναικείου φύλου*. Ο άντρας πήρε το πηδάλιο και στο σπίτι, η γυναίκα ταπεινώθηκε, υποδουλώθηκε, έγινε σκλάβα των ορέξεών του και απλό εργαλείο για την παραγωγή παιδιών. Την ταπεινωμένη αυτή θέση της γυναίκας, όπως προβάλλει ανοιχτά ιδίως στους Έλληνες της ηρωικής και ακόμα περισσότερο της κλασικής εποχής, σιγά-σιγά την ωραιοποίησαν υποκριτικά και ακόμα πού και πού της έδωσαν πιο απαλή μορφή, καθόλου όμως δεν την κατάργησαν.

Η πρώτη επίδραση της μονοκρατορίας των αντρών, που είχε πια θεμελιωθεί, φαίνεται στην ενδιάμεση μορφή της πατριαρχικής οικογένειας που εμφανίζεται τώρα. Αυτό που κυρίως τη χαρακτηρίζει δεν είναι η πολυγαμία, γι' αυτή θα μιλήσουμε αργότερα, αλλά «η οργάνωση ενός αριθμού ελεύθερων και ανελεύθερων προσώπων σε μια οικογένειά κάτω από την πατρική εξουσία του αρχηγού της οικογένειας. Στη σημερινή μορφή, ο αρχηγός αυτός της οικογένειας ζει με πολλές γυναίκες, οι ανελεύθεροι έχουν γυναίκες και παιδιά και ο σκοπός όλης της οργάνωσης είναι το φύλαγμα των κοπαδιών σε μια καθορισμένη περιοχή»¹.

Το ουσιαστικό είναι η ενσωμάτωση ανελεύθερων και η πατρική εξουσία. Γι' αυτό η ρωμαϊκή οικογένεια είναι ο ολοκληρωμένος τύπος αυτής της οικογενειακής μορφής. Η λέξη *familia* αρχικά δεν σημαίνει το ιδανικό του σημερινού φιλισταίου, που αποτελείται από αισθηματικότητα και σπιτι-

1. L. H. Morgan, *Ancient society*, Λονδίνο 1877, σελ. 465-466 (σημ. γεφμ. σύντ.).

κούς καβγάδες. Στους Ρωμαίους αρχικά δεν αναφέρεται καν στο συζυγικό ζευγάρι και τα παιδιά του, αλλά μονάχα στους δούλους. *Famulus* λέγεται ο δούλος του σπιτιού και *familia* είναι το σύνολο των δούλων που ανήκουν σ' έναν άντρα. Ακόμα και τον καιρό του Γάιου, η *familia*, *id est patrimonium* (δηλαδή το κληρονομικό μερίδιο) κληροδοτιόταν με διαθήκη. Η έκφραση εφευρέθηκε από τους Ρωμαίους, για να χαρακτηριστεί ένας νέος κοινωνικός οργανισμός, που ο αρχηγός του είχε κάτω από την εξουσία του γυναίκες και παιδιά και έναν αριθμό δούλους με δικαιώματα ζωής και θανάτου για όλους.

«Η λέξη λοιπόν δεν είναι παλιότερη από το σιδηρόφραχτο οικογενειακό σύστημα των λατινικών φυλών, που αναπτύχθηκε ύστερα από την εισαγωγή της γεωργίας και της νόμιμης δουλείας, και μετά το χωρισμό των Άριων Ιταλών από τους Έλληνες.»¹

Και ο Μαρξ προσθέτει σ' αυτά: «Η σύγχρονη οικογένεια περιέχει σαν σπέρμα όχι μονάχα τη δουλεία (*servitus*), αλλά και τη δουλοπαροικία, αφού από την αρχή σχετίζεται με δουλειές της γεωργίας. Περιέχει σε μικρογραφία όλες τις αντιθέσεις που αργότερα αναπτύσσονται πλατιά στην κοινωνία και στο κράτος της.»

Η τέτοια μορφή οικογένειας δείχνει το πέρασμα του ζευγαρωτού γάμου στη μονογαμία. Για να εξασφαλιστεί η πίστη της γυναίκας, δηλαδή η πατρότητα των παιδιών, παραδίδεται η γυναίκα χωρίς όρους στην εξουσία του άντρα: Αν τη σκοτώσει, ασκεί μονάχα το δικαίωμά του.

Με την πατριαρχική οικογένεια μπαίνουμε στην περιοχή της γραφτής ιστορίας και μαζί μ' αυτό σε μια περιοχή όπου η επιστήμη του συγκριτικού δικαίου μπορεί να μας προσφέρει σημαντική βοήθεια. Και πραγματικά, μας έφερε εδώ μια ουσιαστική πρόοδο. Στον Μαξίμ Κοβαλέφκι χρωστάμε (*Tableau etc. de la famille et de la propriété*, Στοκχόλμη 1890, σελ. 60-100) την απόδειξη, ότι η πατριαρχική οικιακή συντροφιά, όπως τη βρίσκουμε ακόμα και σήμερα σε Σέρβους και Βουλγάρους με το όνομα «ζάντρουγκα» (μεταφράζεται περίπου φιλία) ή «μπράντστβο» (αδερφότητα), και με πα-

1. L. H. Morgan, *Ancient society*, σελ. 470 (σημ. γεμ. σύντ.).

ραλλαγμένη μορφή σε ανατολικούς λαούς, αποτέλεσε τη μεταβατική βαθμίδα ανάμεσα στην οικογένεια του μητρικού δικαίου, που πηγάζει από τον ομαδικό γάμο, και στη μονογαμία του σύγχρονου κόσμου. Τουλάχιστον για τους πολιτισμένους λαούς του παλιού κόσμου, για τους Άριους και τους Σημίτες, αυτό φαίνεται αποδειγμένο.

Η νοτιοσλαβική ζάντρονγκα αποτελεί το καλύτερο ζωντανό ακόμα παράδειγμα μιας τέτοιας οικογενειακής κοινότητας. Περιλαμβάνει περισσότερες γενιές από απόγονους ενός πατέρα, μαζί με τις γυναίκες τους, που όλοι μαζί κατοικούν σε μια αυλή, καλλιεργούν από κοινού τα χωράφια τους, τρέφονται και ντύνονται από κοινό απόθεμα και κατέχουν από κοινού το περίσσειμα του εισοδήματος. Η κοινότητα βρίσκεται κάτω από την ανώτατη διοίκηση του νοικοκύρη (*domaćin*), που την εκπροσωπεί προς τα έξω, που του επιτρέπεται να εκποιεί μικρότερα αντικείμενα, που κρατάει το ταμείο και είναι υπεύθυνος γι' αυτό, καθώς και για την κανονική πορεία του νοικοκυριού. Τον εκλέγουν και δεν χρειάζεται καθόλου να είναι ο γεροντότερος. Οι γυναίκες και οι δουλειές τους βρίσκονται κάτω από την καθοδήγηση της νοικοκυράς (*domaćica*), που συνήθως είναι γυναίκα του *domaćin*. Η ίδια παίζει σημαντικό, συχνά αποφασιστικό ρόλο και στην εκλογή συζύγου για τα κορίτσια της οικογενειακής κοινότητας. Η ανώτατη όμως εξουσία ανήκει στο οικογενειακό συμβούλιο, στη συνέλευση όλων των ενήλικων συντρόφων, γυναικών και αντρών. Σ' αυτήν τη συνέλευση λογοδοτεί ο νοικοκύρης. Αυτή παίρνει τις σημαντικές αποφάσεις, ασκεί τη δικαστική εξουσία στα μέλη, αποφασίζει για αγορές και πωλήσεις που έχουν κάποια σημασία, ιδίως για αγοραπωλησίες γαιοκτησίας κλπ.

Μόλις πριν από δέκα χρόνια περίπου αποδείχτηκε ότι εξακολουθούν να υπάρχουν τέτοιες μεγάλες οικογενειακές συντροφίες και στη Ρωσία.¹ Σήμερα όλοι παραδέχονται ότι εί-

1. Βλέπε Μαξίμ Κοβαλέφσκι, *Το πρωτόγονο δίκαιο*, Μόσχα 1886. Στην εργασία αυτή ο Κοβαλέφσκι στηρίζεται στη δημοσίευση του Ορχάνσκι (1875) και του Γεφμμένκο (1878) για ζητήματα που αφορούν τις οικογενειακές συντροφίες στη Ρωσία (σημ. γερμ. σύντ.).

ναι ριζωμένες στα ρωσικά λαϊκά έθιμα όσο και η ομπτσάινα, ή αγροτική κοινότητα. Αναφέρονται με το ίδιο όνομα (βερβ) στον παλιότερο ρωσικό κώδικα, στην πράβντα του Γιαροσλάβ¹, όπως και στους δαλματικούς νόμους², και μπορούμε να τις βρούμε και σε πολωνικές και τσέχικες ιστορικές πηγές.

Και στους Γερμανούς επίσης, κατά τον Χόιςλερ (*Θεσμοί του γερμανικού δικαίου*)³, η οικονομική μονάδα δεν ήταν αρχικά η ατομική οικογένεια με τη σύγχρονη έννοια, αλλά η «οικιακή συντροφιά», που αποτελείται από πολλές γενιές ή από ξεχωριστές οικογένειες και που αρκετά συχνά πλάι σ' αυτές περιλαμβάνει και ανελεύθερους. Και η ρωμαϊκή οικογένεια ανάγεται σ' αυτό τον τύπο και επομένως πολύ αμφισβητείται τελευταία η απόλυτη εξουσία του οικογενειάρχη, καθώς και το γεγονός ότι απέναντί του τα άλλα μέλη της οικογένειας δεν είχαν δικαιώματα. Φαίνεται ότι και οι Κέλτες είχαν τέτοιου είδους οικογενειακές συντροφίες στην Ιρλανδία. Στη Γαλλία διατηρήθηκαν στο Νιβερνέ με το όνομα *parconneries* ως τη Γαλλική Επανάσταση, και στη Φρανς-Κοντέ δεν εξαφανίστηκαν εντελώς ούτε και σήμερα. Στην περιφέρεια του Λουάν (*Saône et Loire*) βλέπει κανείς μεγάλα σπίτια χωρικών με μια ψηλή κοινή κεντρική αίθουσα που φτάνει ως τη σκεπή, και γύρω-γύρω τις κρεβατοκάμαρες, όπου ανεβαίνει κανείς με σκάλες που έχουν έξι ως οκτώ σκαλιά, και όπου ζουν πολλές γενιές της ίδιας οικογένειας.

Για την Ινδία, ο Νέαρχος⁴ από την εποχή του Μεγάλου Αλεξάνδρου μιλάει κιόλας για συντροφικό νοικοκυριό με α-

1. Έτσι ονομάζεται το πρώτο μέρος της παλιότερης διατύπωσης της *Ρωσικής Αλήθειας*, της συλλογής νόμων των Ρους, που δημιουργήθηκε τον 11ο και 12ο αιώνα στη βάση του εθιμικού δικαίου εκείνης της εποχής και έκφραζε τις οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις της τότε κοινωνίας (σημ. γεμ. σύντ.).

2. Συλλογή νόμων που ίσχυαν το 15ο μέχρι και το 17ο αιώνα στην Πολίτσα, μια περιοχή της Δαλματίας, και ήταν γνωστή με την ονομασία *Καταστατικό της Πολίτσα* (σημ. γεμ. σύντ.).

3. A. Heusler, *Institutionen des Deutschen Privatrechts*, τόμ. 2, Λειψία 1886, σελ. 271 (σημ. γεμ. σύντ.).

4. Η παρατήρηση του Νέαρχου αναφέρεται στη *Γεωγραφία* του Στράβωνα, 15ο βιβλίο, κεφάλαιο 1 (σημ. γεμ. σύντ.).

πό κοινού καλλιέργεια της γης, που υπάρχει ακόμα και σήμερα στην ίδια περιοχή, στο Παντζάμπ και σ' όλο το βορειοδυτικό μέρος της χώρας. Στον Καύκασο μπόρεσε να αποδείξει την ύπαρξή του ο ίδιος ο Κοβαλέφσκι. Στο Αλγέρι υπάρχει ακόμα στους Καβίλους. Ακόμα και στην Αμερική φαίνεται ότι έχει παρουσαστεί, και προσπαθούν να το ανακαλύψουν στα «Calpullis» του παλιού Μεξικού που περιγράφει ο Θουρίτα.¹ Αντίθετα, ο Κούνοβ (*Ausland*, 1890, αρ. 42-44)², απέδειξε αρκετά καθαρά ότι στο Περού τον καιρό της κατάκτησής του, υπήρχε ένα είδος κοινοτικού συστήματος (Markverfassung), όπου κατά περίεργο τρόπο το μαρκ (κοινότητα) το έλεγαν μάγκα, με περιοδικό μοίρασμα της γης που καλλιεργούσαν, δηλαδή υπήρχε ατομική καλλιέργεια.

Οπωσδήποτε, η πατριαρχική οικιακή συντροφιά με κοινή γαιοκτησία και κοινή καλλιέργεια αποκτάει τώρα μια σημασία ολότελα διαφορετική απ' ό,τι είχε προηγούμενα. Δεν μπορούμε πια ν' αμφιβάλλουμε περισσότερο για το σπουδαίο μεταβατικό ρόλο που έπαιξε στους πολιτισμένους και σε μερικούς άλλους λαούς του παλιού κόσμου, στην περίοδο ανάμεσα στην οικογένεια του μητρικού δικαίου και στη μονογαμική οικογένεια. Παρακάτω θα ξαναγυρίσουμε στο συμπέρασμα που έβγαλε παραπέρα ο Κοβαλέφσκι, ότι η πατριαρχική

1. Πρόκειται για οικιακές συντροφίες των Ινδιάνων του Μεξικού την εποχή της κατάκτησής τους από τους Ισπανούς. Κάθε οικιακή συντροφιά, που τα μέλη της είχαν όλα κοινή προέλευση, κατείχαν από κοινού ένα κομμάτι γης που δεν μπορούσε να απαλλοτριωθεί ούτε και να μοιραστεί ανάμεσα στους κληρονόμους. Για τα κάλλουλις μας ενημερώνει ο Αλόνθο ντε Θουρίτα στο έργο του *Raport sur les différentes classes de chefs de la Nouvelle-Espagne, sur les lois, les moeurs des habitants, sur les impôts établis avant et depuis la conquête, etc., etc.*, που πρωτοδημοσιεύτηκε στο βιβλίο *Voyages, relations et mémoires originaux pour servir à l'histoire de la découverte de l'Amérique, publié pour la première fois en français, par H. Ternaux-Compans*, Παρίσι 1840, τόμ. 11, σελ. 50-64 (σημ. γεμ. σύντ.).

2. Cunow, «Die altperruanischen Dorf- und Markgenossenschaften», στο περιοδικό *Das Ausland*, 20 και 27 Οκτώβρη και 3 Νοέμβρη 1890. Το περιοδικό έκανε μια επισκόπηση των νεότερων ερευνών στους τομείς της φυσικής ιστορίας, της γεωγραφίας και της εθνολογίας. Κυκλοφορούσε από το 1828 μέχρι το 1893 (στην αρχή σε καθημερινή βάση, από το 1853 εβδομαδιαία). Από το 1873 εκδιδόταν στη Στουτγάρδη (σημ. γεμ. σύντ.).

οικιακή συντροφιά ήταν επίσης η μεταβατική βαθμίδα από την οποία αναπτύχθηκε η αγροτική κοινότητα ή μακριά με την καλλιέργεια της γης από χωριστές οικογένειες με το αρχικά περιοδικό και ύστερα οριστικό μοίρασμα της καλλιεργήσιμης γης και των λιβαδιών.

Σχετικά με την οικογενειακή ζωή μέσα σ' αυτές τις οικιακές συντροφίες, πρέπει να σημειώσουμε ότι, τουλάχιστον στη Ρωσία, ο οικογενειάρχης έχει τη φήμη ότι καταχράται πάρα πολύ τη θέση του απέναντι στις νεότερες γυναίκες της συντροφιάς, ιδιαίτερα απέναντι στις νέφες του, και ότι συχνά φτιάχνει μ' αυτές χαρέμι. Γι' αυτό μιλάνε αρκετά εύγλωττα τα ρώσικα λαϊκά τραγούδια.

Πριν περάσουμε στη μονογαμία που αναπτύσσεται γρήγορα με την ανατροπή του μητρικού δικαίου, δυο λόγια ακόμα για την πολυγαμία και την πολυανδρία. Και οι δυο αυτές μορφές γάμου μπορούν να υπάρξουν μονάχα σαν εξαιρέσεις, σαν να λέμε ιστορικά προϊόντα πολυτελείας, εκτός αν παρουνισιάζονταν η μια πλάι στην άλλη σε μια χώρα, πράγμα που, όπως είναι γνωστό, δεν συμβαίνει. Επειδή λοιπόν οι αποκλεισμένοι από την πολυγαμία άντρες δεν μπορούν να παρηγορηθούν με τις γυναίκες που περισσεύουν από την πολυανδρία, ενώ ο αριθμός των αντρών και των γυναικών, άσχετα από κοινωνικούς θεσμούς, ήταν ως τώρα περίπου ίσος, αποκλείεται από μόνη της η επικράτηση σαν γενικής μορφής της μιας ή της άλλης απ' αυτές τις δυο μορφές γάμου. Πραγματικά, η πολυγαμία ενός άντρα ήταν ολοφάνερα προϊόν της δουλείας και περιοριζόταν σε μεμονωμένες εξαιρετικές περιπτώσεις. Στη σημιτική πατριαρχική οικογένεια μονάχα ο ίδιος ο πατριάρχης, και το πολύ-πολύ ένας-δυο από τους γιους του, ζούνε σε πολυγαμία, οι υπόλοιποι είναι υποχρεωμένοι να αρκούνται σε μία γυναίκα. Έτσι γίνεται και σήμερα ακόμα σ' όλη την Ανατολή. Η πολυγαμία είναι προνόμιο των πλούσιων και των προυχόντων, που στρατολογούν τις γυναίκες κυρίως αγοράζοντας σκλάβες. Η μάζα του λαού ζει μονογαμικά. Μια παρόμοια εξαίρεση είναι και η πολυανδρία στην Ινδία και το Θιβέτ, που η ενδιαφέρουσα οπωσδήποτε καταγωγή της από τον ομαδικό γάμο πρέπει ακόμα να εξεταστεί από πιο κοντά. Στην πράξη φαίνεται άλλωστε να εί-

ναι πολύ πιο βολική από το ζηλότυπο χαρεμικό σύστημα των μωαμεθανών. Τουλάχιστον στους Νάιρ στην Ινδία τρεις, τέσσερις ή περισσότεροι άντρες έχουν μεν από κοινού μια γυναίκα, ο καθένας τους όμως μπορεί παράπλευρα, μαζί με τρεις ή περισσότερους άλλους άντρες, να έχει από κοινού μια δεύτερη γυναίκα, και με τον ίδιο τρόπο, μια τρίτη, τέταρτη κλπ. Είναι περιέργο πώς ο Μακ Λέναν, που περιέγραψε ο ίδιος αυτές τις γαμήλιες λέσχες, και που τα μέλη τους μπορούν να ανήκουν ταυτόχρονα και σε πολλές παρόμοιες λέσχες, δεν ανακάλυψε σ' αυτές την καινούργια κατηγορία του λεσχιακού γάμου. Άλλωστε, αυτό το καθεστώς του λεσχιακού γάμου δεν είναι καθόλου πολυανδρία. Είναι, αντίθετα, όπως παρατηρεί κιόλας ο Ζιρό-Τελόν, μια ειδικευμένη μορφή του ομαδικού γάμου. Οι άντρες ζουν πολυγαμικά, οι γυναίκες πολυαντρικά.

4) *Η μονογαμική οικογένεια.* Γεννιέται, όπως δείξαμε, από τη ζευγαρωτή οικογένεια, στο πέρασμα από τη μεσαία στην ανώτερη βαθμίδα της βαρβαρότητας. Η οριστική της νίκη είναι ένα από τα γνωρίσματα του πολιτισμού που αρχίζει. Βασίζεται στην κυριαρχία του άντρα, με ρητό σκοπό τη γέννηση παιδιών που η πατρότητά τους να είναι αδιαφιλονίκητη, και η πατρότητα αυτή απαιτείται, γιατί αυτά τα παιδιά θα γίνουν μια μέρα οι άμεσοι κληρονόμοι της πατρικής περιουσίας. Διακρίνεται από το ζευγαρωτό γάμο με την πολύ μεγαλύτερη σταθερότητα του γαμήλιου δεσμού, που τώρα πια δεν λύνεται με αμοιβαία συναίνεση. Τώρα, κατά κανόνα, μονάχα ο άντρας μπορεί πια να τον λύσει και να διώξει τη γυναίκα του. Και σήμερα ακόμα τουλάχιστον το έθιμο του εξασφαλίζει το δικαίωμα της συζυγικής απιστίας (ο ναπολεόντειος κώδικας του το αναγνωρίζει ρητά, εφόσον δεν φέρνει την παλλακίδα στο συζυγικό σπίτι¹⁾), και το ασκεί όλο και περισσότερο, όσο προχωράει η κοινωνική εξέλιξη. Αν θυμηθεί η γυναίκα την παλιά σεξουαλική πράξη και θελήσει να την ξαναζωντανέψει, τιμωρείται τόσο αυστηρά όσο ποτέ άλλοτε.

Την καινούργια οικογενειακή μορφή τη συναντάμε με ό-

1. Ο Έγγελς αναφέρεται εδώ στο άρθρο 230 του Code Civil des Français που τέθηκε σε ισχύ το 1804 από τον Ναπολέοντα Α' (σημ. γεμ. σύντ.).

λη την αυστηρότητά της στους Έλληνες. Ενώ, όπως παρατηρεί ο Μαρξ, η θέση της θεάς στη μυθολογία μας δείχνει μια προηγούμενη περίοδο, όπου οι γυναίκες είχαν ακόμα μια πιο ελεύθερη, πιο σεβαστή θέση, στην ηρωική εποχή βρισκόμαστε κιόλας τη γυναίκα ταπεινωμένη από την κυριαρχία του άντρα και από το συναγωνισμό που της κάνουν οι σκλάβες. Ας διαβάσει κανείς στην *Οδύσσεια* πώς ο Τηλέμαχος μαλώνει και βάζει στη θέση της τη μητέρα του. Στον Όμηρο, οι αιχμαλωτισμένες νέες γυναίκες προορίζονται για τη σαρκική απόλαυση των νικητών. Οι στρατιωτικοί αρχηγοί, με τη σειρά και κατά βαθμό, διαλέγουν για τον εαυτό τους τις ωραιότερες. Όπως είναι γνωστό, ολόκληρη η *Ιλιάδα* στρέφεται γύρω από τη διαμάχη ανάμεσα στον Αχιλλέα και τον Αγαμέμνονα για μια τέτοια δούλη. Για κάθε σημαντικό ομηρικό ήρωα αναφέρεται η αιχμαλωτισμένη στον πόλεμο κοπέλα που μοιράζεται μαζί του τη σκηνή και το κρεβάτι του. Τα κορίτσια αυτά τα παίρνουν επίσης μαζί τους στην πατρίδα και στο συζυγικό σπίτι, όπως κάνει στον Αισχύλο ο Αγαμέμνωνας με την Κασσάνδρα. Οι γιοι που γεννιούνται από τέτοιες δούλες παίρνουν ένα μικρό μέρος από την πατρική κληρονομιά και θεωρούνται εντελώς ελεύθεροι. Ο Τεύκρος είναι τέτοιος εξώγαμος γιος του Τελαμώνα και έχει το δικαίωμα να φέρει το όνομα του πατέρα του. Από τη σύζυγο απαιτούν να τα δέχεται όλα αυτά, η ίδια όμως να μένει αυστηρά αγνή και πιστή στο σύζυγο. Είναι αλήθεια ότι την ελληνίδα γυναίκα της ηρωικής εποχής την εκτιμούν περισσότερο από τη γυναίκα της πολιτισμένης περιόδου, ωστόσο για τον άντρα είναι τελικά μονάχα η μητέρα των νόμιμων παιδιών του, που θα τον κληρονομήσουν, η ανώτερη του οικονόμος και η προϊσταμένη για τις δούλες, που μπορεί κατά το κέφι του να τις κάνει, και τις κάνει, παλλακίδες του. Το γεγονός ότι υπήρχε η δουλεία πλάι στη μονογαμία, ότι υπήρχαν οι νεαρές όμορφες σκλάβες που ανήκαν σώμα και ψυχή στον άντρα, δίνει από την πρώτη στιγμή στη μονογαμία τον ειδικό χαρακτήρα της, ότι δηλαδή είναι μονογαμία *μόνο για τη γυναίκα*, όχι όμως και για τον άντρα. Και αυτόν το χαρακτήρα τον έχει ακόμα και σήμερα.

Στους κατοπινοὺς Έλληνες πρέπει να κάνουμε διάκριση ανάμεσα στους Δωριείς και τους Ίωνες. Οι πρώτοι, που κλα-

σικό τους παράδειγμα είναι η Σπάρτη, έχουν γαμήλιες σχέσεις που από πολλές απόψεις είναι πιο αρχαϊκές ακόμα κι απ' αυτές που αναφέρει και ο ίδιος ο Όμηρος. Στη Σπάρτη επικρατεί ένας ζευγαρωτός γάμος που τροποποιήθηκε από το κράτος σύμφωνα με τις εκεί αντιλήψεις και που θυμίζουν αρκετά ακόμα τον ομαδικό γάμο. Τους άτεκνους γάμους τους διαλύουν. Ο βασιλιάς Αναξανδρίδης (γύρω στο 560 πριν από τη χρονολογία μας), πλάι στην άτεκνη γυναίκα του, πήρε μια δεύτερη γυναίκα και διατηρούσε δυο νοικοκυριά. Την ίδια εποχή, ο βασιλιάς Αρίστων πρόσθεσε σε δυο στείρες γυναίκες του μια τρίτη, παράτησε όμως μια από τις πρώτες. Από την άλλη πλευρά, πολλοί αδερφοί μπορούσαν να έχουν μια γυναίκα από κοινού και μπορούσε ο φίλος που του άρεσε καλύτερα η γυναίκα του φίλου του, να τη μοιράζεται μαζί του. Και το θεωρούσαν αξιοπρεπές να βάζει κανείς τη γυναίκα του στη διάθεση ενός ρωμαλέου «επιβήτορα», όπως θα έλεγε ο Μπίσμαρκ, και αν ακόμα το άτομο αυτό δεν ήταν πολίτης. Από ένα χωρίο του Πλούταρχου, όπου μια Σπαρτιάτισσα παραπέμπει στο σύζυγό της τον εραστή που την κυνηγούσε με ερωτικές προτάσεις, βγαίνει —κατά τον Σέμαν— ότι επικρατούσε ακόμα πολύ μεγάλη ελευθερία ηθών.¹ Γι' αυτό ήταν κάτι το άγνωστο η πραγματική μοιχεία, η απιστία της γυναίκας πίσω από την πλάτη του άντρα. Από την άλλη μεριά, στη Σπάρτη, τουλάχιστον στην καλύτερη εποχή της, ήταν άγνωστη η οικιακή δουλεία, οι δουλοπάροικοι ειλώτες ζούσαν χωρία στα κτήματα. Γι' αυτό ήταν μικρότερος ο πειρασμός για τους Σπαρτιάτες² να ορέγονται τις γυναίκες των ειλώτων. Κάτω απ' όλες αυτές τις συνθήκες, ήταν πολύ φυσικό οι γυναίκες της Σπάρτης να έχουν μια πολύ πιο σεβαστή θέση από τη θέση που είχαν οι γυναίκες στους υπόλοιπους Έλληνες. Οι Σπαρτιάτισσες και ο ανθός των εταίρων της Αθήνας είναι οι μόνες ελληνίδες γυναίκες για τις οποίες μιλούν με σεβασμό οι αρχαίοι και που θεωρούν ότι αξίζει τον κόπο να σημειώνουν τις γνώμες τους.

1. Schoemann, *Griechische Alterthümer*, τόμ. 1, Βερολίνο 1855, σελ. 268 (σημ. γερμ. σύντ.).

2. Τάξη πολιτών με πλήρη δικαιώματα στην αρχαία Σπάρτη σε διάκριση από τους ειλώτες που δεν είχαν δικαιώματα (σημ. ελλ. σύντ.).

Ολότελα διαφορετικά ήταν τα πράγματα στους Έλληνες που τους εκπροσωπεί χαρακτηριστικά η Αθήνα. Τα κορίτσια μάθαιναν μονάχα να γνέθουν, να υφαίνουν, να ράβουν και το πολύ-πολύ λίγη ανάγνωση και γραφή. Ήταν σχεδόν φυλακισμένες, συνναστρούσαν μονάχα άλλες γυναίκες. Ο γυναικωνίτης ήταν ξεχωριστό διαμέρισμα στο πάνω πάτωμα ή στο πίσω μέρος του σπιτιού, όπου δεν έμπαιναν εύκολα άντρες, ιδίως ξένοι, κι όπου αποτραβιόνταν οι γυναίκες όταν έρχονταν άντρες επισκέπτες. Οι γυναίκες δεν έβγαιναν έξω χωρίς να τις συνοδεύει μια δούλη. Στο σπίτι τις επιτηρούσαν κυριολεκτικά. Ο Αριστοφάνης μιλάει για μολοσσούς που τους είχαν για να τρομάζουν οι μοιχοί, και στις ασιατικές τουλάχιστον πόλεις είχαν για την επιτήρηση των γυναικών ευνούχους, που τον καιρό του Ηρόδοτου κιόλας τους έφτιαχναν στη Χίο για το εμπόριο, και σύμφωνα με τον Βάξιμου¹, τους έφτιαχναν όχι μονάχα για τους βαρβάρους. Ο Ευριπίδης χαρακτηρίζει τη γυναίκα σαν οικούρημα, σαν κάτι που φροντίζει το σπίτι (η λέξη είναι ουδέτερη), και για τον Αθηναίο η γυναίκα εκτός από μέσο για την παραγωγή παιδιών δεν ήταν τίποτε άλλο από μια επιστάτρια των δούλων. Ο άντρας είχε τις γυμναστικές του ασκήσεις, τις δημόσιες συζητήσεις του, απ' όπου αποκλειόταν η γυναίκα. Εκτός απ' αυτά είχε συχνά και δούλες στη διάθεσή του, και στην εποχή της άνθησης της Αθήνας μια πλατιά διαδεδομένη πορνεία που το κράτος, τουλάχιστον, την ευνοούσε. Και ακριβώς πάνω στο έδαφος αυτής της πορνείας αναπτύχθηκαν οι μοναδικές ελληνικές γυναικείες φυσιγνωμίες που, με το πνεύμα τους και την ανάπτυξη του καλλιτεχνικού τους γούστου, ξεχωρίζουν πάνω από το γενικό επίπεδο των γυναικών της αρχαιότητας, όπως ξεχωρίζουν και οι Σπαρτιάτισσες με το χαρακτήρα τους. Το γεγονός όμως ότι έπρεπε πρώτα να γίνει εταίρα για να γίνει γυναίκα με οντότητα, αποτελεί την πιο αυστηρή καταδίκη της αθηναϊκής οικογένειας.

Αυτή η αθηναϊκή οικογένεια, με το πέρασμα του χρόνου, έγινε το πρότυπο για τη βαθμιαία διαμόρφωση των οικιακών

1. Wachsmuth, *Hellenische Alterthumskunde aus dem Gesichtspunkte des Staates*, μέρος δεύτερο, τμήμα δεύτερο, Χάλε 1830, σελ. 77 (σημ. γεogr. σύντ.).

σχέσεων όχι μονάχα των υπόλοιπων Ιώνων, αλλά και όλων των Ελλήνων της μητρόπολης και των αποικιών. Παρ' όλους όμως τους περιορισμούς και την επαγρύπνηση, οι Ελληνίδες έβρισκαν αρκετά συχνά ευκαιρία ν' απατούν τους άντρες τους. Όσοι ντρέπονταν να εκδηλώσουν οποιαδήποτε αγάπη προς τις γυναίκες τους, διασκέδαζαν σε κάθε λογής ερωτικές περιπέτειες με εταίρες. Ο εξευτελισμός όμως των γυναικών εκδικήθηκε τους άντρες και τους εξευτέλισε κι αυτούς, ώσπου κύλησαν στο αίσχος της παιδεραστίας και εξευτέλισαν και τους θεούς τους και τον εαυτό τους με το μύθο του Γανυμήδη.

Αυτή ήταν η καταγωγή της μονογαμίας, όσο μπορούμε να την παρακολουθήσουμε στον πιο πολιτισμένο και τον περισσότερο αναπτυγμένο λαό της αρχαιότητας. Δεν ήταν σε καμιά περίπτωση καρπός του ατομικού σεξουαλικού έρωτα, που δεν έχει καμιά σχέση μ' αυτόν, αφού οι γάμοι, όπως και πρώτα, έμειναν συμβατικοί γάμοι. Ήταν η πρώτη μορφή οικογένειας που δεν στηριζόταν σε φυσικούς, αλλά σε οικονομικούς όρους, δηλαδή στη νίκη της ατομικής ιδιοκτησίας πάνω στην αρχική φυσική κοινή ιδιοκτησία. Η κυριαρχία του άντρα στην οικογένεια και η παραγωγή παιδιών, που να μπορούν να είναι μονάχα δικά του, και που προοριζόνταν να κληρονομήσουν τα πλούτη του — αυτοί μονάχα ήταν οι αποκλειστικοί σκοποί της μονογαμίας, που οι Έλληνες έκφραζαν απεριφραστα. Κατά τα άλλα τους ήταν βάρος, καθήκον απέναντι στους θεούς, το κράτος και τους προγόνους τους, που έπρεπε ακριβώς να το εκτελούν. Στην Αθήνα ο νόμος δεν επέβαλλε μονάχα το γάμο, αλλά και την εκπλήρωση από τον άντρα ενός ελάχιστου ορίου από τα λεγόμενα συζυγικά καθήκοντα.

Έτσι η μονογαμία σε καμιά περίπτωση δεν εμφανίζεται στην ιστορία σαν συμφιλίωση του άντρα και της γυναίκας, και πολύ λιγότερο σαν η ανώτατη μορφή της. Αντίθετα. Εμφανίζεται σαν υποδούλωση του ενός φύλου από το άλλο, σαν κήρυξη πολέμου ανάμεσα στα δυο φύλα, ενός πολέμου άγνωστου σ' όλη την προϊστορία. Σε ένα παλιό ανέκδοτο χειρόγραφο που γράψαμε ο Μαξ κι εγώ το 1846, βρίσκω τα παρακάτω: «Ο πρώτος καταμερισμός της εργασίας είναι ο καταμερισμός ανάμεσα στον άντρα και τη γυναίκα για την πα-

ραγωγή παιδιών.»¹ Και σήμερα μπορώ να προσθέσω: Η πρώτη ταξική αντίθεση που εμφανίζεται στην ιστορία συμπύπτει με την ανάπτυξη του ανταγωνισμού του άντρα και της γυναίκας στη μονογαμία, και η πρώτη ταξική καταπίεση με την καταπίεση του γυναικείου φύλου από το αντρικό. Η μονογαμία ήταν μια μεγάλη ιστορική πρόοδος, ταυτόχρονα όμως, πλάι στη δουλεία και τον ατομικό πλούτο, εγκαινίασε την εποχή που διαρκεί μέχρι σήμερα και όπου κάθε πρόοδος είναι μαζί και μια σχετική οπισθοχώρηση, όπου η προκοπή και η ανάπτυξη του ενός κατορθώνεται με τον πόνο και την καταπίεση του άλλου. Η μονογαμία είναι η κυτταρική μορφή της πολιτισμένης κοινωνίας, όπου μπορούμε κιόλας να μελετήσουμε τη φύση των αντιθέσεων και αντιφάσεων που αναπτύσσονται πέρα για πέρα μέσα της.

Η παλιά σχετική ελευθερία των σεξουαλικών σχέσεων καθόλου δεν εξαφανίστηκε με τη νίκη του ζευγαρωτού γάμου ή και της μονογαμίας ακόμα.

«Το παλιό σύστημα γάμου, περιορισμένο σε στενότερα όρια με το βαθμιαίο σβήσιμο των πουναλουανών ομάδων, εξακολούθησε ακόμα να περιβάλλει την οικογένεια που αναπτυσσόταν και παρεμπόδιζε την ανάπτυξή της ως την αυγή του πολιτισμού... εξαφανίστηκε τέλος μέσα στη νέα μορφή του εταιρισμού, που σαν σκοτεινός βαρύς ίσκιος πάνω στην οικογένεια καταδιώκει τους ανθρώπους ως μέσα στον πολιτισμό.»²

Εταιρισμό ονομάζει ο Μόργκαν τις εξώγαμες σεξουαλικές σχέσεις των αντρών με ανύπαντρες γυναίκες, σχέσεις που υπήρχαν πλάι στη μονογαμία και που, όπως είναι γνωστό, ανθούν με τις πιο διαφορετικές μορφές σ' όλη την περίοδο του πολιτισμού και που όλο και περισσότερο μετατρέπονται σε ανοιχτή πορνεία. Ο εταιρισμός αυτός κατάγεται άμεσα από τον ομαδικό γάμο, από τη θυσία που έκαναν οι γυναίκες όταν εκδίδονταν για να εξαγοράσουν το δικαίωμα της αγνότητας. Η έκδοση της γυναίκας για χρήματα ήταν στην αρχή θησκευτική πράξη, γινόταν στο ναό της θεάς του έρωτα και τα

1. Καρλ Μαξ-Φρίντριχ Ένγκελς, *Η γερμανική ιδεολογία*.

2. L. H. Morgan, *Ancient society*, σελ. 504 (σημ. γερμ. σύντ.).

λεφτά πήγαιναν αρχικά στο θησαυροφυλάκιο του ναού. Οι ιερόδουλες της Αναΐτιδας στην Αρμενία, της Αφροδίτης στην Κόρινθο, καθώς και οι προσκολλημένες στους ναούς της Ινδίας, οι λεγόμενες μπαγιαντέρες (η λέξη είναι παραφθορά του πορτογαλικού *bailadeira*, χορεύτρια), ήταν οι πρώτες πόρνες. Την έκδοση στους άντρες, που αρχικά ήταν υποχρέωση κάθε γυναίκας, την ασκούσαν αργότερα μονάχα αυτές οι ιέρειες εκπροσωπώντας όλες τις άλλες γυναίκες. Σε άλλους λαούς ο εταιρισμός κατάγεται από τη σεξουαλική ελευθερία που παραχωρείται στα κορίτσια πριν από το γάμο —πρόκειται δηλαδή επίσης για υπόλειμμα του ομαδικού γάμου, μονάχα που έφτασε σ' εμάς από άλλο δρόμο. Με την εμφάνιση των περιουσιακών διαφορών, επομένως στην ανώτερη κιάλα βαθμίδα της βαρβαρότητας, εμφανίζεται στοραδικά η μισθωτή εργασία πλάι στην εργασία των δούλων και ταυτόχρονα, σαν το αναγκαίο συνακόλουθό της, η επαγγελματική πορνεία ελεύθερων γυναικών πλάι στην αναγκαστική έκδοση της δούλης. Έτσι, η κληρονομιά που άφησε στον πολιτισμό ο ομαδικός γάμος έχει δυο όψεις, όπως και το καθετί που παράγει ο πολιτισμός έχει δυο πλευρές, είναι διφορούμενο, διασπασμένο, αντιφατικό: εδώ η μονογαμία, εκεί ο εταιρισμός μαζί με την ακρότατη μορφή του, την πορνεία. Ο εταιρισμός είναι ακριβώς ένας κοινωνικός θεσμός όπως οποιοςδήποτε άλλος. Συνεχίζει την παλιά σεξουαλική ελευθερία — υπέρ των αντρών. Στην πραγματικότητα, οι κυρίαρχες τάξεις δεν τον ανέχονται μονάχα, αλλά και συμμετέχουν ανοιχτά σ' αυτόν, ενώ τον καταδικάζουν στα λόγια. Όμως, στην πραγματικότητα, η καταδίκη αυτή δεν αφορά καθόλου τους άντρες που συμμετέχουν σ' αυτόν, αλλά μονάχα τις γυναίκες: Αυτές προοράφονται και εξοστρακίζονται από την κοινωνία, για να διακηρυχτεί έτσι άλλη μια φορά σαν θεμελιακός νόμος της κοινωνίας η απόλυτη κυριαρχία των αντρών πάνω στο γυναικείο φύλο.

1. Δούλοι και δούλες στην αρχαία Ελλάδα και στις αποικίες της που ανήκαν στους ναούς. Οι γυναίκες ιερόδουλες σε πολλά μέρη, ιδιαίτερα στις πόλεις της Εγγύς Ανατολής και στην Κόρινθο, επιδίδονταν στην πορνεία μέσα στους ναούς (σημ. γεμ. σύντ.).

Έτσι όμως αναπτύσσεται μια δεύτερη αντίθεση μέσα στην ίδια τη μονογαμία. Πλάι στο σύζυγο, που μορφοφάνει τη ζωή του με τον εταιρισμό, βρίσκεται η παραμελημένη σύζυγος. Και δεν μπορεί κανείς να έχει τη μια πλευρά της αντίθεσης χωρίς την άλλη, ακριβώς όπως δεν έχει κανείς πια στο χέρι του ολόκληρο το μήλο άμα φάει το μισό. Φαίνεται όμως ότι δεν ήταν αυτή η γνώμη των αντρών, ώσπου τους έβαλαν μυαλό οι γυναίκες τους. Με τη μονογαμία εμφανίζονται δυο μόνιμες κοινωνικές χαρακτηριστικές φυσιογνωμίες που ήταν άγνωστες πριν: ο μόνιμος εραστής της γυναίκας και ο κερατάς. Οι άντρες είχαν νικήσει τις γυναίκες, αλλά οι νικημένες ανάλαβαν μεγαλόψυχα να στεφανώσουν τους νικητές. Πλάι στη μονογαμία και στον εταιρισμό, η μοιχεία έγινε αναπόφευκτος κοινωνικός θεσμός — που απαγορευόταν, που τιμωριόταν σκληρά, αλλά που δεν μπορούσε να ξεριζωθεί. Η βεβαιότητα για την πατρότητα των παιδιών στηριζόταν όπως και πριν το πολύ-πολύ σε ηθική πεποίθηση, και για να λύσει την άλυτη αντίφαση, ο ναπολεόντειος κώδικας όριζε με το άρθρο 312: «L'enfant conçu pendant le mariage a pour père le mari», δηλαδή «το παιδί που η σύλληψή του έγινε κατά τη διάρκεια του γάμου έχει πατέρα το σύζυγο.» Αυτό είναι το τελικό αποτέλεσμα τριών χιλιάδων χρόνων μονογαμίας.

Έτσι, στις περιπτώσεις που η μονογαμική οικογένεια μένει πιστή στην ιστορική της προέλευση και όπου εκφράζεται καθαρά ο πόλεμος ανάμεσα στον άντρα και τη γυναίκα εξαιτίας της αποκλειστικής κυριαρχίας του άντρα, έχουμε σε μικρογραφία την εικόνα των ίδιων αντιθέσεων και αντιφάσεων μέσα στις οποίες κινείται από την εμφάνιση του πολιτισμού η διασπασμένη σε τάξεις κοινωνία, χωρίς να μπορεί να τις λύσει και να τις ξεπεράσει. Μιλώ φυσικά εδώ μονάχα για εκείνες τις περιπτώσεις της μονογαμίας όπου η συζυγική ζωή κυλά πραγματικά σύμφωνα με τη συνταγή του αρχικού χαρακτήρα όλου του θεσμού, όπου όμως η γυναίκα επαναστατεί ενάντια στην κυριαρχία του άντρα. Ότι δεν είναι τέτοιοι όλοι οι γάμοι, το ξέρει καλύτερα απ' όλους ο γερμανός φιλοσοφός, που δεν μπορεί να είναι καλύτερο αφεντικό στο σπίτι απ' ό,τι είναι στο κράτος, και που γι' αυτό η γυναίκα του δικαιωματικά φορά τα παντελόνια που δεν του αξίζουν εκείνου.

Και όμως θαρρεί τον εαυτό του πολύ ανώτερο από το γάλλο ομοιοπαθή του που συχνότερα παθαίνει πολύ χειρότερα.

Αλλωστε, η μονογαμική οικογένεια καθόλου δεν εμφανίζεται παντού και πάντα με την κλασικά ωμή μορφή που είχε στους Έλληνες. Στους Ρωμαίους, που σαν μελλοντικοί κοσμοκατακτητές έβλεπαν πιο μακριά, αν και λιγότερο λεπτά από τους Έλληνες, οι γυναίκες ήταν πιο ελεύθερες και τις σέβονταν περισσότερο. Ο Ρωμαίος θεωρούσε τη συζυγική πίστη αρκετά εγγυημένη με το δικαίωμα ζωής και θανάτου που είχε πάνω στη γυναίκα του. Επίσης, αν ήθελε, μπορούσε εδώ η γυναίκα, ακριβώς όπως και ο άντρας, να λύσει το γάμο. Ωστόσο, η μεγαλύτερη πρόοδος στην εξέλιξη της μονογαμίας έγινε αναμφισβήτητα με την είσοδο των Γερμανών στην ιστορία και μάλιστα γιατί τότε σ' αυτούς, ίσως εξαιτίας της φτώχειας τους, η μονογαμία δεν φαίνεται ακόμα να είχε ολοκληρωτικά εξελιχθεί από το ζευγαρωτό γάμο. Το συμπεραίνουμε αυτό από τρία περιστατικά που αναφέρει ο Τάκιτος: Πρώτα, παρ' όλη την ιερότητα του γάμου — «αρκούνται σε μια γυναίκα, οι γυναίκες ζουν περιφραγμένες με την αγνότητα»¹ — ίσχυε ωστόσο η πολυγαμία για τους προύχοντες και τους φύλαρχους, δηλαδή μια κατάσταση παρόμοια με την κατάσταση των Αμερικανών, όπου ίσχυε ο ζευγαρωτός γάμος. Δεύτερο, το πέρασμα από το μητρικό στο πατρικό δίκαιο μπορούσε να έχει γίνει μόλις λίγο καιρό πριν, γιατί ο αδερφός της μητέρας — ο πλησιέστερος άντρας συγγενής του γένους κατά το μητρικό δίκαιο — θεωρείτο ακόμα σχεδόν κοντινότερος συγγενής κι από τον ίδιο τον πατέρα, πράγμα που αντιστοιχεί επίσης στην άποψη των Ινδιάνων της Αμερικής, όπου ο Μαρξ, όπως έλεγε συχνά, βρήκε το κλειδί για την κατανόηση της δικής μας αρχέγονης εποχής. Και τρίτο, οι Γερμανοί εκτιμούσαν πολύ τις γυναίκες, που είχαν μεγάλη επιρροή και στις δημόσιες υποθέσεις, πράγμα που βρίσκεται σε άμεση αντίθεση με τη μονογαμική κυριαρχία του άντρα. Όλα αυτά σχεδόν είναι πράγματα όπου οι Γερμανοί συμφωνούν με τους Σπαρτιάτες, οι οποίοι, όπως είδαμε, δεν είχαν επίσης ξεπεράσει ακόμα ολοκληρωτικά το ζευγαρωτό γάμο. Κι απ'

---

1. Tacitus, *Germania*, κεφ. 18 και 19 (σημ. γερμ. σύντ.).

αυτή την άποψη επίσης με τους Γερμανούς κυριάρχησε στον κόσμο ένα ολότελα καινούργιο στοιχείο. Η νέα μονογαμία που αναπτύχθηκε τώρα από την ανάμειξη των λαών πάνω στα ερείπια του ρωμαϊκού κόσμου, έντυσε την κυριαρχία του άντρα με πιο απαλές μορφές και έδωσε στη γυναίκα, εξωτερικά τουλάχιστον, πολύ πιο τιμημένη και ελεύθερη θέση, τέτοια που δεν γνώρισε ποτέ η κλασική αρχαιότητα. Έτσι, δόθηκε για πρώτη φορά η δυνατότητα να μπορέσει ν' αναπτυχθεί από τη μονογαμία —μέσα της, πλάι της και ενάντια της, ανάλογα κάθε φορά— η πιο μεγάλη ηθική πρόοδος που της χρωστάμε: ο σύγχρονος ατομικός σεξουαλικός έρωτας, που ήταν άγνωστος σ' όλο τον προηγούμενο κόσμο.

Η πρόοδος όμως αυτή ξηπήδησε σίγουρα από το γεγονός ότι οι Γερμανοί ζούσαν ακόμα στην περίοδο της ζευγαρωτής οικογένειας και μετέφεραν στη μονογαμία, όσο ήταν αυτό δυνατό, τη θέση που είχε η γυναίκα στο ζευγαρωτό γάμο. Δεν ξεπήδησε καθόλου από τη μυθική, θαυμαστή, φυσική καθαρότητα των ηθών των Γερμανών, που περιορίζεται στο ότι ο ζευγαρωτός γάμος στην πραγματικότητα δεν κινείται μέσα στις ίδιες έντονες ηθικές αντιθέσεις όπως η μονογαμία. Αντίθετα, οι Γερμανοί στις μεταναστεύσεις τους, ιδίως προς τα νοτιοανατολικά, στους νομάδες που ζούσαν στις στέπες της Μαύρης Θάλασσας, ξέπεσαν πολύ ηθικά και εκτός από τις ιππευτικές τέχνες που μάθαν απ' αυτούς, απέκτησαν και άσχημα παρά φύση ελαττώματα, πράγμα που το μαρτυρεί ρητά ο Αμμιανός για τους Ταϊφάλους και ο Προκόπιος για τους Ερούλους.

Αν όμως, από όλες τις γνωστές μορφές οικογένειας, η μονογαμία είναι η μορφή που μ' αυτή μονάχα μπορούσε ν' αναπτυχθεί ο σύγχρονος σεξουαλικός έρωτας, αυτό δεν σημαίνει ότι αποκλειστικά ή έστω και κυρίως σ' αυτήν αναπτύχθηκε σαν έρωτας ανάμεσα στους συζύγους. Ολόκληρη η φύση της σταθερής μονογαμίας κάτω από την κυριαρχία του άντρα το αποκλείει αυτό. Σ' όλες τις τάξεις που έδρασαν ιστορικά, δηλαδή σ' όλες τις κυρίαρχες τάξεις, το συνουκείο έμεινε ό,τι ήταν από τον καιρό του ζευγαρωτού γάμου, υπόθεση συναλλαγής που την τακτοποιούσαν οι γονείς. Και η πρώτη μορφή του σεξουαλικού έρωτα που ιστορικά εμφανίζεται σαν πά-

θος, και μάλιστα σαν πάθος που ταιριάζει σε κάθε άνθρωπο (τουλάχιστον των κυρίαρχων τάξεων), σαν ανώτατη μορφή του γενετήσιου ενστίκτου —πράγμα που αποτελεί ακριβώς τον ιδιαίτερό του χαρακτήρα— αυτή η πρώτη του μορφή, ο ιπποτικός έρωτας του μεσαιώνα, δεν ήταν σε καμιά περίπτωση συζυγική αγάπη. Αντίθετα. Στην κλασική του μορφή, στους Προβηγκιανούς, τραβά με ολάνοιχτα πανιά προς τη μοιχεία και οι ποιητές τους την εξυμνούν. Ο ανθός της προβηγκιανής ερωτικής ποίησης είναι τα άλμπας, τα γερμανικά τραγούδια της αυγής (Tagelieder). Περιγράφουν με φλογερά χρώματα πώς ο ιππότης βρίσκεται στο κρεβάτι της ωραίας του —της γυναίκας ενός άλλου— ενώ απέξω στέκει ο φύλακας που θα τον φωνάξει μόλις χαράξει η πρώτη αυγή (alba), ώστε να μπορέσει να ξεφύγει απαρατήρητος. Η σκηνή του αποχωρισμού αποτελεί τότε το αποκορύφωμα. Οι βόρειοι Γάλλοι όπως κι οι ενάρετοι Γερμανοί δέχτηκαν επίσης αυτό το είδος της ποίησης μαζί με τον αντίστοιχο τρόπο του ιπποτικού έρωτα, και ο παλιός μας Βόλφραμ φον Έσενμπαχ άφησε γι' αυτό ακριβώς το ελκυστικό θέμα τρία θαυμάσια τραγούδια της αυγής, που τα προτιμώ από τα τρία του μεγάλα ηρωικά ποιήματα.

Το αστικό συνοικέσιο της εποχής μας είναι δυο λογίων. Στις καθολικές χώρες εξακολουθούν οι γονείς να προμηθεύουν μια ταιριαστή νύφη στο νεαρό γιο του αστού, και η συνέπεια, φυσικά, είναι η πληρέστερη ανάπτυξη της αντίφασης που περικλείνει η μονογαμία: άφθονος εταιρισμός από την πλευρά του άντρα, πλούσια μοιχεία από την πλευρά της γυναίκας. Και όπως φαίνεται, η καθολική εκκλησία κατάργησε το διαζύγιο μόνο γιατί είχε πειστεί ότι για τη μοιχεία, όπως και για το θάνατο, δεν φυτρώνει κανένα βότανο που να χρησιμεύει σαν αντίδοτο. Στις προτεσταντικές χώρες, αντίθετα, ο κανόνας είναι να επιτρέπεται στο γιο του αστού να διαλέγει, με κάποια ελευθερία, μια γυναίκα από την τάξη του, κι έτσι μπορεί να υπάρχει στη βάση του γάμου ένας ορισμένος βαθμός αγάπης, που για λόγους αξιοπρέπειας προϋποτίθεται πάντα, πράγμα που αντιστοιχεί στην προτεσταντική υποκρισία. Εδώ ο εταιρισμός από την πλευρά του άντρα γίνεται πιο κοιμισμένα και η μοιχεία της γυναίκας αποτελεί λιγότε-

ρο τον κανόνα. Επειδή όμως σε κάθε είδους γάμο οι άνθρωποι μένουν ό,τι ήταν πριν από το γάμο, και επειδή οι πολίτες των προτεσταντικών χωρών συνήθως είναι φιλισταίοι, αυτή η προτεσταντική μονογαμία, ακόμα κι αν την πάρουμε στο μέσο όρο των καλύτερων περιπτώσεων, καταφέρει μονάχα να φτάσει σε μια συζυγική κοινότητα, όπου βαραίνει πάνω της σαν μολύβι η ανία που την ονομάζουν οικογενειακή ευτυχία. Ο καλύτερος καθρέφτης γι' αυτές τις δυο μεθόδους γάμου είναι το μυθιστόρημα, για τον καθολικό τρόπο το γαλλικό, για τον προτεσταντικό το γερμανικό. Και στα δυο «παίρνει»: στο γερμανικό ο νέος το κορίτσι, στο γαλλικό ο σύζυγος τα κέρατα. Δεν είναι πάντα ξεκάθαρο ποιος από τους δυο την έχει χειρότερα. Γι' αυτό, στο γάλλο αστό η ανία του γερμανικού μυθιστορήματος προκαλεί ακριβώς την ίδια ανατριχίλα όπως η «ανηθικότητα» του γαλλικού μυθιστορήματος στο γερμανό φιλισταίο. Αν και τελευταία, από τότε που «το Βερολίνο γίνεται μεγαλούπολη», το γερμανικό μυθιστόρημα αρχίζει να κάνει κάπως λιγότερο το ντροπαλό για τον εταρισμό και τη μοιχεία, που από καιρό είναι γνωστά εκεί.

Και στις δυο περιπτώσεις, όμως, ο γάμος καθορίζεται από την ταξική θέση των συμβαλλομένων, και έτσι είναι πάντα γάμος συναλλαγής. Αυτός ο γάμος συναλλαγής και στις δυο περιπτώσεις μετατρέπεται αρκετά συχνά στην πιο ωμή πορνεία —πολλές φορές και από τις δυο μεριές, πολύ συνηθέστερα από την πλευρά της γυναίκας, που ξεχωρίζει από τη συνηθισμένη παλλακίδα μόνο στο ότι δεν νοικιάζει το κορμί της σαν μεροκαματιάρισα με το κομμάτι, αλλά το πουλάει μια και καλή στη σκλαβιά. Και για όλους τους γάμους συναλλαγής ισχύουν τα λόγια του Φουριέ: «Όπως στη γραμματική δυο αρνήσεις κάνουν μια κατάφαση, έτσι και στη γαμήλια ηθική δυο πορνείες περνάνε για μια αρετή.»¹

Ο σεξουαλικός έρωτας για τη γυναίκα γίνεται και μπορεί να γίνει πραγματικός κανόνας μονάχα στις καταπιεζόμενες

1. Πρόκειται για το νόημα που υπάρχει στο απόσπασμα του έργου του Fourier, «Théorie de l'unité universelle», *Oeuvres Complètes*, τόμ. 3, Παρίσι 1841, σελ. 120. Η πρώτη έκδοση αυτού του έργου δημοσιεύθηκε με τίτλο «Traité de l'association domestique-agricole», τόμ. 1-2, Παρίσι-Λονδίνο 1822 (σημ. γεφμ. σύντ.).

τάξεις, δηλαδή σήμερα στο προλεταριάτο — αδιάφορο αν η σχέση αυτή είναι επισημοποιημένη ή όχι. Εδώ όμως έχουν παραμεριστεί όλες οι βάσεις της κλασικής μονογαμίας. Εδώ λείπει κάθε ιδιοκτησία, που για τη διατήρηση και την κληροδότησή της δημιουργήθηκε ακριβώς η μονογαμία και η κυριαρχία του άντρα, εδώ συνεπώς λείπει επίσης κάθε παρότρυνση, για να επιβληθεί η κυριαρχία του άντρα. Κάτι παραπάνω, λείπουν και τα μέσα. Το αστικό δίκαιο, που προστατεύει αυτή την κυριαρχία, υπάρχει μόνο για τους πλούσιους και για τις σχέσεις τους με τους προλετάριους. Κοστίζει χρήματα και γι' αυτό, εξαιτίας της φτώχειας, δεν παίζει κανένα ρόλο στις σχέσεις του εργάτη με τη γυναίκα του. Εδώ αποφασίζουν εντελώς άλλες προσωπικές και κοινωνικές συνθήκες. Και χώρια απ' αυτό, από τότε που η μεγάλη βιομηχανία μετέθεσε τη γυναίκα από το σπίτι στην αγορά της εργασίας και στο εργοστάσιο, και που αρκετά συχνά την κάνει να είναι αυτή που συντηρεί την οικογένεια, αφαιρέθηκε κάθε έδαφος για το τελευταίο υπόλειμμα της κυριαρχίας του άντρα στο σπίτι των προλετάρων, εκτός ίσως από ένα μέρος της βαναυσότητας απέναντι στις γυναίκες που έχει ριζώσει από τον καιρό της εισαγωγής της μονογαμίας. Έτσι, η οικογένεια του προλετάρου δεν είναι πια μονογαμική με την αυστηρή έννοια, ακόμα και στην περίπτωση της πιο θερμής αγάπης και της σταθερότερης πίστης και των δύο, και παρ' όλη την ενδεχόμενη εκκλησιαστική και κοσμική ευλογία. Γι' αυτό και οι αιώνιοι συνοδοί της μονογαμίας, ο εταιρισμός και η μοιχεία, παίζουν εδώ μηδαμινό σχεδόν ρόλο. Η γυναίκα έχει ουσιαστικά ξαναποκτήσει το δικαίωμα του διαζυγίου, και όταν δεν μπορούν να συνεννοηθούν ο άντρας και η γυναίκα, προτιμούν να τραβήξει ο καθένας το δρόμο του. Κοντολογίς, ο γάμος των προλετάρων είναι μονογαμικός στην ετυμολογική έννοια της λέξης, καθόλου όμως στην ιστορική της έννοια.

Οι νομικοί μας βρίσκουν, βέβαια, ότι η πρόοδος της νομοθεσίας αφαιρεί όλο και περισσότερο από τις γυναίκες κάθε λόγο για παράπονα. Τα σύγχρονα πολιτισμένα νομοθετικά συστήματα αναγνωρίζουν όλο και περισσότερο πρώτα ότι ο γάμος, για να είναι έγκυρος, πρέπει ν' αποτελεί μια συμφωνία που την έκλεισαν εθελοντικά και τα δυο μέρη, και

δεύτερο, ότι και κατά τη διάρκεια του γάμου και οι δυο συμβαλλόμενοι πρέπει να έχουν τα ίδια δικαιώματα και τα ίδια καθήκοντα ο ένας απέναντι στον άλλον. Αν λοιπόν εφαρμόζονταν με συνέπεια οι δυο αυτές απαιτήσεις, τότε οι γυναίκες θα είχαν όλα όσα μπορούν να ζητήσουν.

Αυτή η γνήσια νομική επιχειρηματολογία είναι ακριβώς η ίδια που χρησιμοποιεί ο ριζοσπάστης δημοκράτης αστός για να συστήσει στον προλετάριο να κάτσει φρόνιμα. Η σύμβαση εργασίας πρέπει να είναι μια συμφωνία που κλείνεται εθελοντικά και από τα δυο μέρη. Θεωρείται, όμως, εθελοντική μόλις ο νόμος διακηρύξει στα χαρτιά ότι τα δύο μέρη είναι ίσα. Η εξουσία, που η διαφορετική ταξική θέση δίνει στο ένα μέρος, η πίεση που ασκεί πάνω στο άλλο μέρος — η πραγματική οικονομική θέση και των δυο — αυτά δεν ενδιαφέρουν το νόμο. Και κατά τη διάρκεια της σύμβασης εργασίας θεωρούνται πάλι τα δυο μέρη ισότιμα, όσο το ένα ή το άλλο δεν έχει ρητά παραιτηθεί. Για το γεγονός ότι η οικονομική κατάσταση αναγκάζει τον εργάτη να παραιτηθεί ακόμα και από το τελευταίο ίχνος ισοτιμίας, γι' αυτό πάλι δεν φταίει καθόλου ο νόμος.

Σχετικά με το γάμο, ο νόμος, ακόμα και ο πιο προοδευτικός, ικανοποιείται ολόπλευρα μόλις οι συμβαλλόμενοι εκφράσουν τυπικά στο πρωτόκολλο την ελεύθερη συγκατάθεση τους. Για το τι συμβαίνει πίσω από τα νομικά παρασκήνια, εκεί όπου διαδραματίζεται η πραγματική ζωή, για το πώς προκύπτει αυτή η ελεύθερη συγκατάθεση, γι' αυτό δεν μπορούν να νοιάζονται ο νόμος και ο νομικός. Και όμως, η πιο απλή σύγκριση δικαίου θα έπρεπε να δείξει εδώ στο νομικό, τι γίνεται σχετικά μ' αυτή την ελεύθερη συγκατάθεση. Στις χώρες όπου εξασφαλίζεται νομικά στα παιδιά ένα υποχρεωτικό μερίδιο από την περιουσία του γονιού, όπου δηλαδή δεν μπορούν να τα αποκληρώσουν — στη Γερμανία, στις χώρες του γαλλικού δικαίου κλπ. — τα παιδιά δεσμεύονται από τη συγκατάθεση των γονιών για το γάμο τους. Στις χώρες του αγγλικού δικαίου, όπου δεν απαιτείται από το νόμο η συγκατάθεση των γονιών για το γάμο, έχουν και οι γονείς πλήρη ελευθερία διάθεσης της περιουσίας τους, μπορούν όσο θέλουν ν' αποκληρώνουν τα παιδιά τους. Είναι λοιπόν φανερό πως παρ' όλα αυτά, και ακριβώς γι' αυτά, η ελευθερία του γάμου

στις τάξεις όπου υπάρχει κάτι να κληρονομηθεί, πραγματικά δεν είναι ούτε κατά διάνοια μεγαλύτερη στην Αγγλία και την Αμερική, απ' ό,τι είναι στη Γαλλία και τη Γερμανία.

Τα πράγματα δεν είναι καλύτερα σχετικά με τη νομική ισοτιμία του άντρα και της γυναίκας στο γάμο. Η νομική ανισότητα των δυο, που την κληρονομήσαμε από προηγούμενες κοινωνικές καταστάσεις, δεν είναι η αιτία, αλλά το αποτέλεσμα της οικονομικής καταπίεσης της γυναίκας. Στο παλιό κομμουνιστικό νοικοκυριό, που περιλάμβανε πολλά αντρώγυνα και τα παιδιά τους, η διεύθυνση του νοικοκυριού, που είχε ανατεθεί στις γυναίκες, ήταν εξίσου δημόσιο, κοινωνικά αναγκαίο λειτούργημα όπως και η εξεύρεση μέσων διατροφής από τους άντρες. Με την πατριαρχική οικογένεια, και ακόμα περισσότερο με τη μονογαμική ξεχωριστή οικογένεια, άλλαξαν τα πράγματα. Η διεύθυνση του νοικοκυριού έχασε το δημόσιο χαρακτήρα της. Επαψε να ενδιαφέρει την κοινωνία. Έγινε *ιδιωτική υπηρεσία*. Η γυναίκα, παραμερισμένη από τη συμμετοχή στην κοινωνική παραγωγή, έγινε η πρώτη υπηρέτρια. Μονάχα η μεγάλη βιομηχανία της εποχής μας της άνοιξε ξανά το δρόμο προς την κοινωνική παραγωγή — και πάλι μόνο στην προλετάρισα. Ωστόσο, όσο είναι υποχρεωμένη να εκπληρώνει τα καθήκοντά της στην ιδιωτική υπηρεσία της οικογένειας, παραμένει αποκλεισμένη από την κοινωνική παραγωγή και δεν μπορεί να κερδίζει τίποτα. Αν θέλει να πάρει μέρος στην κοινωνική εργασία και να βγάλει το ψωμί της ανεξάρτητα, δεν είναι σε θέση να εκπληρώνει τα οικογενειακά της καθήκοντα. Κι όπως στο εργοστάσιο, το ίδιο συμβαίνει στη γυναίκα σε όλους τους κλάδους εργασίας ως την ιατρική και τη δικηγορική. Η σύγχρονη ξεχωριστή οικογένεια είναι θεμελιωμένη πάνω στην ανοιχτή ή καλυμμένη σπιτική σκλαβιά της γυναίκας, και η σύγχρονη κοινωνία είναι μια μάζα που τα μόριά της αποτελούνται μονάχα από μεμονωμένες οικογένειες. Ο άντρας, στη μεγάλη πλειοψηφία των περιπτώσεων, πρέπει σήμερα να είναι ο βιοπαλαιστής, ο τροφοδότης της οικογένειας, τουλάχιστον στις ιδιοκτήτριες τάξεις, και αυτό του δίνει μια κυριαρχική θέση, που δεν έχει ανάγκη από κανένα έκτακτο νομικό προνόμιο. Μέσα στην οικογένεια, ο άντρας είναι ο αστός, η γυναίκα εκπροσωπεί το

προλεταριάτο. Στο βιομηχανικό κόσμο, ωστόσο, ο ειδικός χαρακτήρας της οικονομικής καταπίεσης που βαραίνει πάνω στο προλεταριάτο φαίνεται σ' όλη του την οξύτητα, μόνο αφού παραμεριστούν όλα τα νομικά ειδικά προνόμια της τάξης των καπιταλιστών και αποκατασταθεί η πλήρης νομική ισοτιμία των δυο τάξεων. Η δημοκρατία δεν αναιρεί την αντίθεση των δυο τάξεων, αντίθετα, προσφέρει ίσα-ίσα το έδαφος όπου με την πάλη λύνεται η αντίθεση αυτή. Το ίδιο επίσης θα φωτιστούν πέρα για πέρα ο ιδιόμορφος χαρακτήρας της κυριαρχίας του άντρα πάνω στη γυναίκα στη σύγχρονη οικογένεια και η ανάγκη, καθώς και ο τρόπος, της δημιουργίας μιας πραγματικής κοινωνικής ισοτιμίας και των δυο, μόλις θα είναι και οι δυο νομικά εντελώς ισότιμοι. Θα φανεί τότε ότι η απελευθέρωση της γυναίκας έχει για πρώτη προϋπόθεση την επανεισαγωγή ολόκληρου του γυναικείου φύλου στην κοινωνική εργασία και ότι αυτό πάλι απαιτεί να πάψει η ξεχωριστή οικογένεια να είναι οικονομική μονάδα της κοινωνίας.

* * *

Έχουμε επομένως τρεις κύριες μορφές του γάμου, που σε γενικές γραμμές αντιστοιχούν στα τρία κύρια στάδια της ανθρώπινης εξέλιξης. Για την άγρια κατάσταση τον ομαδικό γάμο, για τη βαρβαρότητα το ζευγαρωτό γάμο, για τον πολιτισμό τη μονογαμία, συμπληρωμένη με τη μοιχεία και την πορνεία. Ανάμεσα στο ζευγαρωτό γάμο και τη μονογαμία μπαίνει, στην ανώτερη βαθμίδα της βαρβαρότητας, η κυριαρχία των αντρών πάνω στις δούλες και η πολυγαμία.

Όπως απέδειξε όλη η περιγραφή μας, η πρόοδος που φανερώνεται σ' αυτή τη σειρά, συνδέεται με την ιδιομορφία ότι από τις γυναίκες όλο και περισσότερο αφαιρείται η σεξουαλική ελευθερία του ομαδικού γάμου, όχι όμως και από τους άντρες. Και πραγματικά, εξακολουθεί και σήμερα ακόμα να υπάρχει ουσιαστικά ομαδικός γάμος για τους άντρες. Εκείνο που στη γυναίκα είναι έγκλημα και συνεπάγεται βαριές νομικές και κοινωνικές συνέπειες, θεωρείται για τον άντρα τιμητικό ή, στη χειρότερη περίπτωση, ελαφρό ηθικό ψεγάδι, που το έχει κανείς μ' ευχαρίστηση. Όσο περισσότερο όμως στην ε-

ποχή μας ο πατροπαράδοτος εταιρισμός μεταμορφώνεται από την κεφαλαιοκρατική εμπορευματική παραγωγή και προσαρμόζεται σ' αυτήν, όσο περισσότερο μετατρέπεται σε απροκάλυπτη πορνεία, τόσο περισσότερο με την επίδρασή του διαφθείρει. Και μάλιστα διαφθείρει τους άντρες πολύ περισσότερο από τις γυναίκες. Η πορνεία εξευτελίζει μονάχα τις δυστυχημένες εκείνες γυναίκες που ξέπεσαν σ' αυτήν, κι αυτές ακόμα όχι στο βαθμό που συνήθως νομίζουμε. Αντίθετα, εξευτελίζει το χαρακτήρα ολόκληρου του αντρικού κόσμου. Ιδιαίτερα, ένας αρραβώνας που παρατείνεται πολύ, στις εννιά από τις δέκα περιπτώσεις, αποτελεί πραγματική προπαίδια για τη συζυγική απιστία.

Τώρα τραβάμε προς μια κοινωνική ανατροπή, όπου οι ως τώρα οικονομικές βάσεις της μονογαμίας θα εξαφανιστούν με την ίδια βεβαιότητα που θα εξαφανιστούν και οι βάσεις του συμπληρώματός της, της πορνείας. Η μονογαμία δημιουργήθηκε από τη συγκέντρωση μεγάλου πλούτου στα χέρια ενός —και μάλιστα στα χέρια ενός άντρα— και από την ανάγκη να κληρονομηθούν αυτά τα πλούτη από τα παιδιά αυτού του άντρα και κανενός άλλου. Γι' αυτό ήταν αναγκαία η μονογαμία της γυναίκας και όχι του άντρα, έτσι που αυτή η μονογαμία της γυναίκας δεν εμπόδιζε καθόλου την ανοιχτή ή καλυμμένη πολυγαμία του άντρα. Η επικείμενη όμως κοινωνική ανατροπή, με τη μετατροπή τουλάχιστον του άπειρα μεγαλύτερου μέρους από το μόνιμο κληρονομήσιμο πλούτο —των μέσων παραγωγής— σε κοινωνική ιδιοκτησία, θα περιορίσει στο ελάχιστο όλη αυτή την έγνοια για την κληρονομιά. Αφού λοιπόν η μονογαμία γεννήθηκε από οικονομικές αιτίες, θα εξαφανιστεί όταν εξαφανιστούν αυτές οι αιτίες;

Θα μπορούσε κανείς με το δίκιο του ν' απαντήσει ότι όχι μόνο δεν θα εξαφανιστεί, αλλά αντίθετα μόνο τότε θα πραγματοποιηθεί πέρα για πέρα. Γιατί με τη μετατροπή των μέσων παραγωγής σε κοινωνική ιδιοκτησία εξαφανίζεται και η μισθωτή εργασία, το προλεταριάτο, επομένως και η ανάγκη για έναν ορισμένο —που θα μπορούσε κανείς να τον υπολογίσει στατιστικά— αριθμό γυναικών να εκδίδονται για χρήματα. Η πορνεία εξαφανίζεται, η μονογαμία, αντί να χαθεί, γίνεται επιτέλους πραγματικότητα — και για τους άντρες.

Οπωσδήποτε λοιπόν θ' αλλάξει πολύ η κατάσταση των αντρών. Αλλάζει όμως σημαντικά και η κατάσταση των γυναικών, όλων των γυναικών. Με το πέρασμα των μέσων παραγωγής σε κοινή ιδιοκτησία, παύει η ατομική οικογένεια να είναι η οικονομική μονάδα της κοινωνίας. Το ατομικό νοικοκυριό μετατρέπεται σε κοινωνικό λειτούργημα. Η περιποίηση και ανατροφή των παιδιών γίνεται δημόσια υπόθεση. Η κοινωνία φροντίζει ισότιμα για όλα τα παιδιά, είτε είναι παιδιά νόμιμου γάμου είτε νόθα. Έτσι παύει η έγνοια για τις «συνέπειες», που σήμερα αποτελεί το κυριότερο κοινωνικό —ηθικό και οικονομικό— στοιχείο, που εμποδίζει ένα κορίτσι να δοθεί ανεπιφύλακτα στον αγαπημένο της άντρα. Μήπως αυτό δεν θα αποτελεί αρκετή αιτία για να αναπτυχθούν σιγά-σιγά πιο ανυπόκριτες σεξουαλικές σχέσεις και μαζί μια πιο χαλαρή κοινή γνώμη για την παρθενική τιμή και τη γυναικεία ντροπή; Και τέλος, μήπως δεν είδαμε ότι στο σύγχρονο κόσμο η μονογαμία και η πορνεία είναι βέβαια αντιθέσεις, αλλά αχώριστες αντιθέσεις, πόλοι της ίδιας κοινωνικής κατάστασης; Μπορεί η πορνεία να εξαφανιστεί χωρίς να παρασύρει μαζί της στην άβυσσο και τη μονογαμία;

Εδώ μπαίνει σε ενέργεια ένα καινούργιο στοιχείο, ένα στοιχείο που τον καιρό που διαμορφωνόταν η μονογαμία βρισκόταν το πολύ-πολύ σε εμβρυακή κατάσταση: ο ατομικός έρωτας.

Πριν από το μεσαίωνα δεν μπορεί να γίνεται λόγος για ατομικό έρωτα. Ότι η προσωπική ομορφιά, η στενή συναναστροφή, οι κοινές κλίσεις κλπ., ξυπνούσαν σε ανθρώπους διαφορετικού φύλου την επιθυμία για σεξουαλικές σχέσεις, ότι τόσο στους άντρες, όσο και στις γυναίκες, δεν ήταν τελείως αδιάφορο με ποιον θα είχαν αυτές τις στενότερες σχέσεις, αυτό είναι αυτονόητο. Απ' αυτό όμως ως το δικό μας έρωτα υπάρχει ακόμα ατέλειωτη απόσταση. Σ' όλη την αρχαιότητα κλείνονται οι γάμοι από τους γονείς για τους ενδιαφερόμενους και αυτοί το δέχονται ήσυχα. Η ελάχιστη συζυγική αγάπη που γνωρίζει η αρχαιότητα δεν είναι καθόλου υποκειμενική κλίση, μα αντικειμενικό χρέος, όχι βάση, μα συνάρτηση του γάμου. Ερωτικοί δεσμοί, με τη σύγχρονη έννοια, στην αρχαιότητα παρουσιάζονται μονάχα έξω από την επίσημη

κοινωνία. Οι βοσκοί, που τις χαρές και τους καημούς του έρωτά τους μας τραγουδούν ο Θεόκριτος και ο Μόσχος, ο Δάφνης και η Χλόη του Λόγγου είναι όλοι δούλοι που δεν συμμετέχουν καθόλου στο κράτος, στη σφαιρα ζωής του ελεύθερου πολίτη. Εκτός όμως από τους δούλους βρίσκουμε ερωτικές περιπέτειες μονάχα σαν προϊόντα αποσύνθεσης του παλιού κόσμου που έδνε και με γυναίκες που επίσης βρίσκονται έξω από την επίσημη κοινωνία, με εταίρες, δηλαδή με ξένες ή απελεύθερες: στην Αθήνα αρχίζοντας από την παραμονή της δύσης της, στη Ρώμη την εποχή της αυτοκρατορίας. Αν παρουσιαζόταν πραγματικά έρωτας ανάμεσα σε ελεύθερους πολίτες και πολίτισσες, αυτό γινόταν μόνο με τη μοιχεία. Και στον κλασικό ερωτικό ποιητή της αρχαιότητας, στο γέρο Ανακρέοντα, ήταν τόσο αδιάφορος ο έρωτας με τη δική μας έννοια, που αδιαφορούσε ακόμα και για το φύλο του αγαπώμενου προσώπου.

Η δική μας σεξουαλική αγάπη διακρίνεται ουσιαστικά από την απλή σεξουαλική επιθυμία, τον έρωτα, των αρχαίων. Πρώτα, προϋποθέτει το αγαπημένο πρόσωπο να ανταποκρίνεται στην αγάπη. Και σ' αυτό το σημείο, η γυναίκα είναι ίση με τον άντρα, ενώ στον αρχαίο έρωτα σε καμιά περίπτωση δεν τη ρωτούσαν πάντα. Δεύτερο, η σεξουαλική αγάπη έχει ένα βαθμό έντασης και διάρκειας, που κάνει να φαίνεται και στα δυο μέρη η στέρηση και ο χωρισμός μεγάλη, αν όχι η μεγαλύτερη συμφορά. Για να έχει ο ένας τον άλλον, διακινδυνεύουν, παίζουν ακόμα και τη ζωή τους, πράγμα που στην αρχαιότητα παρουσιαζόταν το πολύ-πολύ στη μοιχεία. Και τέλος, αναπτύσσεται ένα καινούργιο ηθικό μέτρο για να κρίνουν τις σεξουαλικές σχέσεις, δεν ρωτάνε μονάχα: ήταν γαμήλιες ή όχι, αλλά και: ήταν προϊόν αμοιβαίας αγάπης ή όχι; Είναι αυτονόητο ότι η τύχη αυτού του νέου μέτρου στη φεουδαρχική και αστική πράξη δεν είναι καλύτερη από την τύχη όλων των άλλων μέτρων της ηθικής — το αγνοούν. Όμως και δεν του φέρονται και χειρότερα από τα άλλα. Το αναγνωρίζουν ακριβώς όπως και τ' άλλα — στη θεωρία, στα χαρτιά. Και για την ώρα δεν μπορεί να ζητάει περισσότερα.

Ο μεσαιώνας ξαναρχίζει από εκεί όπου σταμάτησε η αρχαιότητα τα πρώτα βήματα της σεξουαλικής αγάπης, δηλαδή

απ' τη μοιχεία. Περιγράψαμε ήδη τον ιπποτικό έρωτα που δημιούργησε τα τραγούδια της αυγής. Από την αγάπη αυτή, που πάει να χαλάσει το γάμο, ως τον έρωτα που θα τον θεμελιώσει, υπάρχει ακόμα πολύ δρόμος που δεν τον πέρασαν ποτέ ολοκληρωτικά οι ιππότες. Κι αν ακόμα περάσουμε από τους ελαφρόμυαλους ρωμανικούς λαούς στους ενάρετους Γερμανούς, βρίσκουμε στο έπος των Νιμπελούνγκεν ότι η Κρημχίλδη, αν και στα κρυφά δεν αγαπάει λιγότερο τον Ζίγκφριντ απ' ό,τι την αγαπάει εκείνος, ωστόσο όμως στην ειδοποίηση του Γκούντερ ότι την έχει υποσχεθεί με όρκο σ' έναν ιππότη, που δεν τον ονομάζει, απαντάει απλά: «Δεν είναι ανάγκη να με παρακαλάτε. Όπως με διατάξετε, έτσι θα είμαι πάντα. Αφέντη, αυτόν που μου δίνετε άντρα, θα τον αρραβωνιαστώ ευχαρίστως.» Δεν της περνάει ποτέ από το μυαλό ότι μπορεί εδώ να παρθεί καθόλου υπόψη η αγάπη της. Ο Γκούντερ ζητάει την Μπρουνχίλδη, ο Έtsel την Κρημχίλδη, χωρίς να τις έχουν δει ποτέ. Το ίδιο στην «Γκούτρουν»¹, ο Ζίγκεμπαντ της Ιρλανδίας ζητάει τη Νορβηγέζα Ούτε, ο Χέτελφον Χέγκελινγκεν τη Χίλντε της Ιρλανδίας, τέλος ο Ζίγκφριντ του Μόρλαντ, ο Χάρτμουτ της Ορμανίας και ο Χέρβιγκ της Ζηλανδίας την Γκούτρουν. Και μονάχα εδώ παρουσιάζεται το γεγονός ότι αποφασίζει θεληματικά η Γκούτρουν να πάρει τον Χέρβιγκ. Κατά κανόνα, τη νύφη του νεαρού πρίγκιπα διαλέγουν οι γονείς του, αν ζουν ακόμα, αλλιώς τη διαλέγει ο ίδιος με τη συμβουλή των μεγάλων τιμαριούχων, που σε όλες αυτές τις περιπτώσεις ο λόγος τους έχει μεγάλη βαρύτητα. Και δεν μπορεί να γίνει καθόλου διαφορετικά. Για τον ιππότη ή το βαρόνο, όπως και για τον ίδιο τον άρχοντα της χώρας, ο γάμος είναι πολιτική πράξη, μια ευκαιρία να μεγαλώσει την εξουσία του με νέες συμμαχίες. Αυτό που αποφασίζει είναι το συμφέρον του *οίκου* και όχι η επιθυμία του ατόμου. Πώς μπορούσε λοιπόν κάτω απ' αυτούς τους όρους να λείει ο έρωτας την τελευταία λέξη στο ζήτημα του γάμου;

Δεν γινόταν διαφορετικά και με το συντεχνιακό αστό των μεσαιωνικών πόλεων. Ακριβώς τα προνόμια που τον προστατεύουν, οι κωδικοποιημένες συντεχνιακές διατάξεις, τα

1. Γερμανικό έπος του 13ου αιώνα (σημ. γεγμ. σύντ.).

τεχνητά σύνορα που τον χώριζαν νομικά εδώ από τις άλλες συντεχνίες, εκεί από τους ίδιους τους συντρόφους της συντεχνίας του, και από την άλλη, από τους καλφάδες και τους μαθητευόμενους, στένευαν κιόλας αρκετά τον κύκλο απ' όπου μπορούσε να διαλέξει μια ταιριαστή σύζυγο. Και το ζήτημα, ποια ανάμεσά τους ήταν η πιο ταιριαστή, αυτό, μέσα σε τούτο το περίπλοκο σύστημα, το αποφάσιζε χωρίς άλλο όχι η ατομική του επιθυμία, αλλά το οικογενειακό συμφέρον.

Έτσι λοιπόν, στην ατέλειωτη πλειοψηφία των περιπτώσεων, ο γάμος έμεινε ως το τέλος του μεσαίωνα ό,τι ήταν από την αρχή, υπόθεση που δεν αποφασιζόταν από τους ενδιαφερόμενους. Στην αρχή, όταν γεννιόταν κανείς, ήταν κιόλας παντρεμένος με μια ολόκληρη ομάδα του άλλου φύλου. Στις κατοπινές μορφές του ομαδικού γάμου επικρατούσε πιθανώς μια παρόμοια σχέση, μόνο που η ομάδα στένευε όλο και περισσότερο. Στο ζευγαρωτό γάμο είναι κανόνας οι μητέρες να συμφωνούν τους γάμους των παιδιών τους. Κι εδώ επίσης αποφασίζουν οι υπολογισμοί για νέους συγγενικούς δεσμούς, που πρέπει να εξασφαλίσουν μια πιο στέρεη θέση για το νεαρό ζευγάρι στο γένος και στη φυλή. Κι όταν με την επικράτηση της ατομικής ιδιοκτησίας απέναντι στην κοινή ιδιοκτησία και με το ενδιαφέρον για την κληρονομιά κυριάρχησε το πατρικό δίκαιο και η μονογαμία, τότε πια ο γάμος εξαρτήθηκε για τα καλά από οικονομικούς υπολογισμούς. Η μορφή του γάμου εξαγοράς εξαφανίζεται, στην ουσία όμως εξακολουθεί να εφαρμόζεται σ' όλο και μεγαλύτερο βαθμό, έτσι ώστε όχι μόνο η γυναίκα, αλλά και ο άντρας αποκτάει μια τιμή — όχι ανάλογα με τις προσωπικές του ιδιότητες, αλλά ανάλογα με την περιουσία του. Ότι η αμοιβαία έλξη των ενδιαφερομένων θα έπρεπε να είναι ο επικρατέστερος λόγος του γάμου, αυτό από την αρχή κιόλας ήταν στην πράξη κάτι το πρωτάκουστο για τις κυρίαρχες τάξεις. Κάτι τέτοιο γινόταν το πολύ-πολύ στα μυθιστορήματα ή στις καταπιεζόμενες τάξεις που δεν λογαριάζονταν.

Αυτή ήταν η κατάσταση που βρήκε η κεφαλαιοκρατική παραγωγή, όταν από την εποχή των γεωγραφικών ανακαλύψεων, με το παγκόσμιο εμπόριο και τη μανιφακτούρα, ετοιμαζόταν για την κοσμοκρατορία. Θα νόμιζε κανείς ότι ο τρό-

πος αυτός του γάμου θα της ταίριαζε εξαιρετικά, και πραγματικά έτσι ήταν. Κι ωστόσο —η ειρωνεία της παγκόσμιας ιστορίας είναι ανεξάντλητη— η κεφαλαιοκρατική παραγωγή έμελλε να προκαλέσει το αποφασιστικό ρήγμα σ' αυτόν. Μετατρέποντας όλα τα πράγματα σε εμπορεύματα, διέλυσε όλες τις κληρονομημένες πατροπαράδοτες σχέσεις, και στη θέση του κληρονομημένου εθίμου του ιστορικού δικαιώματος, έβαλε την αγορά και την πώληση, το «ελεύθερο» συμβόλαιο. Ο άγγλος νομικός Χ. Σ. Μείν¹ πίστεψε ότι έκανε μια τεράστια ανακάλυψη λέγοντας ότι ολόκληρη η πρόοδός μας απέναντι στις περασμένες εποχές συνίσταται στο ότι έχουμε φτάσει *from status to contract*, από κληρονομικά παραδομένες σε ελεύθερα συμφωνημένες σχέσεις, πράγμα που στο βαθμό που είναι σωστό, αναφερόταν κιόλας στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*.²

Για τη σύναψη όμως συμβολαίων χρειάζονται άνθρωποι που να μπορούν να διαθέτουν ελεύθερα τα άτομά τους, τις πράξεις τους και την ιδιοκτησία τους, που είναι ισότιμοι ο ένας απέναντι στον άλλον. Και μια από τις κύριες δουλειές της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής ήταν ακριβώς να δημιουργήσει αυτούς τους «ελεύθερους» και «ίσους» ανθρώπους. Κι αν στην αρχή αυτό γινόταν ακόμα μόνο με μισοσυνειδητό τρόπο κι επιπλέον με θρησκευτική κάλυψη, ήταν όμως αυστηρά καθορισμένο από τη λουθηρανική και καλβινιστική μεταρρύθμιση ότι ο άνθρωπος τότε μόνο είναι πέρα για πέρα υπεύθυνος για τις πράξεις του, όταν τις έχει κάνει με απόλυτη ελευθερία βούλησης και ότι είναι ηθικό χρέος η αντίσταση σε κάθε βία που θέλει να επιβάλει ανήθικες πράξεις. Πώς όμως ταίριαζαν αυτά με τον τρόπο που γίνονταν ως τώρα οι γάμοι; Ο γάμος κατά την αστική αντίληψη ήταν συμβόλαιο, νομική υπόθεση, και μάλιστα η σπουδαιότερη απ' όλες τις υποθέσεις, γιατί αφρρούσε το σώμα και το πνεύμα δυο ανθρώ-

1. H. S. Maine, *Ancient Law, its connection with the early history of society, and its relation to modern ideas*, Λονδίνο 1866, σελ. 170. Η πρώτη έκδοση αυτού του έργου έγινε στο Λονδίνο το 1861 (σημ. γερμ. σύντ.).

2. Βλέπε Καρλ Μαρξ-Φρίντριχ Ένγκελς, *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, εκδ. «Σύγχρονη Εποχή», Αθήνα 1994 (σημ. ελλ. σύντ.).

πων για όλη τους τη ζωή. Βέβαια, τυπικά το συμβόλαιο κλεινόταν τότε εθελοντικά, χωρίς τη συγκατάθεση των ενδιαφερομένων δεν γινόταν. Ήξεραν όμως παρά πολύ καλά πώς γινόταν η συγκατάθεση αυτή και ποιοι πραγματικά συμφωνούσαν το γάμο. Αν όμως για όλα τα άλλα συμβόλαια χρειάζοταν πραγματικά ελεύθερη απόφαση, γιατί όχι και για τούτο; Δεν είχαν τάχα και οι δυο νέοι που θα ζευγαρώνονταν το δικαίωμα να διαθέτουν ελεύθερα τον εαυτό τους, το κορμί τους και τα όργανά τους; Δεν είχε γίνει μήπως του συρμού ο έρωτας με τον ιπποτισμό, και μήπως μπρος στον ιπποτικό έρωτα της μοιχείας, δεν ήταν η αγάπη των συζύγων η σωστή αστική μορφή; Μα αν ήταν καθήκον των συζύγων ν' αγαπάει ο ένας τον άλλον, δεν ήταν το ίδιο επίσης χρέος των αγαπημένων να παντρεύονται μεταξύ τους και όχι με κανέναν άλλον; Δεν έστεκε τάχα πιο ψηλά αυτό το δικαίωμα των αγαπημένων από το δικαίωμα των γονιών, των συγγενών και των άλλων πατροπαράδοτων μεσιτών και προξενητάδων; Και μια που το δικαίωμα της ελεύθερης ατομικής εκλογής έμπαινε ανενόχλητα στην εκκλησία και στη θρησκεία, πώς ήταν δυνατό να σταματήσει μπρος στην αβάσταχτη απαίτηση της παλιότερης γενιάς να διαθέτει το κορμί, την ψυχή, την περιουσία, την ευτυχία και τη δυστυχία της νεότερης;

Τα προβλήματα αυτά ήταν φυσικό να τεθούν σε μια εποχή που χαλάρωναν όλοι οι παλιοί δεσμοί της κοινωνίας και κλονίζονταν όλες οι κληρονομημένες παραστάσεις. Ο κόσμος έγινε μεμιάς σχεδόν δέκα φορές πιο μεγάλος. Αντί για ένα τεταρτημόριο ενός ημισφαιρίου, όλη η γήινη σφαίρα βρισκόταν τώρα μπροστά στα μάτια των Δυτικοευρωπαίων που έσπευσαν να πάρουν στην κατοχή τους και τα άλλα εφτά τεταρτημόρια. Κι όπως έπεσαν τα παλιά στενά όρια της πατριδας, έτσι έπεσαν και οι χιλιόχρονοι φραγμοί του πατροπαράδοτου μεσαιωνικού τρόπου σκέψης. Στον άνθρωπο ανοιγόταν τόσο προς τον εσωτερικό του όσο και τον εξωτερικό του κόσμο ένας άπειρα ευρύτερος ορίζοντας. Τι αξία είχε η φήμη της τιμιότητας, τι αξία είχε το τιμημένο συντεχνιακό προνόμιο, που κληροδοτιόταν από γενιά σε γενιά, για το νέο που τον καλούσαν τα πλούτη της Ινδίας, τα χρυσωρυχεία και τα αργυρωρυχεία του Μεξικού και του Ποτοσί; Ήταν η επο-

χή του περιπλανώμενου ιπποτισμού της αστικής τάξης. Είχε κι αυτή το ρομαντισμό της και τα ερωτικά της ονειροπολήματα, αλλά πάνω σε αστική βάση και σε τελική ανάλυση με αστικούς σκοπούς.

Έτσι συνέβηκε, λοιπόν, και η αστική τάξη που ανέβαινε, κυρίως στις προτεσταντικές χώρες, όπου συγκλονίστηκε περισσότερο το καθεστώς που υπήρχε, ν' αναγνωρίζει όλο και περισσότερο την ελευθερία του συμβολαίου και για το γάμο και να την εφαρμόζει με τον τρόπο που περιγράψαμε παραπάνω. Ο γάμος έμεινε ταξικός γάμος, αλλά μέσα στα πλαίσια της τάξης παραχωρήθηκε στους συμβαλλόμενους ένας ορισμένος βαθμός ελευθερίας στην εκλογή. Και στα χαρτιά, στη θεωρία της ηθικής, καθώς και στην ποιητική περιγραφή, τίποτα δεν ήταν πιο ατράνταχτα θεμελιωμένο, όσο η ανηθικότητα κάθε γάμου που δεν βασίζεται σε αμοιβαίο έρωτα και σε πραγματικά ελεύθερη συμφωνία των συζύγων. Κοντολογίς, ο γάμος από έρωτα διακηρύχτηκε ανθρωπινό δικαίωμα και μάλιστα όχι μόνο *droit de l'homme*¹ αλλά και κατ' εξαίρεση *droit de la femme*².

Όμως αυτό το δικαίωμα του ανθρώπου διαφέρει σ' ένα σημείο από όλα τα άλλα λεγόμενα δικαιώματα του ανθρώπου. Ενώ τα άλλα στην πράξη περιορίζονταν στην κυρίαρχη τάξη, στην αστική τάξη, και για την καταπιεζόμενη τάξη, για το προλεταριάτο, εκμηδενίζονταν άμεσα ή έμμεσα, εδώ για άλλη μια φορά εκδηλώνεται η ειρωνεία της ιστορίας. Η κυρίαρχη τάξη εξακολουθεί να κυριαρχείται από τις γνωστές οικονομικές επιδράσεις κι έτσι μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις έχει να παρουσιάσει γάμους που έγιναν πραγματικά ελεύθερα, ενώ όπως είδαμε, οι τέτοιου είδους γάμοι είναι κανόνας στην τάξη που κυριαρχείται.

Η πλήρης ελευθερία στη σύναψη του γάμου μπορεί λοιπόν τότε μονάχα να πραγματοποιηθεί γενικά, όταν η κατάργηση της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής και των σχέσεων ιδιοκτησίας που δημιουργήσε βγάλει από τη μέση όλους τους

1. Δικαίωμα του άντρα, στα γαλλικά σημαίνει και δικαίωμα του ανθρώπου (σημ. ελλ. σύντ.).

2. Δικαίωμα της γυναίκας (σημ. ελλ. σύντ.)

δευτερεύοντες οικονομικούς λόγους που και τώρα ακόμα επιδρούν τόσο πολύ στην εκλογή συζύγου. Τότε πια δεν μένει κανένα άλλο κίνητρο από την αμοιβαία έλξη.

Και επειδή ο σεξουαλικός έρωτας από τη φύση του είναι αποκλειστικός —αν και αυτή η αποκλειστικότητα πραγματοποιείται σήμερα πέρα για πέρα μονάχα στη γυναίκα— ο γάμος που βασίζεται στον έρωτα είναι από τη φύση του μονογαμικός. Είδαμε πόσο δίκιο είχε ο Μπάχοφεν που θεωρούσε την πρόοδο από τον ομαδικό στον ατομικό γάμο κυρίως σαν έργο των γυναικών. Στο ενεργητικό των αντρών μπαίνει μόνο η πρόοδος από το ζευγαρωτό γάμο στη μονογαμία. Και η πρόοδος αυτή σήμαινε ιστορικά την ουσιαστική επιδείνωση της θέσης των γυναικών και τη διευκόλυνση της απιστίας των αντρών. Όταν λοιπόν λείψουν και οι οικονομικοί λόγοι, που έκαναν τις γυναίκες να δέχονται αυτή τη συνηθισμένη απιστία των αντρών —η έγνοια για την ύπαρξή τους, κι ακόμα περισσότερο η έγνοια για το μέλλον των παιδιών— τότε η ισοτιμία της γυναίκας που θα επιτευχθεί μ' αυτό τον τρόπο, κρίνοντας απ' όλη την πείρα που έχουμε ως τώρα, μάλλον θα συντελέσει σε άπειρα πιο μεγάλο βαθμό, να γίνουν οι άντρες πραγματικά μονογαμικοί, παρά να γίνουν οι γυναίκες πολυαντρικές.

Αυτά όμως που θα χάσει οπωσδήποτε η μονογαμία είναι όλα τα χαρακτηριστικά που απέκτησε με την προέλευσή της από τις σχέσεις ιδιοκτησίας, και τα χαρακτηριστικά αυτά είναι πρώτα η κυριαρχία του άντρα και δεύτερο το άλυτο του γάμου. Η κυριαρχία του άντρα στο γάμο είναι απλή συνέπεια της οικονομικής του κυριαρχίας και πέφτει αυτόματα μαζί της. Το άλυτο του γάμου είναι εν μέρει συνέπεια της οικονομικής κατάστασης, μέσα στην οποία αναπτύχθηκε η μονογαμία, εν μέρει παράδοση από την εποχή που δεν καταλάβαιναν καλά ακόμα τη σχέση αυτής της οικονομικής κατάστασης με τη μονογαμία και την υπερέβαλλαν θρησκευτικά. Σήμερα έχει κιόλας σπάσει από χίλιες μεριές. Αν είναι ηθικός μονάχα ο γάμος που βασίζεται στην αγάπη, το ίδιο παραμένει ηθικός μονάχα ο γάμος όπου εξακολουθεί να υπάρχει η αγάπη. Η διάρκεια όμως του ατομικού έρωτα διαφέρει πολύ από άτομο σε άτομο, ιδίως στους άντρες, κι ένα ουσιαστικό σταμάτη-

μα της έλξης ή το παραμέρισμά της από μια καινούργια φλογερή αγάπη, κάνει ευεργετικό το χωρισμό, τόσο για τα δύο μέρη, όσο και για την κοινωνία. Πρέπει μόνο ν' απαλλαγούν οι άνθρωποι από την ανάγκη να τσαλαβουτάνε μέσα από την άχρηστη λάσπη μιας δίκης διαζυγίου.

Αυτό λοιπόν που μπορούμε σήμερα να υποθέσουμε για τη ρύθμιση των σεξουαλικών σχέσεων ύστερα από το επικείμενο σάρωμα της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, έχει κυρίως αρνητικό χαρακτήρα, περιορίζεται συνήθως σε ό,τι πρόκειται να λείψει. Τι θα προστεθεί όμως; Αυτό θα κριθεί, όταν α-ντρωθεί μια νέα γενιά, μια γενιά από άντρες, που ποτέ στη ζωή τους δεν θα έχουν βρεθεί στην ανάγκη ν' αγοράσουν με λεφτά ή με άλλα κοινωνικά μέσα το δόσιμο μιας γυναίκας, και μια γενιά από γυναίκες, που ποτέ δεν θα έχουν βρεθεί στην ανάγκη να δοθούν σ' έναν άντρα για κανένα άλλο λόγο εκτός από την αληθινή αγάπη, ούτε ν' αρνηθούν το δόσιμο στον αγαπημένο τους από το φόβο μπρος στις οικονομικές συνέπειες. Όταν θα υπάρχουν αυτοί οι άνθρωποι, θα γράφουν στα παλιά τους τα παπούτσια αυτά που πιστεύουμε σήμερα ότι θα πρέπει να κάνουν. Θα φτιάξουν τη δική τους ζωή και τη δική τους αντίστοιχη κοινή γνώμη για τις πράξεις του καθενός και — τελεία και παύλα.

Ας γυρίσουμε ωστόσο στον Μόργκαν, από τον οποίο απομακρυνθήκαμε αρκετά. Η ιστορική έρευνα των κοινωνικών θεσμών που αναπτύχθηκαν στη διάρκεια της εποχής του πολιτισμού, ξεπερνάει τα πλαίσια του βιβλίου του. Γι' αυτό η μοίρα της μονογαμίας σ' αυτό το χρονικό διάστημα τον απασχολεί πολύ λίγο. Κι αυτός βλέπει στην παραπέρα διαμόρφωση της μονογαμικής οικογένειας μια πρόοδο, μια προσέγγιση στην πλήρη ισοτιμία των φύλων, χωρίς όμως να θεωρεί φτασμένο το σκοπό αυτό. Όμως, λέει, «όταν παραδεχτούμε το γεγονός ότι η οικογένεια πέρασε τέσσερις διαδοχικές μορφές και βρίσκεται τώρα σε μια πέμπτη, τότε γεννιέται το ερώτημα, αν αυτή η μορφή μπορεί να είναι μόνιμη για το μέλλον. Η μόνη δυνατή απάντηση είναι ότι θα πρέπει να προχωράει όπως προχωράει η κοινωνία, ν' αλλάζει στο βαθμό που αλλάζει η κοινωνία, ακριβώς όπως γινόταν ως τώρα. Είναι το δημιουργήμα του κοινωνικού συστήματος και θα αντικαθρε-

φτίζει την κατάσταση της διαμόρφωσής του. Και επειδή η μονογαμική οικογένεια βελτιώθηκε από την αρχή του πολιτισμού, και πολύ αισθητά στη σύγχρονη εποχή, μπορεί κανείς τουλάχιστον να υποθέσει ότι είναι ικανή για παραπέρα τελειοποίηση ώσπου να φτάσουμε στην ισότητα των δυο φύλων. Αν στο μακρινό μέλλον η μονογαμική οικογένεια δεν θα είναι σε θέση να εκπληρώσει τις απαιτήσεις της κοινωνίας, είναι αδύνατο να πει κανείς από πριν τι είδους θα είναι η διάδοχός της.»¹

1. L. H. Morgan, *Ancient society*, σελ. 491-492 (σημ. γεομ. σύντ.).

III

ΤΟ ΓΕΝΟΣ ΤΩΝ ΙΠΟΚΕΖΩΝ

Ερχόμαστε τώρα σε μια άλλη ανακάλυψη του Μόργκαν, που έχει τουλάχιστον την ίδια σπουδαιότητα με την αποκατάσταση της πρωτόγονης οικογενειακής μορφής από τα συστήματα συγγένειας. Η απόδειξη ότι οι συγγενικές ενώσεις, που έφεραν ονόματα ζώων, μέσα σε μια φυλή Ινδιάνων της Αμερικής, είναι ουσιαστικά ταυτόσημες με τα γένη (genea) των Ελλήνων και τα gentes (γέννη) των Ρωμαίων, ότι η αμερικανική μορφή είναι η αρχική μορφή και η ελληνορωμαϊκή η κατοπινή, η παράγωγη, ότι ολόκληρη η κοινωνική οργάνωση των Ελλήνων και των Ρωμαίων της πρωτόγονης εποχής σε γένη, φρατρίες και φυλές βρίσκει τον πιστό της παραλληλισμό στην αμερικανοϊνδιάνικη κοινωνική οργάνωση, ότι (όσο φτάνουν οι πηγές μας ως τώρα) το γένος είναι θεσμός κοινός σε όλους τους βαρβάρους ως την είσοδό τους στον πολιτισμό κι ακόμα και κατοπινά, η απόδειξη αυτή ξεκαθάρισε μεμιάς τα δυσκολότερα μέρη της αρχέγονης ελληνικής και ρωμαϊκής ιστορίας και ταυτόχρονα μας εξήγησε, με έναν τρόπο που ούτε τον υποπτευόμασταν, τα βασικά χαρακτηριστικά του κοινωνικού καθεστώτος της πρωτόγονης εποχής — πριν από την καθιέρωση του κράτους. Όσο απλό κι αν φαίνεται το πράγμα, όταν το έχουμε πια γνωρίσει, ωστόσο μόνο τον τελευταίο καιρό το ανακάλυψε ο Μόργκαν. Στο προηγούμενό του έργο, που εκδόθηκε το 1871¹, δεν είχε ακόμα ανακαλύψει αυτό το μυστικό, που η αποκάλυψή του έκανε τους άγγλους ερευνητές της προϊστορίας, που άλλοτε είχαν τόση αυτοπεποίθηση, να βουβαθούν για ένα διάστημα.

Η λατινική λέξη gens, που χρησιμοποιεί γενικά ο Μόργκαν γι' αυτή τη συγγενική ένωση, προέρχεται όπως και η ελληνική λέξη γένος (genos), που έχει την ίδια σημασία, από την κοινή-άρια ρίζα gan (στα γερμανικά kan, γιατί σύμφωνα με το γνωστό κανόνα στη θέση του άριου g πρέπει να μπει k),

1. L. H. Morgan, *Systems of consanguinity and affinity of the human family*, Ουάσινγκτον 1871 (σημ. γερμ. σύντ.).

που σημαίνει γεννώ. Η λατινική λέξη gens, η ελληνική γένος, η σανσκριτική τζάνας, η γοθτική (σύμφωνα με τον πιο πάνω κανόνα) kuni, η αρχαιονορδική και αγγλοσαξονική kyn, η αγγλική kin και η μεσογερμανική künne σημαίνουν όλες γένος, καταγωγή. Η λέξη όμως gens στα λατινικά και γένος στα ελληνικά, χρησιμοποιείται ειδικά για τη συγγενική εκείνη ένωση που περηφανεύεται ότι έχει κοινή καταγωγή (εδώ από κοινό προπάτορα) και συνδέεται σε μια ξεχωριστή κοινότητα με ορισμένους κοινωνικούς και θρησκευτικούς θεσμούς, σε μια κοινότητα, που παρ' όλα αυτά η καταγωγή και η φύση της έμεναν ως τώρα σκοτεινές για όλους τους ιστορικούς μας.

Είδαμε κιόλας πιο πάνω, στην πουναλουανή οικογένεια ποια είναι η σύνθεση ενός γένους στην αρχική του μορφή. Αποτελείται από όλα τα πρόσωπα, που με τον πουναλουανό γάμο και σύμφωνα με τις παραστάσεις που επικρατούν σ' αυτόν αναγκαστικά, αποτελούν τους αναγνωρισμένους απόγονους μιας συγκεκριμένης μοναδικής προμήτορας, της ιδρύτριας του γένους. Επειδή σ' αυτή τη μορφή οικογένειας η πατρότητα είναι αβέβαιη, ισχύει μόνο η γυναικεία γενεαλογική γραμμή. Επειδή οι αδερφοί δεν επιτρέπεται να παντρεύονται τις αδελφές τους, αλλά μονάχα γυναίκες άλλης καταγωγής, τα παιδιά που προέρχονται από αυτές τις ξένες γυναίκες βρίσκονται, σύμφωνα με το μητρικό δίκαιο, έξω από το γένος. Μένουν λοιπόν μονάχα οι απόγονοι των *θυγατέρων* κάθε γενιάς μέσα στα πλαίσια της συγγενικής ένωσης. Οι απόγονοι των γιών περνούν στα γένη των μητέρων τους. Τι γίνεται τώρα αυτή η με βάση τη συγγένεια εξ αίματος ομάδα μόλις συγκροτηθεί σαν ξεχωριστή ομάδα απέναντι σε άλλες παρόμοιες ομάδες μέσα στη φυλή;

Σαν κλασική μορφή του αρχικού γένους ο Μόργκαν παίρνει το γένος των Ιροκέζων, ειδικά της φυλής των Σενέκα. Η φυλή αυτή έχει οκτώ γένη, με ονόματα ζώων: 1) λύκος, 2) αρκούδα, 3) χελώνα, 4) κάστορας, 5) ελάφι, 6) μπεκάτσα, 7) ψαροφάγος, 8) γεράκι. Σε κάθε γένος επικρατεί η παρακάτω συνήθεια:

1) Εκλέγει τον σαχέμ του (προϊστάμενο σε καιρό ειρήνης) και τον αρχηγό (πολέμαρχό) της. Ο σαχέμ πρέπει να εκλεγεί από το ίδιο το γένος και το αξίωμά του είναι κληρονομι-

κό μέσα στο γένος, με την έννοια ότι έπρεπε αμέσως να αναπληρωθεί όταν έμενε κενό. Ο πολέμαρχος μπορούσε να εκλεγεται και έξω από το γένος και κάποτε να λείπει κι ολότελα. Σαχέμ δεν εκλεγόταν ποτέ ο γιος του προηγούμενου σαχέμ, γιατί στους Ιροκέζους επικρατούσε το μητρικό δίκαιο, ο γιος συνεπώς ανήκε σε άλλο γένος, εκλεγόταν όμως συχνά ο αδερφός του ή ο γιος της αδερφής του. Στις εκλογές ψήφιζαν όλοι, άντρες και γυναίκες. Την εκλογή έπρεπε όμως να την επικυρώσουν τα υπόλοιπα επτά γένη, και τότε μονάχα εγκαθιστούσαν πανηγυρικά τον εκλεγμένο και μάλιστα τον εγκαθιστούσε στο αξίωμά του το κοινό συμβούλιο ολόκληρης της ομοσπονδίας των Ιροκέζων. Η σημασία αυτού του γεγονότος θα φανεί αργότερα. Η εξουσία του σαχέμ μέσα στο γένος ήταν πατρική, καθαρά ηθικής φύσης. Μέσα καταναγκασμού δεν είχε. Παράλληλα, χάρη στο αξίωμά του, ήταν μέλος του συμβουλίου της φυλής των Σενέκα, καθώς και του ομοσπονδιακού συμβουλίου όλων των Ιροκέζων. Ο πολέμαρχος μονάχα σε πολεμικές εκστρατείες μπορούσε να διατάζει κάπως.

2) Το γένος όταν θέλει καθαιρεί το σαχέμ και τον πολέμαρχο. Κι αυτό πάλι γίνεται από τους άντρες και τις γυναίκες μαζί. Οι καθαιρεμένοι είναι ύστερα απ' αυτό απλοί πολεμιστές, όπως και οι άλλοι, ιδιώτες. Επίσης και το συμβούλιο της φυλής μπορεί να παύει τους σαχέμ ακόμα και παρά τη θέληση του γένους.

3) Κανένα μέλος του γένους δεν επιτρέπεται να παντρεύεται μέσα στο γένος. Αυτός είναι ο βασικός κανόνας του γένους, ο δεσμός που το συγκρατεί. Είναι η αρνητική έκφραση της πολύ θετικής συγγένειας αίματος, που μόνο αυτή κάνει τα άτομα που περιλαμβάνονται σ' αυτό να γίνονται γένος. Με την ανακάλυψη αυτού του απλού γεγονότος, ο Μόργκαν αποκάλυψε για πρώτη φορά τη φύση του γένους. Πόσο λίγο κατανοούσαν πριν το γένος, το αποδειχνουν οι προηγούμενες εκθέσεις για τους άγριους και τους βαρβάρους, όπου χωρίς να έχουν κατανοήσει και χωρίς να ξεχωρίζουν τη μια από την άλλη τις διάφορες ενώσεις που αποτελούν το σύστημα του γένους, ανακάτωνα τη φυλή, το κλαν, το τουμ (thum) κλπ. και κάποτε έλεγαν γι' αυτά ότι ο γάμος απαγορεύεται μέσα σε μια τέτοια ένωση. Έτσι λοιπόν δημιουργήθηκε το α-

πελπιστικό εκείνο μέρδεμα, όπου μπόρεσε να εμφανιστεί ο κύριος Μακ Λέναν σαν Ναπολέοντας και να βάλει τάξη με το απόφθεγμα: Όλες οι φυλές μοιράζονται σε φυλές που μέσα τους απαγορεύεται ο γάμος (εξωγαμικές) και σε φυλές που μέσα τους επιτρέπεται ο γάμος (ενδογαμικές). Κι αφού πια μπέρδεψε ολότελα την υπόθεση, μπόρεσε να επιδοθεί στις βαθυστόχαστες έρευνες, ποια από τις δυο άνοστες αυτές κατηγορίες του είναι η πιο παλιά: η εξωγαμία ή η ενδογαμία. Με την ανακάλυψη του γένους που στηρίζεται στη συγγένεια εξ αίματος και με την απαγόρευση του γάμου ανάμεσα στα μέλη του εξαιτίας αυτής της συγγένειας, σταμάτησε από μόνη της αυτή η ανοησία. Είναι αυτονόητο ότι στη βαθμίδα όπου βρίσκουμε τους Ιροκέζους, τηρείται απαράβατα η απαγόρευση του γάμου μέσα στο γένος.

4) Η περιουσία όσων πέθαιναν μεταβιβαζόταν στα υπόλοιπα μέλη του γένους, έπρεπε να μείνει στο γένος. Παίρνοντας υπόψη ότι τα αντικείμενα που μπορούσε να αφήσει ένας Ιροκέζος ήταν ασήμαντα, την κληρονομιά του μοιράζονταν οι στενότεροι συγγενείς του μέσα στο γένος. Αν πέθαινε άντρας, την κληρονομιά του τη μοιράζονταν οι ομομήτριοι αδερφοί του και οι ομομήτριες αδερφές του και ο αδερφός της μητέρας. Αν πέθαινε γυναίκα, τα παιδιά της και οι ομομήτριες αδερφές της, όχι όμως οι αδερφοί της. Ακριβώς γι' αυτό δεν μπορούσε ο άντρας και η γυναίκα να κληρονομήσουν ο ένας τον άλλο, ούτε τα παιδιά τον πατέρα.

5) Οι σύντροφοι του γένους ήταν υποχρεωμένοι να βοηθάνε και να προστατεύουν ο ένας τον άλλο, και κυρίως να βοηθάνε στην εκδίκηση για προσβολή από ξένους. Το μεμονωμένο άτομο στηριζόταν για την ασφάλειά του στην προστασία του γένους, και μπορούσε να στηρίζεται σ' αυτήν. Όποιος το πρόσβαλλε, πρόσβαλλε όλο το γένος. Από εδώ, από τους δεσμούς αίματος του γένους, ξεπήδησε η υποχρέωση της αιματηρής εκδίκησης, που την αναγνώριζαν απόλυτα οι Ιροκέζοι. Όταν ένας ξένος σκοτώνει ένα σύντροφο του γένους, όλο το γένος του σκοτωμένου ήταν υποχρεωμένο να εκδικηθεί με αίμα. Πρώτα δοκίμαζαν τη μεσολάβηση. Το γένος του φονιά συνερχόταν σε συμβούλιο και έκανε προτάσεις ειρηνικού συμβιβασμού στο συμβούλιο του γένους του σκοτω-

μένου. Τις περισσότερες φορές εκφράζανε τη λύπη τους και προσέφεραν αξιόλογα δώρα. Αν γίνονταν δεκτά, η υπόθεση είχε λήξει. Σε διαφορετική περίπτωση, το γένος, που είχε δεχτεί την προσβολή, όριζε έναν ή περισσότερους εκδικητές, που ήταν υποχρεωμένοι να κυνηγήσουν και να σκοτώσουν το φονιά. Όταν γινόταν αυτό, το γένος του σκοτωμένου δεν είχε δικαίωμα να παραπονεθεί, η υπόθεση είχε τακτοποιηθεί.

6) Το γένος έχει ορισμένα ονόματα ή σειρές ονομάτων που μέσα σ' όλη τη φυλή μονάχα αυτό έχει το δικαίωμα να χρησιμοποιεί, έτσι που το όνομα του καθενός δείχνει ταυτόχρονα σε ποιο γένος ανήκει. Με το όνομα του γένους συνδέονται αδιάσπαστα και δικαιώματα του γένους.

7) Το γένος μπορεί να υιοθετεί ξένους και έτσι να τους δεχτεί σ' όλη τη φυλή. Τους αιχμαλώτους πολέμου, που δεν τους σκότωναν, τους υιοθετούσαν σ' ένα γένος και έτσι γίνονταν μέλη της φυλής των Σενέκα και αποκτούσαν πλήρη δικαιώματα γένους και φυλής. Η υιοθέτηση γινόταν με αίτηση διαφόρων μελών του γένους, με αίτηση αντρών που έπαιρναν τον ξένο σαν αδερφό ή αδερφή, ή με αίτηση γυναικών που τον έπαιρναν για παιδί τους. Για να επικυρωθεί μια τέτοια υιοθεσία χρειαζόταν η πανηγυρική εισδοχή στο γένος. Συχνά, ξαναδυνάμωναν έτσι μερικά γένη, που είχαν αδυνατίσει εξαιρετικά, με μαζική υιοθεσία από άλλο γένος και με τη συγκατάθεση του γένους αυτού. Στους Ιροκέζους η πανηγυρική εισδοχή στο γένος γινόταν σε δημόσια συνεδρίαση του συμβουλίου της φυλής, που έπαιρνε έτσι χαρακτήρα πραγματικής θρησκευτικής τελετής.

8) Είναι δύσκολο ν' αποδείξουμε ότι στα Ινδιάνικα γένη γίνονταν ειδικές θρησκευτικές γιορτές. Όμως, οι θρησκευτικές τελετές των Ινδιάνων συνδέονταν λίγο ή πολύ με τα γένη. Στις έξι θρησκευτικές γιορτές που είχαν οι Ιροκέζοι το χρόνο, οι σαχέμ και οι πολέμαρχοι του κάθε γένους, από το ίδιο τους το αξίωμα, συνυπολογίζονταν στους «φύλακες της πίστης» και εκτελούσαν ιερατικές λειτουργίες.

9) Το γένος είχε κοινό τόπο ταφής. Οι Ιροκέζοι της Πολιτείας της Νέας Υόρκης είχαν τέτοιο κοινό τόπο ταφής, τώρα όμως που στριμώχνονται απ' όλες τις μεριές από τους λευκούς, δεν έχουν πια. Σε άλλους Ινδιάνους υπάρχει ακόμα.

Έτσι, οι Τουσαρόρα, που συγγενεύουν πολύ με τους Ιροκέζους, αν και είναι χριστιανοί, έχουν μια ορισμένη σειρά για κάθε γένος στο νεκροταφείο, έτσι που ενώ η μητέρα θάβεται στην ίδια σειρά με τα παιδιά, δεν γίνεται το ίδιο με τον πατέρα. Επίσης στους Ιροκέζους όλο το γένος του πεθαμένου πηγαίνει στην κηδεία, φροντίζει για τον τάφο, τους επικηδείους λόγους κλπ.

10) Το γένος έχει ένα συμβούλιο, τη δημοκρατική συνέλευση όλων των ενήλικων αντρών και γυναικών του γένους, όπου όλοι έχουν το ίδιο δικαίωμα ψήφου. Το συμβούλιο αυτό εξέλεγε και καθαιρούσε τους σαχέμ και τους πολέμαρχους, καθώς και τους υπόλοιπους «φύλακες της πίστης». Αποφάσιζε για την αποζημίωση ή για την αιματηρή εκδίκηση για τα μέλη του γένους που σκοτώθηκαν. Υιοθετούσε ξένους στο γένος. Κοντολογίς, ήταν η κυρίαρχη εξουσία στο γένος.

Αυτές ήταν οι αρμοδιότητες ενός τυπικού ινδιάνικου γένους.

«Όλα τα μέλη του είναι ελεύθεροι άνθρωποι, υποχρεωμένοι να προστατεύουν ο ένας την ελευθερία του άλλου. Ίσοι στα ατομικά τους δικαιώματα — ούτε οι σαχέμ ούτε οι πολέμαρχοι διεκδικούν πρωτεία. Αποτελούν μια αδερφότητα, συνδεδεμένη με δεσμούς αίματος. Ελευθερία, ισότητα, αδερφότητα, αν και δεν είχαν ποτέ διατυπωθεί, ήταν οι βασικές αρχές του γένους, και αυτό πάλι ήταν η μονάδα ενός ολόκληρου κοινωνικού συστήματος, η βάση της οργανωμένης ινδιάνικης κοινωνίας. Αυτό εξηγεί το αδάμαστο αίσθημα ανεξαρτησίας και την προσωπική αξιοπρέπεια στους τρόπους, που ο καθένας αναγνωρίζει στους Ινδιάνους.»¹

Τον καιρό που ανακαλύφθηκε η Αμερική, οι Ινδιάνοι όλης της Βόρειας Αμερικής ήταν οργανωμένοι σε γένη, σύμφωνα με το μητριαρχικό σύστημα. Μονάχα σε μερικές φυλές, όπως στη φυλή των Ντακότα, είχαν ξεπέσει τα γένη, και σε μερικές άλλες, όπως στις φυλές Οτζίμπβα και Ομάχα, ήταν οργανωμένα σύμφωνα με το πατρικό δίκαιο.

Σε πάρα πολλές ινδιάνικες φυλές, που είχαν περισσότερα από πέντε ή έξι γένη, βρισκόμαστε από τρία ή τέσσερα γένη ε-

1. L. H. Morgan, *Ancient society*, σελ. 85-86 (σημ. γεγμ. σύντ.).

νωμένα σε ειδική ομάδα, που ο Μόργκαν ονομάζει φρατρία (αδελφότητα), μεταφράζοντας πιστά το ινδιάνικο όνομα με το αντίστοιχο ελληνικό. Έτσι, οι Σενέκα έχουν δυο φρατρίες, η πρώτη περιλαμβάνει τα γένη 1-4, η δεύτερη τα γένη 5-8. Η ακριβέστερη έρευνα δείχνει ότι αυτές οι φρατρίες αποτελούν κυρίως τα αρχικά γένη, όπου χωριζόταν στην αρχή η φυλή. Γιατί με την απαγόρευση του γάμου μέσα στο γένος έπρεπε αναγκαστικά κάθε φυλή να περιλαμβάνει τουλάχιστον δυο γένη για να μπορεί να έχει αυτοτέλεια. Στο βαθμό που πλήθαινε η φυλή, κάθε γένος χωριζόταν ξανά σε δυο ή περισσότερα γένη που στο εξής το καθένα εμφανίζεται σαν ξεχωριστό γένος, ενώ το αρχικό γένος, που περιλαμβάνει όλα τα γένη-παιδιά, εξακολουθεί να υπάρχει σαν φρατρία. Στους Σενέκα και στους περισσότερους άλλους Ινδιάνους, τα γένη της μιας φρατρίας είναι γένη-αδέρφια, ενώ τα γένη των άλλων φρατριών είναι γένη-ξαδέρφια, ονομασίες που στο αμερικάνικο σύστημα συγγένειας, όπως είδαμε, έχουν μια πολύ πραγματική και εκφραστική έννοια. Αρχικά, ο Σενέκα δεν μπορούσε να παντρευτεί ούτε μέσα στη φρατρία του, όμως αυτή η συνήθεια έχει πάψει από καιρό και περιορίστηκε στο γένος. Σύμφωνα με την παράδοση των Σενέκα, η αρκούδα και το ελάφι είναι τα δυο αρχικά γένη απ' όπου διακλαδίζονταν τα άλλα. Όταν αυτός ο νέος θεσμός είχε πια ριζώσει, τροποποιόταν ανάλογα με τις ανάγκες. Όταν έσβηναν γένη μιας φρατρίας, μεταθέτανε κάποτε για να τα συμπληρώσουν ολόκληρα γένη από άλλες φρατρίες στη φρατρία αυτή. Γι' αυτό βρίσκουμε σε διάφορες φυλές ομώνυμα γένη διαφορετικά καταταγμένα στις φρατρίες.

Οι λειτουργίες της φρατρίας στους Ιροκέζους είναι εν μέρει κοινωνικές, εν μέρει θρησκευτικές. 1) Την μπάλα την παίζουν οι φρατρίες μεταξύ τους, η καθεμιά στέλνει τους καλύτερους της παίκτες, οι υπόλοιποι παρακολουθούν σαν θεατές, η κάθε φρατρία κάθεται χωρία και στοιχηματίζουν μεταξύ τους για τη νίκη των δικών τους. 2) Στο συμβούλιο της φυλής οι σαχέμ και οι πολέμαρχοι κάθε φρατρίας κάθονται μαζί, η μια ομάδα αντίκρου στην άλλη, ο κάθε ομιλητής μιλάει στους αντιπροσώπους της κάθε φρατρίας σαν σε ξεχωριστό σώμα. 3) Αν γινόταν κανένας φόνος στη φυλή και ο φονιάς κι

ο σκοτωμένος δεν ανήκαν στην ίδια φρατρία, το γένος που είχε δεχτεί την προσβολή έκανε συχνά έκκληση στα γένη-αδέρφια. Αυτά καλούσαν το συμβούλιο της φρατρίας και απευθύνονταν στην άλλη φρατρία σαν σύνολο, για να συγκαλέσει και αυτή το συμβούλιό της για να διευθετηθεί το ζήτημα. Εδώ λοιπόν εμφανίζεται πάλι η φρατρία σαν αρχικό γένος και με μεγαλύτερη πιθανότητα επιτυχίας από το πιο αδύνατο ξεχωριστό γένος, που είναι παιδί της. 4) Όταν πέθαιναν εξέχοντες άνθρωποι, αναλάβαινε η αντίθετη φρατρία τη φροντίδα της ταφής και των νεκρώσιμων τελετών, ενώ η φρατρία του πεθαμένου ακολουθούσε πενθώντας. Όταν πέθαινε ένας σαχέμ, η αντίθετη φρατρία ανάγγελε στο ομοσπονδιακό συμβούλιο των Ιροκέζων ότι μένει κενή η θέση. 5) Στην εκλογή του σαχέμ έμπαινε πάλι στη μέση το συμβούλιο της φρατρίας. Θεωρείτο αρκετά αυτονόητο ότι τα γένη-αδέρφια θα επικύρωναν την εκλογή, τα γένη όμως των άλλων φρατριών μπορούσαν να κάνουν ένσταση. Στην περίπτωση αυτή συνερχόταν το συμβούλιο αυτής της φρατρίας, κι αν έβρισκε την ένσταση βάσιμη, η εκλογή ακυρωνόταν. 6) Παλιότερα, οι Ιροκέζοι είχαν ειδικά θρησκευτικά μυστήρια, που οι λευκοί τα έλεγαν *medicine lodges*. Τα μυστήρια αυτά τελούνταν στους Σενέκα από δυο θρησκευτικές εταιρίες, με κανονική μύηση για τα νέα μέλη. Σε καθεμιά από τις δύο φρατρίες αναλογούσε μια απ' αυτές τις εταιρίες. 7) Αν, όπως είναι σχεδόν βέβαιο, τα τέσσερα *linages* (γένη), που τον καιρό της κατάκτησης κατοικούσαν τα τέσσερα τέταρτα της Τλασκαλά¹ ήταν τέσσερις φρατρίες, αυτό αποδείχνει ότι οι φρατρίες, όπως στους Έλληνες και σε παρόμοιες συγγενικές ενώσεις στους Γερμανούς, θεωρούνταν και στρατιωτικές μονάδες. Αυτά τα τέσσερα *linages* πήγαιναν στη μάχη το καθένα σαν ξεχωριστή ομάδα, με δική του στολή και λάβαρο και με δικό του αρχηγό.

Όπως πολλά γένη αποτελούν μια φρατρία, έτσι, στην κλασική μορφή της οργάνωσης των γενών, πολλές φρατρίες αποτελούν μια φυλή. Σε κάμποσες περιπτώσεις, στις πολύ αδυνατισμένες φυλές λείπει το ενδιάμεσο μέλος, η φρατρία. Τι

1. Αναφέρεται στην κατάκτηση του Μεξικού από τους Ισπανούς το 1519-1521 (σημ. γερμ. σύντ.).

χαρακτηρίζει λοιπόν μια φυλή Ινδιάνων στην Αμερική;

1) Ότι έχει δική της περιοχή και δικό της όνομα. Κάθε φυλή, εκτός από τον τόπο της πραγματικής της εγκατάστασης, είχε ακόμα στην κατοχή της και μια σημαντική περιοχή για κυνήγι και ψάρεμα. Πέρα απ' αυτά βρισκόταν μια πλατιά ουδέτερη λουρίδα γης, που έφτανε ως την περιοχή της άλλης φυλής και που σε γλωσσικά συγγενικές φυλές ήταν μικρή, ενώ ήταν μεγάλη σε γλωσσικά μη συγγενικές φυλές. Η ζώνη αυτή αντιστοιχεί με το συνοριακό δάσος των Γερμανών, με την έρημο που οι Σουηβοί του Καίσαρα δημιουργούν γύρω από την περιοχή τους, με το *Isarnholt* (δανικά *jarnved*, *limes Danicus*) ανάμεσα στους Δανούς και τους Γερμανούς, με το σαξονικό δάσος (*Sachsenwald*) και το *branibor* (σλαβικά = προστατευτικό δάσος) — απ' όπου πήρε τ' όνομά του το Μπράντενμπουργκ — ανάμεσα στους Γερμανούς και τους Σλάβους. Η περιοχή που χωριζόταν έτσι με αβέβαια σύνορα, ήταν η κοινή χώρα της φυλής, που την αναγνώριζαν για τέτοια οι γειτονικές φυλές και που η φυλή την υπεράσπιζε από επιθέσεις. Η αβεβαιότητα των συνόρων έγινε μειονεκτική κυρίως μόνο όταν ο πληθυσμός είχε αυξηθεί πολύ. Τα ονόματα των φυλών τις περισσότερες φορές φαίνεται να έχουν προέλθει στην τύχη και δεν διαλέχτηκαν σκόπιμα. Με τον καιρό συνέβαινε συχνά οι γειτονικές φυλές να χαρακτηρίζουν μια φυλή με άλλο όνομα από το όνομα που χρησιμοποιούσε η ίδια. Έτσι, στους Γερμανούς το πρώτο τους ιστορικό γενικό όνομα Γερμανοί (*Germanen*) τους το έδωσαν οι Κέλτες.

2) Ότι έχει ειδική διάλεκτο, που αποτελεί χαρακτηριστικό μόνο αυτής της φυλής. Στην πραγματικότητα, φυλή και διάλεκτος συνυπάρχουν ουσιαστικά. Ακόμα ως τελευταία στην Αμερική σχηματίζονταν φυλές και διάλεκτοι με τη διάσπαση, και είναι αμφίβολο αν ακόμα και τώρα έχει σταματήσει αυτό ολότελα. Όπου δύο αδυνατισμένες φυλές έχουν συγχωνευτεί σε μία, μπορεί σαν εξαίρεση, στην ίδια φυλή να μιλούνται δυο στενά συγγενικές διάλεκτοι. Ο μέσος όρος της δύναμης των αμερικανικών φυλών είναι λιγότερο από 2.000 άτομα. Οι Τσεροκέζοι ωστόσο είναι κάπου 26.000 — είναι ο μεγαλύτερος αριθμός Ινδιάνων στις Ηνωμένες Πολιτείες που μιλούν την ίδια διάλεκτο.

3) Ότι έχει το δικαίωμα να εγκαθιστά πανηγυρικά στο αξίωμά τους τους σαχέμ και τους πολέμαρχους που έχουν εκλέξει τα γένη.

4) Ότι έχει το δικαίωμα να τους καθαιρεί ξανά, ακόμα και παρά τη θέληση του γένους τους. Επειδή οι σαχέμ και οι πολέμαρχοι είναι μέλη του συμβουλίου της φυλής, αυτά τα δικαιώματα της φυλής απέναντί τους εξηγούνταν από μόνα τους. Εκεί όπου είχε σχηματιστεί μια ομοσπονδία φυλών και το σύνολο των φυλών αντιπροσωπευόταν σ' ένα ομοσπονδιακό συμβούλιο, τα παραπάνω δικαιώματα περνούσαν στο συμβούλιο αυτό.

5) Ότι έχει κοινές θρησκευτικές παραστάσεις (μυθολογία) και θρησκευτικές τελετές. «Οι Ινδιάνοι ήταν θρησκευτικός λαός με το δικό τους βάρβαρο τρόπο.»¹ Η μυθολογία τους δεν έχει ακόμα καθόλου μελετηθεί κριτικά. Φαντάζονται κιόλας τις θρησκευτικές τους παραστάσεις —κάθε λογής πνεύματα— να παίρνουν ανθρώπινη μορφή, η κατώτερη όμως βαθμίδα της βαρβαρότητας όπου βρίσκονταν, δεν γνωρίζει ακόμα εικονικές παραστάσεις, τα λεγόμενα είδωλα. Πρόκειται για μια λατρεία της φύσης και των στοιχείων που εξελίσσεται προς την πολυθεΐα. Οι διάφορες φυλές είχαν τις τακτικές τους γιορτές με ορισμένες μορφές λατρείας, κυρίως χορό και παιχνίδια. Ο χορός προπάντων ήταν ουσιαστικό στοιχείο όλων των θρησκευτικών τελετών. Κάθε φυλή έκανε χωριστά τις τελετές της.

6) Ότι έχει ένα συμβούλιο της φυλής για τις κοινές υποθέσεις. Το αποτελούσαν όλοι οι σαχέμ και οι πολέμαρχοι των ξεχωριστών γενών που ήταν οι πραγματικοί εκπρόσωποι των γενών, γιατί ήταν σε κάθε στιγμή ανακλητοί. Το συμβούλιο συζητούσε δημόσια, περιτριγυρισμένο από τα υπόλοιπα μέλη της φυλής, που είχαν κι αυτά το δικαίωμα να μιλάνε και ν' ακούγεται η άποψή τους. Το συμβούλιο αποφάσιζε. Κατά κανόνα άκουγαν τον κάθε παρόντα όταν ζητούσε το λόγο, και οι γυναίκες μπορούσαν να διατυπώσουν την άποψή τους μέσω ενός ομιλητή της εκλογής τους. Στους Ιροκέζους η τελική απόφαση έπρεπε να παρθεί ομόφωνα, όπως συνέβαινε και

1. L. H. Morgan, *Ancient society*, σελ. 115 (σημ. γεσμ. σύντ.).

για πολλές αποφάσεις γερμανικών αγροτικών κοινοτήτων (Markgemeinden). Το συμβούλιο της φυλής ασχολιόταν κυρίως με τη ρύθμιση των σχέσεων με ξένες φυλές. Δεχόταν πρεσβευτές και έστελνε πρεσβευτές, κήρυχνε τον πόλεμο και έκλεινε ειρήνη. Όταν γινόταν πόλεμος, πολεμούσαν κυρίως εθελοντές. Κατ' αρχήν θεωρούσαν ότι κάθε φυλή βρισκόταν σε κατάσταση πολέμου με κάθε άλλη, που δεν είχε κλείσει μαζί της ρητό σύμφωνο ειρήνης. Πολεμικές εκστρατείες ενάντια σε τέτοιους εχθρούς οργανώνονταν κυρίως από μεμονωμένους διακεκριμένους πολεμιστές. Οργάνωναν έναν πολεμικό χορό και όποιος χόρευε μαζί τους δήλωνε μ' αυτό τον τρόπο τη συμμετοχή του στην εκστρατεία. Η φάλαγγα σχηματιζόταν αμέσως και ξεκινούσε. Το ίδιο και η άμυνα της περιοχής της φυλής που δεχόταν την επίθεση γινόταν κυρίως από εθελοντές. Το ξεκίνημα και η επιστροφή τέτοιων φαλάγγων έδιναν πάντα αφορμή για δημόσιες τελετές. Δεν χρειαζόταν έγκριση του συμβουλίου της φυλής για τέτοιες εκστρατείες, ούτε τη ζητούσαν ούτε το συμβούλιο την έδινε. Είναι ακριβώς ανάλογες με τις ιδιωτικές πολεμικές εκστρατείες των γερμανικών ακολουθιών (Gefolgschaften), όπως μας τις περιγράφει ο Τάκιτος, μονάχα που στους Γερμανούς οι ακολουθίες έχουν κίβλας πάρει μονιμότερο χαρακτήρα, αποτελούν σταθερό πυρήνα που οργανώνεται κίβλας σε καιρό ειρήνης και που σε περίπτωση πολέμου συγκεντρώνονται γύρω του οι υπόλοιποι εθελοντές. Αυτές οι πολεμικές φάλαγγες σπάνια είχαν μεγάλη αριθμητική δύναμη. Οι πιο σημαντικές εκστρατείες των Ινδιάνων και σε μεγάλες αποστάσεις ακόμα, γίνονταν από ασήμαντες πολεμικές δυνάμεις. Όταν συγκεντρώνονταν για μια μεγάλη επιχείρηση πολλές τέτοιες ακολουθίες, η καθεμιά υπάκουε μονάχα στο δικό της αρχηγό. Η ενότητα του σχεδίου εκστρατείας εξασφαλιζόταν κοντρά-στραβά από ένα συμβούλιο αυτών των αρχηγών. Είναι ο τρόπος πολέμου των Αλαμάνων στον Άνω Ρήνο, τον τέταρτο αιώνα, όπως μας τον περιγράφει ο Αμμιανός Μαρκελλίνος.

7) Σε μερικές φυλές βρίσκουμε έναν ανώτατο αρχηγό, που οι αρμοδιότητές του, όμως, είναι πολύ περιορισμένες. Είναι ένας από τους σαχέμ που, στις περιπτώσεις που απαιτούν γρήγορη ενέργεια, οφείλει να παίρνει προσωρινά μέτρα

ως την ώρα που θα μπορέσει να συνέλθει το συμβούλιο και ν' αποφασίσει οριστικά. Πρόκειται εδώ για μια αδύναμη απαρχή ενός οργάνου με εκτελεστική εξουσία που τις περισσότερες φορές έμεινε άκαρπο στην πιο πέρα εξέλιξη. Η εκτελεστική εξουσία, στις πιο πολλές περιπτώσεις, αν όχι παντού, εξελίχθηκε όπως θα δούμε μάλλον από τον ανώτατο στρατιωτικό αρχηγό.

Η μεγάλη πλειοψηφία των Ινδιάνων της Αμερικής δέν ξεπέρασε τη φάση της ένωσής τους σε φυλές. Συγκροτημένοι σε μικρές αριθμητικά φυλές, που χωρίζονταν μεταξύ τους με πλατιές συνοριακές ζώνες και που αδυνάτιζαν από αιώνιους πολέμους, κατείχαν με λίγους ανθρώπους τεράστια περιοχή. Συμμαχίες ανάμεσα σε συγγενικές φυλές σχηματίζονταν εδώ κι εκεί από στιγμιαίες ανάγκες και διαλύονταν μαζί με την αιτία τους. Όμως σε ορισμένες περιοχές αρχικά συγγενικές φυλές που είχαν διασπαστεί, ενώθηκαν ξανά σε μόνιμες ομοσπονδίες και έτσι έκαναν το πρώτο βήμα προς το σχηματισμό εθνών. Στις Ηνωμένες Πολιτείες βρισκόμαστε την πιο εξελιγμένη μορφή μιας τέτοιας ομοσπονδίας στους Ιροκέζους. Ξεκινώντας από τους αρχικούς τόπους διαμονής τους δυτικά από το Μισισιπή, όπου πιθανόν να αποτελούσαν έναν κλάδο της μεγάλης οικογένειας των Ντακότα, εγκαταστάθηκαν ύστερα από μακρινή πορεία στη σημερινή Πολιτεία της Νέας Υόρκης, χωρισμένοι σε πέντε φυλές: Σενέκα, Καγιούγκα, Ονοντάγκα, Ονέιντα και Μοχόκ. Ζούσαν από το ψάρεμα, το κυνήγι και από μια πρωτόγονη κηπουρική, κατοικούσαν σε χωριά που τα προστάτευε συνήθως ένας φράχτης από πασσάλους. Ποτέ δεν ξεπέρασε η δύναμή τους τα 20.000 άτομα, είχαν και στις πέντε φυλές μια σειρά κοινά γένη, μιλούσαν στενά συγγενικές διαλέκτους της ίδιας γλώσσας και κατείχαν μια συνεχή περιοχή που ήταν μοιρασμένη στις πέντε φυλές. Και επειδή η περιοχή αυτή είχε νεοκατακτηθεί, ήταν φυσικό να συνηθίζον να συσπειρώνονται αυτές οι φυλές ενάντια στις φυλές που εξετόπιζαν. Το αργότερο στις αρχές του 15ου αιώνα, η συνένωση αυτή εξελίχθηκε σε αληθινή «αιώνια συμμαχία», σε μια ομοσπονδία που, με το αίσθημα της νέας της δύναμης, απέκτησε αμέσως επιθετικό χαρακτήρα και στον κολοφώνα της δύναμής της, κατά το 1675, είχε κατακτήσει

μεγάλες λουρίδες γης γύρω της και είτε είχε διώξει τους κατοίκους τους, είτε τους είχε κάνει φόρου υποτελείς. Η ομοσπονδία των Ιροκέζων μας δείχνει την πιο προοδευμένη κοινωνική οργάνωση που κατάφεραν να φτάσουν οι Ινδιάνοι, που δεν ξεπέρασαν την κατώτερη βαθμίδα της βαρβαρότητας (δηλαδή εκτός από τους Μεξικανούς, τους Νεομεξικανούς¹ και τους Περουβιανούς). Οι βασικοί κανονισμοί της ομοσπονδίας ήταν οι παρακάτω:

1) Αιώνια συμμαχία των πέντε φυλών που συγγένευαν εξ αίματος πάνω στη βάση της πλήρους ισότητας και αυτοτέλει-ας σε όλες τις εσωτερικές υποθέσεις της φυλής. Αυτή η συγγένεια εξ αίματος αποτελούσε την αληθινή βάση της ομοσπονδίας. Από τις πέντε φυλές, τρεις λέγονταν πατρικές φυλές και ήταν αδερφές μεταξύ τους. Οι άλλες δυο λέγονταν φυλές-κόρες και ήταν μεταξύ τους επίσης αδερφικές φυλές. Τρία γένη —τα αρχαιότερα— αντιπροσωπεύονταν ακόμα ζωντανά και στις πέντε φυλές, άλλα τρία σε τρεις φυλές. Τα μέλη του καθενός απ' αυτά τα γένη ήταν αδέρφια μεταξύ τους μέσα και στις πέντε φυλές. Η κοινή γλώσσα, με διαφορές μόνο στη διάλεκτο, ήταν έκφραση και απόδειξη της κοινής καταγωγής.

2) Το όργανο της ομοσπονδίας ήταν ένα ομοσπονδιακό συμβούλιο από 50 σαχέμ, που όλοι τους ήταν ίσοι σε βαθμό και υπόληψη. Το συμβούλιο αυτό αποφάσιζε οριστικά για όλα τα ζητήματα της ομοσπονδίας.

3) Οι 50 αυτοί σαχέμ, όταν ιδρύθηκε η ομοσπονδία, είχαν μοιραστεί στις φυλές και στα γένη σαν φορείς νέων αξιωμάτων που δημιουργήθηκαν επίτηδες για τους σκοπούς της ομοσπονδίας. Κάθε φορά που έμενε κενή μια θέση, τα ενδιαφερόμενα γένη εκλέγανε άλλους και μπορούσαν κάθε στιγμή να τους καθαιρέσουν. Το δικαίωμα όμως της εγκατάστασης στο αξίωμά τους ανήκε στο ομοσπονδιακό συμβούλιο.

4) Αυτοί οι ομοσπονδιακοί σαχέμ ήταν επίσης σαχέμ στις δικές τους φυλές και είχαν έδρα και ψήφο στο συμβούλιο της φυλής.

5) Όλες οι αποφάσεις του ομοσπονδιακού συμβουλίου έ-

1. Βλέπε σημείωση στη σελ. 30 (σημ. ελλ. σύντ.).

πρεπε να παίρνονται ομόφωνα.

6) Η ψηφοφορία γίνονταν κατά φυλές, έτσι ώστε κάθε φυλή, και σε κάθε φυλή όλα τα μέλη του συμβουλίου, έπρεπε να συμφωνούν για να παρθεί μια έγκυρη απόφαση.

7) Το καθένα από τα πέντε συμβούλια των φυλών μπορούσε να συγκαλεί το ομοσπονδιακό συμβούλιο, το οποίο, όμως, δεν μπορούσε να συγκληθεί με δική του πρωτοβουλία.

8) Οι συνεδριάσεις γίνονταν μπροστά στο συγκεντρωμένο λαό. Κάθε Ιροκέζος μπορούσε να πάρει το λόγο. Αποφάσιζε όμως μόνο το συμβούλιο.

9) Η ομοσπονδία δεν είχε προσωπική κορυφή, δεν είχε αρχηγό της εκτελεστικής εξουσίας.

10) Αντίθετα, είχε δυο ανώτατους πολεμικούς αρχηγούς, με ίσες αρμοδιότητες και ίση εξουσία (οι δυο «βασίλεις» των Σπαρτιατών, οι δυο ύπατοι στη Ρώμη).

Αυτή ήταν ολόκληρη η δημόσια συγκρότηση όπου έζησαν οι Ιροκέζοι πάνω από τετρακόσια χρόνια και εξακολουθούν να ζουν ακόμα. Την περιέγραψα λεπτομερειακά σύμφωνα με τον Μόργκαν, γιατί εδώ έχουμε την ευκαιρία να μελετήσουμε την οργάνωση μιας κοινωνίας που δεν γνωρίζει ακόμα το κράτος. Το κράτος προϋποθέτει μια ιδιαίτερη δημόσια εξουσία, χωρισμένη από το σύνολο αυτών που το αποτελούν κάθε φορά, και ο Μάουρερ, που με σωστό ένστικτο αναγνωρίζει τη γερμανική κοινοτική συγκρότηση (Markverfassung) σαν ένα καθαρά κοινωνικό θεσμό που διαφέρει ουσιαστικά από το κράτος, έστω κι αν ο θεσμός αυτός στο μεγαλύτερό του μέρος αποτελεί αργότερα τη βάση του κράτους — ο Μάουρερ λοιπόν ξεετάζει σ' όλα του τα έργα πώς αναπτύχθηκε σιγά-σιγά η δημόσια εξουσία μέσα και δίπλα από την αρχική οργάνωση των μαρκ (αγροτικών κοινοτήτων), των χωριών, των μεγάλων αγροτικών κτημάτων και των πόλεων. Βλέπουμε στους βορειοαμερικανούς Ινδιάνους πώς μια αρχικά ενιαία φυλή απλώνεται σιγά-σιγά σε μια τεράστια ήπειρο, πώς οι φυλές με τη διάσπασή τους γίνονται λαοί, γίνονται δηλαδή ολόκληρες ομάδες από φυλές, πώς αλλάζουν οι γλώσσες, ώσπου όχι μόνο γίνονται ακατανόητες η μια στην άλλη, αλλά ακόμα χάνουν σχεδόν κάθε ίχνος από την αρχική ενότητα. Πώς, παράλληλα, μέσα στις φυλές τα ξεχωριστά γένη διασπώνται σε

περισσότερα, πώς τα παλιά γένη-μητέρες διατηρούνται σαν φρατρίες, ενώ μένουν ίδια τα ονόματα αυτών των παλιών γενών σε απομακρυσμένες και από πολύ καιρό χωρισμένες φυλές — ο λύκος και η αρκούδα είναι ακόμα ονόματα γενών για την πλειοψηφία των ινδιάνικων φυλών. Και για όλες αυτές ταιριάζει σε γενικές γραμμές η συγκρότηση που περιγράψαμε πιο πάνω — μονάχα που πολλές φυλές δεν κατάφεραν να φτάσουν ως την ομοσπονδία συγγενικών φυλών.

Βλέπουμε όμως επίσης ότι, αν πάρουμε το γένος σαν δοσμένη βασική κοινωνική μονάδα, όλη η συγκρότηση των γενών, των φρατριών και των φυλών αναπτύσσεται απ' αυτή τη μονάδα με επιτακτική σχεδόν αναγκαιότητα και φυσικότητα. Και οι τρεις αυτές ομάδες αποτελούν διαφορετικές βαθμίδες της συγγένειας εξ αίματος, η καθεμιά είναι κλεισμένη στον εαυτό της και ρυθμίζει τα δικά της ζητήματα, όμως η καθεμιά συμπληρώνει επίσης την άλλη. Και ο κύκλος των υποθέσεων που ανήκουν στη δικαιοδοσία τους περιλαμβάνει το σύνολο των δημόσιων υποθέσεων του ανθρώπου που βρίσκεται στην κατώτερη βαθμίδα της βαρβαρότητας. Εκεί λοιπόν που σ' ένα λαό βρίσκουμε το γένος σαν κοινωνική μονάδα, πρέπει να ψάχνουμε επίσης για μια οργάνωση της φυλής παρόμοια μ' αυτήν που περιγράψαμε εδώ. Κι όπου υπάρχουν αρκετές πηγές, όπως στους Έλληνες και τους Ρωμαίους, όχι μονάχα θα τη βρούμε, αλλά και θα πειστούμε ότι και στις περιπτώσεις που μας εγκαταλείπουν οι πηγές, η σύγκριση με το αμερικάνικο κοινωνικό σύστημα μας βοηθάει να βρούμε από τις δυσκολότερες αμφιβολίες και να λύσουμε τα δυσκολότερα αινίγματα.

Κι είναι μια θαυμάσια συγκρότηση παρ' όλη την παιδική της απλότητα, αυτό το καθεστώς των γενών! Χωρίς στρατιώτες, χωροφύλακες και αστυνομικούς, χωρίς άρχοντες, βασιλιάδες, διοικητές, νομάρχες ή δικαστές, χωρίς φυλακές, χωρίς δίκες, όλα τραβάνε τον κανονικό τους δρόμο. Για κάθε φιλονικία και διαφωνία αποφασίζει το σύνολο των ενδιαφερομένων, από το γένος ή τη φυλή, ή τα ξεχωριστά γένη μεταξύ τους, και μονάχα σαν έσχατο μέσο, που εφαρμόζεται σπάνια, καταφεύγουν στην αιματηρή εκδίκηση, που η δική μας θανατική ποινή αποτελεί μονάχα την πολιτισμένη της μορφή

μαζί με όλα τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα του πολιτισμού. Παρά το γεγονός ότι υπάρχουν πολύ περισσότερες κοινές υποθέσεις απ' ό,τι τώρα —το νοικοκυριό είναι για μια σειρά οικογένειες, κοινό και κομμουνιστικό, η γη είναι ιδιοκτησία της φυλής, μονάχα τα περιβολάκια ανήκουν προσωρινά στα νοικοκυριά— δεν χρειάζεται ωστόσο ούτε ίχνος από το δικό μας το φουσκωμένο και πολύπλοκο διοικητικό μηχανισμό. Όλα τα ζητήματα τα αποφασίζουν οι ίδιοι οι ενδιαφερόμενοι, και στις περισσότερες περιπτώσεις η συνήθεια αιώνων τα έχει κιόλας ρυθμίσει όλα. Φτωχοί και άποροι δεν μπορεί να υπάρχουν —το κομμουνιστικό νοικοκυριό και το γένος ξέρουν τις υποχρεώσεις τους απέναντι στους γέροντες, τους αρρώστους και τους ανάπηρους πολέμου. Όλοι είναι ίσοι και ελεύθεροι —μαζί και οι γυναίκες. Δεν υπάρχει ακόμα τόπος για δούλους, ούτε κατά κανόνα για την υποδούλωση ξένων φυλών. Όταν γύρω στο 1651 οι Ιροκέζοι είχαν νικήσει τους Έρι και το «ουδέτερο έθνος»¹, τους πρότειναν να μπου σαν ισότιμα μέλη στην ομοσπονδία. Μόνο όταν οι ηττημένοι αρνήθηκαν να το δεχτούν αυτό, τους έδιωξαν από την περιοχή τους. Και τι άντρες και γυναίκες γεννάει μια τέτοια κοινωνία, το μαρτυράει ο θαυμασμός όλων των λευκών που συναναστράφηκαν με Ινδιάνους που δεν είχαν ακόμα διαφθαρεί, για την ατομική αξιοπρέπεια, την ευθύτητα, τη δύναμη του χαρακτήρα και την παλικαριά αυτών των βαρβάρων.

Παραδείγματα παλικαριάς είδαμε τώρα τελευταία στην Αφρική. Οι Κάφροι της χώρας των Ζουλού πριν από λίγα χρόνια, καθώς και οι Νουβίοι πριν από λίγους μήνες² —και στις δυο φυλές δεν έχουν ακόμα εξαφανιστεί οι θεσμοί των

1. «Ουδέτερο έθνος» ονόμαζαν το 17ο αιώνα την πολεμική ομοσπονδία μερικών ινδιάνικων φυλών, συγγενικών προς τους Ιροκέζους, που ζούσαν στη βόρεια όχθη της λίμνης Έρι. Η πολεμική ομοσπονδία πήρε αυτή την ονομασία από τους γάλλους αποικιοκράτες, επειδή τηρούσε ουδετερότητα στους πολέμους ανάμεσα στις φυλές των Ιροκέζων και των Ουρόνων (σημ. γεμ. σύντ.).

2. Ο Ένγκελς αναφέρεται εδώ στον εθνικοαπελευθερωτικό πόλεμο των Ζουλού και των Νουβίων ενάντια στους άγγλους αποικιοκράτες (...) (σημ. γεμ. σύντ.).

γενών— έκαναν ό,τι δεν μπορεί να κάνει κανένας ευρωπαϊκός στρατός. Οπλισμένοι μονάχα με λόγχες και ακόντια, χωρίς πυροβόλα όπλα, προχωρούσαν μέσα σε βροχή από σφαίρες των οπισθογεμών όπλων του αγγλικού πεζικού— που θεωρείται το πρώτο στον κόσμο σε πυκνή παράταξη μάχης— προχώρησαν ως τις λόγχες, το έφεραν σε αταξία και το ανέτρεψαν κάμποσες φορές, παρά την κολοσσιαία ανισότητα στα όπλα, και παρά το ότι δεν έχουν καθόλου στρατιωτική θητεία και δεν ξέρουν τι θα πει γυμνάσια. Πόσο αντέχουν και τι μπορούν να κάνουν οι άνθρωποι αυτοί το αποδείχνει το παράπονο των Άγγλων, ότι ένας Κάφρος μέσα σε 24 ώρες μπορεί να διατρέξει μεγαλύτερη απόσταση και γρηγορότερα από ένα άλογο —«κι ο μικρότερος μυσ τους ξεχωρίζει, σκληρός και ατσάλενιος, σαν νεύρο καμτσικιού», λέει ένας άγγλος ζωγράφος.

Τέτοιοι ήταν οι άνθρωποι και η ανθρώπινη κοινωνία πριν γίνει ο χωρισμός σε διάφορες τάξεις. Κι όταν συγκρίνουμε τη θέση τους με τη θέση της τεράστιας πλειοψηφίας των σημερινών πολιτισμένων ανθρώπων, θα δούμε ότι είναι τεράστια η απόσταση ανάμεσα στο σημερινό προλετάριο και μικροαρχότη και στο παλιό ελεύθερο μέλος του γένους.

Αυτή είναι η μια πλευρά. Ας μην ξεχνάμε, όμως, ότι αυτή η οργάνωση ήταν προορισμένη να σβήσει. Δεν ξεπερνούσε τη φυλή. Η ομοσπονδία των φυλών σημαδεύει κιόλας την αρχή της υπόσκαψής της, όπως θα δούμε και όπως εκφράστηκε κιόλας στις προσπάθειες των Ιροκέζων να υποδουλώσουν άλλες φυλές. Ό,τι ήταν έξω από τη φυλή, ήταν έξω από το δικαίο. Όπου δεν υπήρχε ρητό σύμφωνο ειρήνης, επικρατούσε ο πόλεμος ανάμεσα στις φυλές, και ο πόλεμος γινόταν με την ωμότητα που ξεχωρίζει τον άνθρωπο από τα άλλα ζώα και που μόνο αργότερα μαλάκωσε με την επίδραση του υλικού συμφέροντος. Το σύστημα των γενών στην άνησή του, όπως το είδαμε στην Αμερική, προϋποθέτει μια εξαιρετικά ανεξέλικτη παραγωγή, και επομένως έναν εξαιρετικά αραιό πληθυσμό πάνω σε μεγάλη έκταση. Επομένως, προϋποθέτει και τη σχεδόν ολοκληρωτική υποταγή του ανθρώπου στην εξωτερική φύση που ορθωνόταν ξένη και ακατανόητη απέναντί του, πράγμα που αντικαθρεφτίζεται στις παιδιαστικές θρη-

σκευτικές παραστάσεις. Η φυλή έμενε το σύνορο για τον άνθρωπο, τόσο για τον ξένο, από άλλη φυλή, όσο και για τον ίδιο τον εαυτό του: η φυλή, το γένος και οι θεσμοί τους ήταν ιερά και απαραβίαστα, ήταν μια ανώτερη δύναμη δοσμένη από τη φύση που το άτομο της έμενε απόλυτα υποταγμένο στα αισθήματα, τη σκέψη και τη δράση του. Όσο επιβλητικοί κι αν μας φαίνονται οι άνθρωποι αυτής της εποχής, τόσο είναι απαράλλαχτοι ο ένας με τον άλλο, κρέμονται ακόμα, όπως λέει ο Μαρξ, από τον ομφάλιο λώρο της πρωτόγονης κοινότητας. Η εξουσία αυτής της πρωτόγονης κοινότητας έπρεπε να σπάσει — κι έσπασε. Όμως έσπασε από επιδράσεις που από την αρχή μας φαίνονταν σαν ξεπεσμός, σαν αμαρτωλή πτώση από το απλό ηθικό ύψος της παλιάς κοινωνίας των γενών. Την καινούργια, πολιτισμένη ταξική κοινωνία εγκαινιάζουν τα πιο ποταπά συμφέροντα, η χυδαία απληστία, η ωμή φιληδονία, η βρομερή τσιγκουνιά, η εγωιστική καταλήστευση της κοινής ιδιοκτησίας. Τα πιο άθλια μέσα — η κλεψιά, η βία, η δολιότητα, η προδοσία — υποσκάφτουν την παλιά αταξική κοινωνία των γενών και οδηγούν στην πτώση της. Και η ίδια η νέα κοινωνία στα 2.500 χρόνια της ύπαρξής της δεν ήταν ποτέ τίποτε άλλο παρά η ανάπτυξη της μικρής μειοψηφίας σε βάρος της μεγάλης πλειοψηφίας που υφίσταται εκμετάλλευση και καταπίεση. Και είναι τέτοια και σήμερα περισσότερο από κάθε άλλη φορά.

IV

ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΓΕΝΟΣ

Οι Έλληνες, όπως και οι Πελασγοί και άλλοι φυλετικά συγγενικοί τους λαοί, από τους προϊστορικούς κιόλας χρόνους ήταν οργανωμένοι με την ίδια οργανική σειρά όπως και οι Αμερικανοί: γένος, φρατρία, φυλή, ομοσπονδία φυλών. Η φρατρία μπορούσε και να λείπει, όπως στους Δωριείς, η ομοσπονδία των φυλών μπορούσε να μην έχει ακόμα διαμορφωθεί παντού, πάντως σε όλες τις περιπτώσεις το γένος ήταν η μονάδα. Τον καιρό που οι Έλληνες μπαίνουν στην ιστορία, βρίσκονται στο κατώφλι του πολιτισμού. Ανάμεσα σ' αυτούς και τις αμερικανικές φυλές, που αναφέραμε πιο πάνω, βρίσκονται σχεδόν δυο ολόκληρες μεγάλες περιόδους εξέλιξης, κατά τις οποίες οι Έλληνες της ηρωικής εποχής προηγούνταν από τους Ιροκέζους. Γι' αυτό, το γένος των Ελλήνων δεν είναι καθόλου πια το αρχαϊκό γένος των Ιροκέζων, η σφραγίδα του ομαδικού γάμου αρχίζει αισθητά να σβήνει. Το μητρικό δίκαιο έκανε τόπο στο πατρικό δίκαιο. Έτσι ο ατομικός πλούτος, που γεννιόταν, άνοιγε το πρώτο ρήγμα στο καθεστώς των γενών. Ένα δεύτερο ρήγμα ήταν η φυσική συνέπεια του πρώτου: Επειδή ύστερα από την εισαγωγή του πατρικού δικαίου η περιουσία μιας πλούσιας κληρονόμου θα περνούσε με το γάμο στον άντρα της, δηλαδή σε άλλο γένος, έσπασαν το θεμέλιο κάθε δικαίου των γενών, κι όχι μονάχα επέτρεψαν, αλλά επέβαλαν στην περίπτωση αυτή να παντρεύεται το κορίτσι μέσα στο γένος, για να μείνει η περιουσία σ' αυτό.

Κατά την ελληνική ιστορία του Γκροτ¹, το αθηναϊκό γένος συγκρατιόταν:

1) Με τις κοινές θρησκευτικές τελετές και με το αποκλειστικό δικαίωμα των ιερέων να εκτελούν τις τελετές της λατρείας προς τιμήν ενός ορισμένου θεού, του υποτιθέμενου ι-

1. G. Grote, *A history of Greece*, τόμ. 3, Λονδίνο 1869, σελ. 54-55. Η πρώτη έκδοση του έργου (τόμοι 1-12) κυκλοφόρησε από το 1846 ως το 1856 στο Λονδίνο (σημ. γεμ. σύντ.).

δρυτή του γένους. Για την ιδιότητά του αυτή έδιναν στο θεό ένα ειδικό όνομα.

2) Με τον κοινό τόπο ταφής (σύγκρινε *Ευβουλίδη* του Δημοσθένη).

3) Με το αμοιβαίο δικαίωμα κληρονομιάς.

4) Με την αμοιβαία υποχρέωση βοήθειας, προστασίας και υποστήριξης σε περίπτωση βίας.

5) Σε ορισμένες περιπτώσεις, με το αμοιβαίο δικαίωμα και την αμοιβαία υποχρέωση γάμου μέσα στα πλαίσια του γένους, ιδίως όταν πρόκειται για ορφανές κόρες ή για κόρες κληρονόμους.

6) Με την κατοχή, τουλάχιστον σε ορισμένες περιπτώσεις, κοινής ιδιοκτησίας με ιδιαίτερο άρχοντα (προεστό) και θησαυροφύλακα.

Ύστερα, κάμποσα γένη ενώθηκαν στη φρατρία, όμως με λιγότερο στενούς δεσμούς. Ωστόσο κι εδώ βρίσκουμε, όπως στο γένος, αμοιβαία δικαιώματα και καθήκοντα, ιδίως την κοινή εκτέλεση ορισμένων θρησκευτικών τελετών και το δικαίωμα της καταδίωξης, όταν σκότωναν κανένα μέλος της φρατρίας (φράτορα). Το σύνολο των φρατριών μιας φυλής είχε πάλι κοινές ιεροτελεστίες που επαναλαμβάνονταν κανονικά κι όπου το προβάδισμα το είχε ένας φυλοβασιλεύς (προϊστάμενος της φυλής) που εκλεγόταν από τους ευγενείς (ευπατρίδες).

Αυτά λέει ο Γκροτ. Κι ο Μαξ προσθέτει: «Όμως, και μέσα από το ελληνικό γένος προβάλλει ξεκάθαρα ο άγριος (για παράδειγμα ο Ιροκέζος).» Και μπορούμε να τον δούμε καθαρότερα, μόλις ερευνήσουμε λίγο πιο πέρα.

Στο ελληνικό γένος έχουμε δηλαδή ακόμα:

7) Την καταγωγή σύμφωνα με το πατρικό δίκαιο.

8) Την απαγόρευση του γάμου μέσα στο γένος, εκτός από τις περιπτώσεις γάμου με γυναίκες που έχουν κληρονομιά.

Αυτή η εξαίρεση και το γεγονός ότι τη διατυπώνουν σαν νόμο, αποδειχνει την ισχύ του παλιού κανόνα. Αυτό βγαίνει επίσης και από το γενικό κανόνα ότι με το γάμο η γυναίκα απαρνιόταν τις θρησκευτικές τελετές του γένους της και περνούσε στις θρησκευτικές τελετές του άντρα της, αφού καταγράφονταν στη φρατρία του. Σύμφωνα με αυτά και με ένα πε-

ρίφημο χωρίο του Δικαίαρχου, ο γάμος έξω από το γένος ήταν κανόνας, και ο Μπέκερ στο *Χαρικλή* παραδέχεται απερίφραστα ότι δεν επιτρεπόταν σε κανένα να παντρευτεί μέσα στο δικό του γένος¹.

9) Το δικαίωμα της υιοθεσίας μέσα στο γένος. Γινόταν με υιοθεσία από μια οικογένεια, αλλά με την εκπλήρωση δημόσιων διατυπώσεων και μονάχα σ' εξαιρετικές περιπτώσεις.

10) Το δικαίωμα να εκλέγονται και να καθαιρούνται οι αρχηγοί. Ότι κάθε γένος είχε τον άρχοντά του, αυτό το ξέρουμε. Ότι όμως το αξίωμα ήταν κληρονομικό σε ορισμένες οικογένειες, αυτό δεν αναφέρεται πουθενά. Υποθέτουμε πάντα ότι ως το τέλος της βαρβαρότητας δεν υπήρχε αυστηρή κληρονομικότητα, που είναι ολότελα ασυμβίβαστη με τις συνθήκες που επικρατούσαν, όπου πλούσιοι και φτωχοί είχαν μέσα στο γένος απολύτως ίσα δικαιώματα.

Όχι μονάχα ο Γκροτ, αλλά και ο Νίμπουργ, ο Μόμσεν και όλοι οι άλλοι ιστοριογράφοι της κλασικής αρχαιότητας σκόνηταν στο γένος. Όσο σωστά κι αν σημείωναν πολλά από τα χαρακτηριστικά του, έβλεπαν πάντα σ' αυτό μια ομάδα από οικογένειες, και δεν μπόρεσαν έτσι να καταλάβουν τη φύση και την καταγωγή του γένους. Στο καθεστώς του γένους, η οικογένεια δεν ήταν ποτέ και δεν μπορούσε να είναι οργανωτική μονάδα, γιατί ο άντρας και η γυναίκα αναγκαστικά ανήκαν σε δυο διαφορετικά γένη. Το γένος έμπαινε ολόκληρο στη φρατρία και η φρατρία στη φυλή. Η οικογένεια ανήκε η μισή στο γένος του άντρα και η μισή στο γένος της γυναίκας. Και το κράτος επίσης δεν αναγνωρίζει στο δημόσιο δίκαιο την οικογένεια. Η οικογένεια υπάρχει μέχρι σήμερα μονάχα για το ιδιωτικό δίκαιο. Κι όμως, όλη η ως τώρα ιστοριογραφία μας ξεκινάει από την παράλογη προϋπόθεση που έγινε απαράβιαστη ιδιαίτερα το 18ο αιώνα, ότι η μονογαμική ατομική οικογένεια, που είναι αμφίβολο αν είναι αρχαιότερη από τον πολιτισμό, ήταν ο κρυσταλλικός πυρήνας που γύρω του δημιουργήθηκαν σιγά-σιγά η κοινωνία και το κράτος.

1. W. A. Becker, *Charikles, Bilder altgriechischer Sitte. Zur genaueren Kenntniss des griechischen Privatlebens*, μέρος δεύτερο, Λειψία 1840, σελ. 447 (σημ. γεωμ. σύντ.).

«Έχουμε να παρατηρήσουμε ακόμα στον κύριο Γκροτ», προσθέτει ο Μαρξ, «ότι παρ' ότι οι Έλληνες ανάγουν τα γένη τους στη μυθολογία, ωστόσο τα γένη αυτά είναι αρχαιότερα από τη μυθολογία με τους θεούς και τους ημίθεούς της, που τη δημιούργησαν οι ίδιοι.»

Ο Μόργκαν αναφέρει κατά προτίμηση τον Γκροτ, γιατί είναι ένας επιφανής κι όμως πάνω από κάθε υποψία μάρτυρας. Αφηγείται ακόμα ότι κάθε αθηναϊκό γένος είχε ένα όνομα που είχε τη ρίζα του στον υποτιθέμενο ιδρυτή του, ότι γενικά πριν από τον Σόλωνα, κι ακόμα κι ύστερα από τον Σόλωνα, όταν δεν υπήρχε διαθήκη, την περιουσία του πεθαμένου την κληρονομούσαν τα μέλη του γένους (γεννήτες), και ότι σε περίπτωση φόνου πρώτα οι συγγενείς, ύστερα τα μέλη του γένους και τέλος τα μέλη της φρατρίας του σκοτωμένου είχαν το δικαίωμα και το καθήκον να διώκουν δικαστικά τον εγκληματία: «Όλα όσα ακούμε για τους αρχαιότατους αθηναϊκούς νόμους στηρίζονται στο χωρισμό σε γένη και φρατρίες.»¹

Η καταγωγή των γενών από κοινούς προγόνους προκάλεσε μεγάλη σπαζοκεφαλιά στους «σοφούς φιλισταίους» (Μαρξ). Φυσικά, αφού την παρουσιάζουν για καθαρά μυθική, δεν μπορούν καθόλου να εξηγήσουν την ανάπτυξη του γένους από μια σειρά οικογένειες που αρχικά δεν ήταν διόλου συγγενικές μεταξύ τους. Και όμως πρέπει να το καταφέρουν, έστω και μόνο για να εξηγήσουν την ύπαρξη των γενών. Έτσι λοιπόν καταφεύγουν σε μια λογοδιάρροια που στριφογυρίζει μέσα σε φαύλο κύκλο και που δεν ξεπερνάει τη θέση: Το γενεαλογικό δέντρο είναι βέβαια μύθος, αλλά το γένος είναι πραγματικότητα, και τέλος ο Γκροτ —οι παρεμβολές είναι του Μαρξ— λέει τα παρακάτω:

«Σπάνια μονάχα ακούμε να γίνεται λόγος γι' αυτό το γενεαλογικό δέντρο, γιατί μονάχα σε ορισμένες πολύ πανηγυρικές περιπτώσεις το βγάζουν στη δημοσιότητα. Μα και τα πιο ασήμαντα γένη είχαν τις κοινές τους θρησκευτικές τελετές (περίεργο πράγμα, μίστερ Γκροτ!) και κοινό υπεράνθρωπο ιδρυτή και γενεαλογικό δέντρο ακριβώς όπως και τα πιο

1. Grote, *A history of Greece*, τόμ. 3, σελ. 66 (σημ. γεγμ. σύντ.).

φημισμένα (πόσο περίεργο είναι κι αυτό, κύριε Γκροτ, για τα πιο ασήμαντα γένη!). Το βασικό σχέδιο και η ιδεατή βάση (αξιότιμε κύριε, όχι ιδεατή μα σαρκική, στα απλά γερμανικά *fleischlich!*) ήταν ίδια σε όλα.»¹

Την απάντηση του Μόργκαν στο ζήτημα αυτό ο Μαξ τη συνοψίζει με τα παρακάτω λόγια: «Το σύστημα της συγγένειας εξ αίματος που αντιστοιχούσε στην πρωτόγονη μορφή του γένους — και οι Έλληνες κάποτε είχαν αυτή τη μορφή, όπως και οι άλλοι θνητοί — εξασφάλιζε τη γνώση των συγγενειών όλων των μελών του γένους μεταξύ τους. Ό,τι είχε γι' αυτούς αποφασιστική σημασία το μάθαιναν στην πράξη από νήπια. Με τη μονογαμική οικογένεια ξεχάστηκε αυτό. Το όνομα του γένους δημιούργησε ένα γενεαλογικό δέντρο, δίπλα στο οποίο το γενεαλογικό δέντρο της ατομικής οικογένειας έμοιαζε ασήμαντο. Τώρα λοιπόν αυτό το όνομα του γένους όφειλε ν' αποδείχνει το γεγονός της κοινής καταγωγής των φορέων του. Όμως, το γενεαλογικό δέντρο του γένους τραβούσε τόσο μακριά πίσω, που τα μέλη δεν μπορούσαν πια να αποδείξουν την αμοιβαία πραγματική τους συγγένεια, εκτός από ένα περιορισμένο αριθμό περιπτώσεων και όταν υπάρχουν νεότεροι κοινοί πρόγονοι. Το ίδιο το όνομα ήταν απόδειξη κοινής καταγωγής, και μάλιστα τελεσίδικη απόδειξη, εκτός από τις περιπτώσεις των υιοθεσιών. Απεναντίας, η ουσιαστική άρνηση κάθε συγγένειας ανάμεσα στα μέλη του γένους σε σιλ Γκροτ και Νίμπουργ, που μετέτρεψαν το γένος σε καθαρή επινόηση και δημιούργημα της φαντασίας, είναι αντάξια “ιδανικών” σοφών, δηλαδή σοφών που ζουν κλεισμένοι στους τέσσερις τοίχους. Επειδή η σύνδεση ανάμεσα στις γενεές, ιδίως με την εμφάνιση της μονογαμίας, χάθηκε στα βάθη του παρελθόντος κι η περασμένη πια πραγματικότητα αντικαθρεφτίζεται στη μυθολογική εικόνα της φαντασίας, συμπέραναν και συμπεραίνουν οι φιλισταίοι, τα ανθρωπάκια, ότι το γενεαλογικό δέντρο της φαντασίας δημιούργησε πραγματικά γένη!»

Η φρατρία, όπως και στους Αμερικανούς, ήταν ένα αρχικό γένος-μητέρα χωρισμένο σε πολλά γένη-κόρες που τα συ-

1. Στο ίδιο, σελ. 60 (σημ. γερμ. σύντ.).

νένωνε και συχνά τα ανήγαγε όλα σ' έναν κοινό γενάρχη. Έτσι, κατά τον Γκροτ, «όλα τα συνομήλικα μέλη της φρατρίας του Εκαταίου είχαν για πρόγονο δέκατου έκτου βαθμού τον ίδιο θεό». ¹ Όλα τα γένη αυτής της φρατρίας ήταν λοιπόν κυριολεκτικά αδελφά γένη. Ακόμα και στον Όμηρο η φρατρία εμφανίζεται σαν στρατιωτική μονάδα στο περίφημο σημείο όπου ο Νέστορας συμβουλεύει τον Αγαμέμνονα: «Κατάταξε τους άντρες κατά φυλές και φρατρίες, έτσι που η φρατρία να παραστέκει τη φρατρία και η φυλή τη φυλή.» ² Η φρατρία έχει ακόμα το δικαίωμα και την υποχρέωση σε περίπτωση φόνου ενός μέλους της φρατρίας να καταδιώκει το φονιά, δηλαδή παλιότερα είχε και την υποχρέωση της αιματηρής εκδίκησης. Έχει επίσης κοινά ιερά και κοινές γιορτές, και γενικά η διαμόρφωση όλης της ελληνικής μυθολογίας από την κληρονομημένη λατρεία της φύσης των Αρίων, καθοριζόταν κυρίως από τα γένη και τις φρατρίες όπου και την ασκούσαν. Η φρατρία είχε ακόμα έναν αρχηγό (φρατρίαρχο) και κατά τον ντε Κουλάνζ, έκανε συνελεύσεις, έπαιρνε δεσμευτικές αποφάσεις και είχε δικαστική και διοικητική εξουσία. Ακόμα και το κατοπινό κράτος, που αγνοούσε τα γένη, άφησε στη φρατρία ορισμένα δημόσια λειτουργήματα.

Η φυλή αποτελείται από κάμποσες συγγενικές φρατρίες. Στην Αττική υπήρχαν τέσσερις φυλές, με τρεις φρατρίες η καθεμιά, κι η κάθε φρατρία είχε τριάντα γένη. Αυτός ο ακριβολογημένος καθορισμός των ομάδων προϋποθέτει συνειδητή, σχεδιασμένη επέμβαση στην αυθόρμητα δημιουργημένη συγκρότηση. Για το πώς, πότε και γιατί έγινε αυτή η επέμβαση, σωπαινει η ελληνική ιστορία, γι' αυτό το πράγμα οι ίδιοι οι Έλληνες διατήρησαν αναμνήσεις μονάχα μέχρι την ηρωική εποχή.

Στους Έλληνες, που ήταν στριμωγμένοι σε σχετικά μικρή περιοχή, οι παραλλαγές στις διαλέκτους ήταν λιγότερο αναπτυγμένες απ' ό,τι στα μεγάλα αμερικανικά δάση. Όμως

1. Στο ίδιο, τόμ. 2, σελ. 58-59 (σημ. γερμ. σύντ.).

2. «Κρίν' ἄνδρας κατά φύλα, κατά φρήτρας, Ἄγαμέμνον, ὡς φρήτρα φρήτρασιν ἄρηγη, φύλα δὲ φύλοις.»

Ομήρου, *Ιλιάδα*, Β', στίχοι 362, 363 (σημ. τ. μετ.).

κι εδώ βρίσκουμε ενωμένες σε μεγαλύτερα σύνολα μόνο τις φυλές που έχουν το ίδιο κύριο ιδίωμα, κι ακόμα στη μικρή Αττική βρίσκουμε μια ξεχωριστή διάλεκτο, που αργότερα κυριάρχησε σαν γενική γλώσσα του πεζού λόγου.

Στα ομηρικά έπη βρίσκουμε τις ελληνικές φυλές να είναι τις περισσότερες φορές ενωμένες σε μικρούς λαούς που μέσα τους όμως τα γένη, οι φρατρίες και οι φυλές διατηρούν ακόμα πλήρως την αυτοτέλειά τους. Κατοικούσαν ήδη σε πόλεις οχυρωμένες με τείχη. Με την επέκταση των κοπαδιών, της γεωργίας και με την αρχή της χειροτεχνίας αυξήθηκε ο πληθυσμός. Έτσι μεγάλωναν οι διαφορές στα πλούτη και μαζί τους το αριστοκρατικό στοιχείο μέσα στην παλιά, πρωτόγονη δημοκρατία. Κάθε ξεχωριστός μικρός λαός έκανε διαρκώς πολέμους για ν' αποκτήσει τα καλύτερα κομμάτια γης και βέβαια και για τα λάφυρα. Η μετατροπή των αιχμαλώτων πόλεμου σε δούλους ήταν κιόλας αναγνωρισμένος θεσμός.

Η συγκρότηση αυτών των φυλών και των μικρών λαών ήταν η παρακάτω:

1. Μόνιμο όργανο ήταν το συμβούλιο, η βουλή, που αρχικά βέβαια το συγκροτούσαν οι αρχηγοί των γενών, αργότερα, όταν ο αριθμός μεγάλωσε, η εκπροσώπηση γινόταν με επιλογή, πράγμα που έδινε την ευκαιρία για τη διαμόρφωση και το δυνάμωμα του αριστοκρατικού στοιχείου. Έτσι κι ο Διονύσιος λέει ακριβώς ότι το συμβούλιο της ηρωικής εποχής αποτελείται από τους πρόκριτους (κρατίστους)¹. Το συμβούλιο αποφάσιζε οριστικά για τις σπουδαίες υποθέσεις. Έτσι, το συμβούλιο των Θηβών στον Αισχύλο παίρνει την κρίσιμη για τη δοσμένη κατάσταση απόφαση να θάψει με τιμές τον Ετεοκλή, το πτώμα όμως του Πολυνείκη να το πετάξει βορά στα σκυλιά. Με τη δημιουργία του κράτους το συμβούλιο αυτό διαμορφώθηκε στην κατοπινή γερούσια.

2. Η λαϊκή συνέλευση (αγορά). Στους Ιροκέζους είδαμε ότι ο λαός, άντρες και γυναίκες, περιστοιχίζουν τη συνεδρίαση του συμβουλίου, επεμβαίνουν στη συζήτηση με ορισμένη τάξη και επηρεάζουν έτσι τις αποφάσεις του. Στους ο-

1. Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς, *Ρωμαϊκή αρχαιολογία*, βιβλίο δεύτερο, κεφ. 12 (σημ. γερμ. σύντ.)

μηρικούς Έλληνες αυτό το «περιτριγύρισμα» («Umstand»), για να μεταχειριστούμε μια αρχαία γερμανική νομική έκφραση, έχει κιόλας εξελιχθεί σε πλήρη λαϊκή συνέλευση, όπως γινόταν επίσης στους Γερμανούς της πρωτόγονης εποχής. Τη συνέλευση καλούσε το συμβούλιο, για να αποφασίσει για σπουδαίες υποθέσεις. Ο κάθε άντρας μπορούσε να παίρνει το λόγο. Την απόφαση έπαιρναν σηκώνοντας το χέρι (Αισχύλος στις *Ικέτιδες*) ή δια βοής. Η συνέλευση ήταν κυρίαρχη και η απόφασή της τελεσίδικη γιατί, όπως λέει ο Σέμαν (*Ελληνικές αρχαιότητες*), «όταν πρόκειται για μια υπόθεση που για την εκτέλεσή της απαιτείται η συνεργασία του λαού, ο Όμηρος δεν μας αποκαλύπτει κανένα μέσο για το πώς μπορούσε να εξαναγκαστεί ο λαός παρά τη θέλησή του να την εκτελέσει».¹

Την εποχή εκείνη, όπου κάθε ενήλικο αρσενικό μέλος της φυλής ήταν πολεμιστής, δεν υπήρχε ακριβώς ακόμα καμιά χωρισμένη από το λαό δημόσια εξουσία, που θα μπορούσε να του αντιταχθεί. Η πρωτόγονη δημοκρατία βρισκόταν ακόμα σε πλήρη άνθηση και αυτό πρέπει να το έχουμε σαν αφετηρία όταν κρίνουμε την εξουσία και τη θέση τόσο του συμβουλίου, όσο και του βασιλέα.

3. Ο αρχηγός του στρατού (βασιλιάς). Εδώ παρατηρεί ο Μαρξ: «Οι ευρωπαίοι σοφοί, που συνήθως είναι γεννημένοι πριγκιπόδουλοι, μετατρέπουν το βασιλέα σε μονάρχη με τη σύγχρονη έννοια. Ο γιάνκης-ρεπουμπλικάνος Μόργκαν διαμαρτύρεται όμως γι' αυτό. Λέει πολύ ειρωνικά, μα αληθινά, για το γλοιώδη Γκλάντστον και για το «*Juventus Mundi*»² του: «Ο κύριος Γκλάντστον μας παρουσιάζει τους Έλληνες αρχηγούς της ηρωικής εποχής σαν βασιλιάδες και ηγεμόνες και προσθέτει ότι ήταν και τζέντλεμεν. Αναγκάζεται όμως να παραδεχτεί: «Γενικά φαίνεται ότι βρίσκουμε αρκετά, μα όχι και πάρα πολύ καθαρά καθορισμένο το έθιμο ή το νόμο της δια-

1. G. F. Schoemann, *Griechische Alterthümer*, τόμ. 1, Βερολίνο 1855, σελ. 27 (σημ. γεομ. σύντ.).

2. W. E. Gladstone, *Juventus Mundi. The Gods and Men of the Heroic Age* (*Τα νιάτα του κόσμου. Θεοί και άνθρωποι της ηρωικής εποχής*), Λονδίνο 1869 (σημ. γεομ. σύντ.).

δοχής του πρωτότοκου».¹ Είμαστε βέβαιοι ότι ένα με τόσες επιφυλάξεις δικαίωμα διαδοχής του πρωτότοκου θα φανεί και στον ίδιο τον κύριο Γκλάντστον αρκετά, αν όχι πολύ καθαρά, ότι δεν έχει καμιά αξία.

Είδαμε πώς είχαν τα πράγματα με την κληρονομικότητα του αξιώματος του αρχηγού στους Ιροκέζους και στους άλλους Ινδιάνους. Όλα τα αξιώματα ήταν αιρετά αξιώματα, τις περισσότερες φορές μέσα στο γένος, και επομένως κληρονομικά μέσα σ' αυτό. Όταν έμενε κενή μια θέση, άρχιζαν σιγά-σιγά να προτιμούν τον πλησιέστερο συγγενή μέσα στο γένος — αδερφό ή γιο της αδερφής — αν δεν υπήρχαν λόγοι που επέβαλλαν να τον αποφύγουν. Αν λοιπόν στους Έλληνες, τον καιρό που επικρατεί το πατρικό δίκαιο, το αξίωμα του βασιλιά περνούσε κατά κανόνα στο γιο ή σ' έναν από τους γιους, αυτό αποδειχνει μονάχα ότι οι γιοι εδώ είχαν την πιθανότητα της διαδοχής με λαϊκή εκλογή, δεν αποδειχνει όμως καθόλου ότι υπήρχε νόμιμη διαδοχή χωρίς λαϊκή εκλογή. Αυτό που έχουμε εδώ, στους Ιροκέζους και στους Έλληνες, είναι η πρώτη αρχή για ξεχωριστές οικογένειες ευγενών μέσα στα γένη, και επιπλέον στους Έλληνες η πρώτη αρχή μιας μελλοντικής κληρονομικής ηγεμονίας ή μοναρχίας. Πρέπει λοιπόν να υποθέσουμε ότι στους Έλληνες ο βασιλιάς ή έπρεπε να εκλέγεται από το λαό ή τουλάχιστον να επικυρώνεται από τα αναγνωρισμένα του όργανα — συμβούλιο ή αγορά — όπως γινόταν με το ρωμαίο «βασιλιά» (*rex*).

Στην *Ιλιάδα* ο άναξ ανδρών Αγαμέμνων δεν εμφανίζεται σαν ανώτατος βασιλιάς των Ελλήνων, αλλά σαν ανώτατος διοικητής ενός ομοσπονδιακού στρατού μπροστά σε μια πολιορκημένη πόλη. Και όταν ξέσπασε η διχόνοια ανάμεσα στους Έλληνες, αυτή του την ιδιότητα τονίζει ο Οδυσσέας στο περίφημο χωρίο: δεν είναι καλό πράγμα η πολυαρχία. Ένας πρέπει να είναι διοικητής², κλπ. (όπου προστέθηκε αργότερα και ο δημοφιλής στίχος για το σκήπτρο). «Ο Οδυσσέας δεν κάνει εδώ μάθημα για μια μορφή διακυβέρνησης, αλλά απαιτεί

1. L. H. Morgan, *Ancient society*, σελ. 248 (σημ. γεμ. σύντ.).

2. «Ὅκ ἀγαθὸν πολυκοιρανίη εἰς κοίρανος ἔστω.»

Ομήρου, *Ιλιάδα*, Β', στίχος 204 (σημ. τ. μετ.).

υπακοή στον ανώτατο στρατάρχη στον πόλεμο. Στους Έλληνες που μπροστά στην Τροία εμφανίζονται μονάχα σαν στρατός, τα πράγματα εξελίσσονται αρκετά δημοκρατικά στην αγορά. Όταν ο Αχιλλέας μιλάει για τα δώρα, δηλαδή για το μίθρασμα των λαφύρων, αναθέτει πάντα τη μοιρασιά όχι στον Αγαμέμνονα, ούτε και σε κανέναν άλλο βασιλιά, αλλά “στους γιους των Αχαιών”, δηλαδή στο λαό. Οι προσαγορεύσεις: διογενής και διοτραφής δεν αποδείχνουν τίποτα, γιατί κάθε γένος κατάγεται από κάποιο θεό, και το γένος του αρχηγού της φυλής κατάγεται από έναν πιο “επιφανή” θεό — εδώ από τον Δία. Ακόμα και αυτοί που προσωπικά δεν είναι ελεύθεροι, όπως ο χοιροβοσκός Εύμαιος και άλλοι, έχουν “θεϊκή” καταγωγή (δίοι και θείοι), και μάλιστα στην *Οδύσσεια*, δηλαδή σε πολύ μεταγενέστερη εποχή από την *Ιλιάδα*. Στην *Οδύσσεια* πάλι ονομάζεται ήρωας ακόμα και ο κήρυκας Μούλιος, καθώς και ο τυφλός αοιδός Δημόδοκος. Κοντολογίς, η λέξη “βασιλεία” (“*basileia*”), που οι έλληνες συγγραφείς μεταχειρίζονται για να χαρακτηρίσουν τη λεγόμενη ομηρική βασιλεία (*Königtum*) (γιατί η στρατιωτική ηγεσία είναι το κύριο της γνώρισμα), μαζί με το συμβούλιο και τη λαϊκή συνέλευση σημαίνει μονάχα στρατιωτική δημοκρατία.» (Μαρκ).

Ο βασιλιάς εκτός από τη στρατιωτική είχε και ιερατική και δικαστική δικαιοδοσία, την τελευταία όχι καθορισμένη με ακρίβεια, την πρώτη με την ιδιότητά του σαν ανώτατος εκπρόσωπος της φυλής ή της ομοσπονδίας των φυλών. Για αστική, διοικητική δικαιοδοσία δεν γίνεται ποτέ λόγος. Φαίνεται όμως ότι χάρη στο αξίωμά του ήταν μέλος του συμβουλίου. Το ν’ αποδίδουμε τη λέξη βασιλεύς (*Basileus*) με τη λέξη βασιλιάς (*König*) είναι λοιπόν ετυμολογικά πολύ σωστό, αφού οι λέξεις *König*, *kuning*, δηλαδή βασιλιάς, παράγονται από το *kuni*, *kiinne* και σημαίνει αρχηγό ενός γένους. Όμως με τη σημερινή της σημασία, η λέξη *König* (βασιλιάς) δεν αντιστοιχεί με κανέναν τρόπο στον αρχαίο έλληνα βασιλέα (*Basileus*). Ο Θουκυδίδης ονομάζει ρητά την παλιά βασιλεία (*Basileia*) πατρική (*patrikè*), δηλαδή ότι κατάγεται από τα γένη, και λέει ότι είχε αυστηρά καθορισμένη, δηλαδή περιορισμένη εξουσία.¹ Κι ο

1. Θουκυδίδη, *Ιστορία του πελοποννησιακού πολέμου*, βιβλίο 1, κεφ. 13 (σημ. γερμ. σύντ.).

Αριστοτέλης λέει ότι η βασιλεία της ηρωικής εποχής ήταν ηγεσία σε ελεύθερους και ο βασιλιάς ήταν στρατηγός, δικαστής και αρχιερέας.¹ Δεν είχε λοιπόν κυβερνητική εξουσία με την κατοπινή έννοια.²

Βλέπουμε λοιπόν ότι στο ελληνικό καθεστώς της ηρωικής εποχής είναι ακόμα ζωντανή η παλιά οργάνωση των γενών, αλλά βλέπουμε και την αρχή της υπόσκαψής της: Πατρικό δίκαιο με κληροδότηση της περιουσίας στα παιδιά, πράγμα που ευνοούσε τη συσσώρευση πλούτου στην οικογένεια, και τη δυνάμωσε σε σύγκριση με το γένος. Η διαφορά στον πλούτο επηρέαζε με τη σειρά της το κοινωνικό καθεστώς με τη διαμόρφωση των πρώτων εμβρύων μιας κληρονομικής αριστοκρατίας και βασιλείας. Δουλεία, στην αρχή μονάχα των αιχμαλώτων πολέμου, αλλά που ανοίγει κιόλας την προοπτική για την υποδούλωση των μελών της ίδιας της φυλής κι ακόμα και του γένους. Βλέπουμε ο παλιός πόλεμος ανάμεσα στις φυλές να εκφυλίζεται κιόλας σε συστηματική ληστεία, στη στεριά και στη θάλασσα, για την απόκτηση ζώων, δούλων, θησαυρών, να εκφυλίζεται σε κανονικό βιοποριστικό επάγγελμα. Κοντολογίς, ο πλούτος εξυμνείται και εκτιμάται σαν ανώτατο αγαθό και γίνεται κατάχρηση των παλιών θεσμών του γένους, για να δικαιολογείται η βίαιη ληστεία αγαθών. Ένα μονάχα έλειπε ακόμα: Ένας θεσμός που δεν θα εξασφάλιζε μονάχα τα νεοαποκτημένα πλούτη των ατόμων ενάντια στις κομμουνιστικές παραδόσεις του καθεστώτος των γενών, που δεν θα καθαγίαζε μονάχα την ατομική ιδιο-

1. Αριστοτέλη, *Πολιτικά*, βιβλίο 3, κεφ. 10 (σημ. γερμ. σύντ.).

2. Όπως τον έλληνα βασιλέα, έτσι και τον αζτέκο πολέμαρχο τον παράστησαν σαν σύγχρονο ηγεμόνα. Ο Μόργκαν για πρώτη φορά υποβάλλει σε ιστορική κριτική τις αρχικά παρεξηγημένες και υπερβολικές, αργότερα καθαρά ψευδείς εκθέσεις των Ισπανών και αποδείχνει ότι οι Μεξικανοί στη μέση βαθμίδα της βαρβαρότητας βρίσκονταν ωστόσο ψηλότερα από τους νεομεξικανούς Ινδιάνους-Πουέμπλος, και ότι το καθεστώς τους, απ' ό,τι μας επιτρέπουν να συμπεράνουμε οι παραμορφωμένες πληροφορίες, αντιστοιχούσε σε τούτο: μια ομοσπονδία τριών φυλών, που είχαν κάνει φόρου υποτέλεις μια σειρά άλλες φυλές, και που την κυβερνούν ένα ομοσπονδιακό συμβούλιο κι ένας ομοσπονδιακός στρατάρχης που οι Ισπανοί τον παράστησαν για «αυτοκράτορα» («Kaiser») (σημ. του Ένγκελς).

κτησία, που τόσο λίγο εκτιμούσαν προηγούμενα και θα ανακλήρυνε αυτό τον καθαγιασμό σε ανώτατο σκοπό κάθε ανθρώπινης κοινότητας, αλλά που επίσης θα έβαζε τη σφραγίδα της γενικής κοινωνικής αναγνώρισης στις νέες μορφές απόκτησης ιδιοκτησίας που αναπτύσσονται η μια ύστερα από την άλλη, δηλαδή την αδιάκοπα επιταχυνόμενη αύξηση του πλούτου. Ένας θεσμός που όχι μόνο θα διαιώνιζε τη διάσπαση της κοινωνίας σε τάξεις που μόλις άρχιζε, αλλά που θα διαιώνιζε και το δικαίωμα της ιδιοκτήτριας τάξης να εκμεταλλεύεται την ακτήμονα τάξη και την κυριαρχία της πρώτης πάνω στη δεύτερη.

Κι αυτός ο θεσμός ήρθε. Εφευρέθηκε το κράτος.

Η ΓΕΝΕΣΗ ΤΟΥ ΑΘΗΝΑΪΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Το πώς εξελίχθηκε το κράτος εν μέρει με τη μεταβολή των οργάνων του καθεστώτος των γενών, εν μέρει με τον παραγωγωνισμό τους από νέα όργανα που βγήκαν στη μέση, και τέλος με την ολοκληρωτική αντικατάστασή τους από πραγματικά όργανα κρατικής εξουσίας, ενώ τη θέση του πραγματικού «ένοπλου λαού», που μόνος του υπεράσπιζε τον εαυτό του στα γένη, στις φρατρίες και στις φυλές του, πήρε μια ένοπλη «δημόσια εξουσία» που ήταν υποταγμένη στα κρατικά αυτά όργανα και που επομένως μπορούσε να χρησιμοποιηθεί και ενάντια στο λαό — όλα αυτά μπορούμε, στην πρώτη τους τουλάχιστον φάση, να τα παρακολουθήσουμε καλύτερα από οπουδήποτε αλλού στην αρχαία Αθήνα. Τις αλλαγές στη μορφή τις περιέγραψε βασικά ο Μόργκαν, εγώ πρέπει να συμπληρώσω στο μεγαλύτερό του μέρος το οικονομικό περιεχόμενο που γεννάει αυτές τις αλλαγές.

Στην ηρωική εποχή οι τέσσερις φυλές των Αθηναίων κατοικούσαν ακόμα σε χωριστά εδάφη στην Αττική. Ακόμα και οι δώδεκα φρατρίες, που τις αποτελούσαν, φαίνεται να είχαν κι αυτές ξεχωριστές έδρες στις δώδεκα πόλεις του Κέκροπα. Το καθεστώς ήταν το ίδιο το καθεστώς της ηρωικής εποχής: λαϊκή συνέλευση, λαϊκό συμβούλιο, βασιλιάς. Την εποχή που αρχίζει η γραπτή ιστορία, η γη ήταν κιόλας μοιρασμένη και είχε περάσει σε ατομική ιδιοκτησία, όπως ταιριάζει στην ήδη αρκετά αναπτυγμένη εμπορευματική παραγωγή στα τέλη της ανώτερης βαθμίδας της βαρβαρότητας και στην αντίστοιχη της ανταλλαγή εμπορευμάτων. Πλάι στα σιτηρά παρήγαγαν κρασί και λάδι. Το θαλάσσιο εμπόριο στο Αιγαίο Πέλαγος το αποσπούσαν όλο και περισσότερο από τους Φοίνικες και το μεγαλύτερό του μέρος έπεφτε σε αττικά χέρια. Με την αγορά και την πώληση της γαιοκτησίας, με τον προοδευτικό καταμερισμό της εργασίας ανάμεσα στη γεωργία και τη χειροτεχνία, στο εμπόριο και τη ναυτιλία, ανακατεύτηκαν αναγκαστικά και πολύ γρήγορα τα μέλη των γενών, των φρατριών και των φυλών. Στην περιφέρεια της φρατρίας και της

φυλής εγκαταστάθηκαν κάτοικοι, που αν και ήταν από τον ίδιο λαό, ωστόσο δεν ανήκαν σ' αυτές τις οργανώσεις, ήταν δηλαδή ξένοι στον τόπο της κατοικίας τους. Γιατί σε ειρηνικές εποχές κάθε φρατρία και κάθε φυλή διαχειριζόταν μόνη της τις υποθέσεις της, χωρίς να συμβουλευεται το λαϊκό συμβούλιο ή το βασιλιά στην Αθήνα. Όποιος όμως κατοικούσε στην περιοχή της φρατρίας ή της φυλής χωρίς ν' ανήκει σ' αυτές, δεν μπορούσε, φυσικά, να παίρνει μέρος σ' αυτή τη διοίκηση.

Έτσι, η ρυθμισμένη λειτουργία των οργάνων του καθεστώτος των γενών διαταράχτηκε τόσο, που από την ηρωική κιάλας εποχή χρειάστηκε θεραπεία. Εισήγαγαν το πολίτευμα που αποδίδεται στον Θησέα. Η αλλαγή που έγινε ήταν πριν απ' όλα ότι ιδρύθηκε κεντρική διοίκηση στην Αθήνα, δηλαδή μερικές από τις υποθέσεις που ως τότε διαχειριζόνταν ανεξάρτητα οι φυλές, κηρύχθηκαν κοινές υποθέσεις και ανατέθηκαν στο κοινό συμβούλιο που έδρευε στην Αθήνα. Μ' αυτό, οι Αθηναίοι έκαναν ένα βήμα πιο μπροστά απ' ό,τι είχε κάνει ποτέ οποιοδήποτε ιθαγενές λαός στην Αμερική: αντί για την απλή ομοσπονδία φυλών που κατοικούσαν η μια δίπλα στην άλλη, οι φυλές συγχωνεύτηκαν σ' ένα και μόνο λαό. Έτσι γεννήθηκε ένα αθηναϊκό γενικό λαϊκό δίκαιο, που βρισκόταν πάνω από το εθιμικό δίκαιο των φυλών και των γενών. Ο αθηναίος πολίτης σαν τέτοιος απέκτησε ορισμένα δικαιώματα και νέα νομική προστασία, ακόμα και σε έδαφος που ανήκε σε άλλη φυλή. Έτσι, όμως, είχε γίνει το πρώτο βήμα προς την υπονόμηση του καθεστώτος των γενών, γιατί ήταν το πρώτο βήμα για την κατοπινή εισδοχή πολιτών, που δεν ανήκαν σε καμιά από τις φυλές της Αττικής και που βρισκόνταν και έμεναν ολότελα έξω από το αθηναϊκό σύστημα γενών. Ένας δεύτερος θεσμός που αποδίδεται στον Θησέα ήταν ο χωρισμός όλου του λαού, χωρίς να παίρνεται υπόψη το γένος, η φρατρία ή η φυλή, σε τρεις τάξεις: στους ευπατρίδες ή ευγενείς, στους γεώμορους ή γεωργούς και στους δημιουργούς ή χειροτέχνες, και η παραχώρηση στους ευγενείς του αποκλειστικού δικαιώματος να κατέχουν δημόσια αξιώματα. Είναι αλήθεια ότι αν εξαιρέσουμε την κατοχή των αξιωμάτων από τους ευγενείς, η διαίρεση αυτή έμεινε χωρίς αποτέλεσμα, για-

τί δεν δημιουργούσε καμιά άλλη νομική διάκριση ανάμεσα στις τάξεις. Όμως είναι σπουδαία, γιατί μας παρουσιάζει τα νέα κοινωνικά στοιχεία που είχαν αναπτυχθεί σιωπηρά. Δείχνει ότι η από συνήθεια κατοχή των αξιωμάτων στα γένη από ορισμένες οικογένειες είχε ουσιαστικά εξελιχθεί σε μη αμφισβητούμενο δικαίωμα αυτών των οικογενειών στα αξιώματα, ότι αυτές οι οικογένειες, που έτσι κι αλλιώς ήταν ισχυρές με τα πλούτη τους, άρχιζαν να συνενώνονται, έξω από τα γένη τους, σε μια ξεχωριστή προνομιά τάξη, και ότι το κράτος, που μόλις γεννιόταν, καθαγίαζε αυτό το σφετερισμό. Δείχνει ακόμα ότι ο καταμερισμός της εργασίας ανάμεσα στους αγρότες και τους χειροτέχνες είχε κιάλας δυναμώσει τόσο, που διεκδικούσε τα πρωτεία σε κοινωνική σημασία απέναντι στην παλιά διάρθρωση κατά γένη και φυλές. Κηρύσσει τέλος την ασυμβίβαστη αντίθεση ανάμεσα στην κοινωνία των γενών και στο κράτος. Η πρώτη προσπάθεια για το σχηματισμό κράτους είναι να διασπάσει τα γένη, χωρίζοντας τα μέλη του κάθε γένους σε προνομιούχους και μη προνομιούχους και αυτούς πάλι σε δυο επαγγελματικές τάξεις, αντιπαράθετοντας έτσι τη μια στην άλλη.

Την παραπέρα πολιτική ιστορία της Αθήνας ως τον Σόλωνα δεν τη γνωρίζουμε ολόπλευρα. Το αξίωμα του βασιλιά έχανε τη σημασία του. Επικεφαλής του κράτους τέθηκαν άρχοντες εκλεγμένοι από τους ευγενείς. Η κυριαρχία των ευγενών μεγάλωνε όλο και περισσότερο, ώσπου κατά το 600 πριν από τη χρονολογία μας έγινε αβάσταχτη. Και συγκεκριμένα, κύριο μέσο για την καταπίεση της λαϊκής ελευθερίας ήταν το χρέμα και η τοκογλυφία. Η κύρια έδρα των ευγενών ήταν μέσα και γύρω από την Αθήνα, όπου το θαλάσσιο εμπόριο, μαζί με την πειρατεία που την ασκούσαν ακόμα όταν τους δινόταν ευκαιρία, τους πλούτιζε και συγκέντρωνε το χρηματικό πλούτο στα χέρια τους. Από εκεί, η χρηματική οικονομία που αναπτυσσόταν διείσδυε σαν διαβρωτικό οξύ στον πατροπαράδοτο τρόπο ύπαρξης των αγροτικών κοινοτήτων που βασίζονταν στη φυσική οικονομία. Το καθεστώς των γενών είναι απολύτως ασυμβίβαστο με τη χρηματική οικονομία. Η καταστροφή των μικροχωρικών της Αττικής συνέπεσε με το χαλάρωμα των παλιών δεσμών του γένους που τους περιέ-

βαλλε προστατευτικά. Το ομόλογο και η κτηματική υποθήκη (γιατί οι Αθηναίοι είχαν εφεύρει ακόμα και την υποθήκη) δεν λογάριάζαν ούτε γένη ούτε φρατρίες. Και το παλιό καθεστώς των γενών δεν γνώριζε ούτε το χρήμα, ούτε την προκαταβολή, ούτε το χρηματικό χρέος. Γι' αυτό, η χρηματική κυριαρχία των ευγενών που επεκτεινόταν όλο και περισσότερο, διαμόρφωσε επίσης ένα καινούργιο εθιμικό δίκαιο που εξασφάλιζε τον πιστωτή απέναντι στον οφειλέτη, που καθιέρωνε την εκμετάλλευση του φτωχού χωρικού από τον κάτοχο του χρήματος. Όλοι οι αγροί της Αττικής ήταν γεμάτοι με στύλους, όπου σημειωνόταν ότι το κτήμα είναι υποθηκευμένο στον τάδε και στον τάδε και για το τάδε χρηματικό ποσό. Τα χωράφια που δεν σημαδεύονταν με αυτόν τον τρόπο, είχαν κιόλας στο μεγαλύτερό τους μέρος πουληθεί, γιατί είχε λήξει η προθεσμία της υποθήκης ή γιατί δεν είχαν πληρωθεί οι τόκοι και είχαν γίνει ιδιοκτησία του ευγενή τοκογλύφου. Ο χωρικός έπρεπε να 'ναι ευχαριστημένος, αν του επιτρεπόταν να μείνει σαν ενοικιαστής στο χωράφι και να ζει από το ένα έκτο του εισοδήματος της δουλειάς του, πληρώνοντας για νοίκι τα πέντε έκτα στο καινούργιο αφεντικό. Κάτι παραπάνω. Αν το προϊόν πώλησης του κτήματος δεν έφτανε να καλύψει το χρέος ή αν αυτό το χρέος είχε γίνει χωρίς την εγγύηση μιας υποθήκης, ο οφειλέτης έπρεπε να πουλήσει τα παιδιά του στο εξωτερικό σαν δούλους, για να πληρώσει τον πιστωτή. Η πώληση των παιδιών από τον πατέρα — αυτός ήταν ο πρώτος καρπός του πατρικού δικαίου και της μονογαμίας! Κι αν η βδέλλα δεν είχε ακόμα ικανοποιηθεί πέρα για πέρα, μπορούσε να πουλήσει τον ίδιο τον οφειλέτη σαν δούλο. Αυτή ήταν η ευχάριστη χαράνγη του πολιτισμού για το λαό της Αθήνας.

Παλιότερα, όταν οι συνθήκες ζωής του λαού αντιστοιχούσαν ακόμα στο καθεστώς των γενών, ήταν αδύνατη μια τέτοιου είδους ανατροπή. Εδώ όμως η ανατροπή αυτή είχε γίνει χωρίς να ξέρουν πώς. Ας γυρίσουμε μια στιγμή πίσω στους Ιροκέζους μας. Σ' αυτούς ήταν ακατανόητη μια κατάσταση σαν αυτή που είχε τώρα επιβληθεί στους Αθηναίους, ας πούμε χωρίς να φταίνε και σίγουρα παρά τη θέλησή τους. Σ' αυτούς ο τρόπος παραγωγής που, χρόνος έμπαινε, χρόνος έβγαινε, έμενε ο ίδιος, δεν μπορούσε ποτέ να δημιουργήσει

τέτοιες συγκρούσεις που θα έλεγε κανείς ότι επιβάλλονται από έξω, δεν μπορούσε να δημιουργήσει την αντίθεση του πλούσιου και του φτωχού, των εκμεταλλευτών και των εκμεταλλευμένων. Οι Ιροκέζοι απείχαν πολύ ακόμα από το να κυριαρχούν πάνω στη φύση, αλλά μέσα στα πλαίσια των φυσικών συνόρων που τους έβαζε η φύση κυριαρχούσαν πάνω στην ίδια τους την παραγωγή. Εκτός από τις κακές σοδειές στα περιβολάκια τους, εκτός από την εξάντληση του αποθέματος ψαριών στις λίμνες και τα ποτάμια τους, των αγριμιών στα δάση τους, ήξεραν πάντα τι θα απέδιδε ο δικός τους τρόπος εξασφάλισης των μέσων για τη συντήρησή τους. Εκείνο που έπρεπε να βγαίνει ήταν τα μέσα για τη συντήρησή τους, άλλοτε φτωχότερα κι άλλοτε πλουσιότερα. Ποτέ όμως δεν μπορούσαν να προκύψουν απρόβλεπτες κοινωνικές ανατροπές, ρήξη των δεσμών που συγκροτούσαν τα γένη, διάσπαση των μελών των γενών και φυλών σε αντίθετες, αντιμαχόμενες τάξεις. Η παραγωγή κινιόταν μέσα στα πιο στενά πλαίσια, αλλά οι παραγωγοί εξουσίαζαν το προϊόν τους. Αυτή ήταν η τεράστια υπεροχή της παραγωγής στην εποχή της βαρβαρότητας, που χάθηκε με το πέρασμα στον πολιτισμό, και θα είναι το καθήκον των κατοπινών γενιών να την ξανακατακτήσουν, αλλά πάνω στη βάση της τεράστιας κυριαρχίας του ανθρώπου πάνω στη φύση που έχει σήμερα επιτευχτεί και της ελεύθερης ένωσης των ανθρώπων που τώρα πια είναι δυνατή.

Διαφορετικά ήταν τα πράγματα στους Έλληνες. Η ατομική ιδιοκτησία που εμφανίστηκε σε κοπάδια και σε αντικείμενα πολυτελείας, οδήγησε στην ανταλλαγή ανάμεσα στα άτομα, στη μετατροπή των προϊόντων σε *εμπορεύματα*. Κι εδώ βρίσκεται η αρχή όλης της κατοπινής ανατροπής. Μόλις οι παραγωγοί δεν ξόδεuan πια άμεσα οι ίδιοι το δικό τους προϊόν, αλλά το έδιναν στην ανταλλαγή, έχαναν την κυριαρχία πάνω του. Δεν ήξεραν πια τι γινόταν και δόθηκε η δυνατότητα να χρησιμοποιηθεί το προϊόν ενάντια στον παραγωγό, για την εκμετάλλευση και την καταπίεσή του. Γι' αυτό καμιά κοινωνία δεν μπορεί να διατηρήσει για πολύ την κυριαρχία πάνω στην ίδια της την παραγωγή και τον έλεγχο πάνω στα κοινωνικά αποτελέσματα της δικής της παραγωγικής

διαδικασίας, όσο δεν καταργεί την ανταλλαγή ανάμεσα στα ξεχωριστά άτομα.

Οι Αθηναίοι όμως έμελλε να μάθουν με την ίδια τους την πείρα πόσο γρήγορα το προϊόν, ύστερα από την εμφάνιση της ανταλλαγής ανάμεσα στα άτομα και τη μετατροπή των προϊόντων σε εμπορεύματα, επιβάλλει την κυριαρχία του πάνω στον παραγωγό. Με την εμπορευματική παραγωγή εμφανίστηκε και η καλλιέργεια της γης από τα ξεχωριστά άτομα και για δικό τους λογαριασμό και σύντομα ακολούθησε και η ατομική ιδιοκτησία στη γη. Ήρθε ακόμα και το χρήμα, το γενικό εμπόρευμα, που μ' αυτό ανταλλάσσονταν όλα τ' άλλα. Όταν όμως οι άνθρωποι εφεύρισκαν το χρήμα, δεν φαντάζονταν ότι δημιουργούσαν μ' αυτό τον τρόπο μια νέα κοινωνική εξουσία, τη μία και μοναδική εξουσία με καθολική σημασία που μπροστά της έπρεπε να υποκλίνεται ολόκληρη η κοινωνία. Και την κυριαρχία αυτής της νέας εξουσίας, που ξεπήδησε ξαφνικά, χωρίς να το ξέρουν και χωρίς να το θέλουν οι ίδιοι οι δημιουργοί της, την ένωσαν οι Αθηναίοι σ' όλη την ωμότητα της νεότητάς της.

Τι έπρεπε να γίνει; Το παλιό καθεστώς των γενών δεν αποδείχτηκε μονάχα ανίσχυρο μπρος στη νικηφόρα πορεία του χρήματος, αλλά στάθηκε και απόλυτα ανίκανο να βρει μέσα στα πλαίσιά του χώρο για πράγματα σαν το χρήμα, τους πιστωτές και χρεώστες, τη βίαιη είσπραξη χρεών. Ωστόσο, υπήρχε πια η νέα κοινωνική εξουσία και οι ευσεβείς πόθοι, η νοσταλγία για επιστροφή στον παλιό καλό καιρό, δεν μπορούσαν να βγάλουν από τη μέση το χρήμα και την τοκογλυφία. Κι επιπλέον είχαν μια σειρά άλλα, δευτερεύοντα ρήγματα στο καθεστώς των γενών. Το ανακάτωμα των μελών του γένους και των φρατριών σ' όλη την περιοχή της Αττικής, ιδίως στην ίδια την πόλη της Αθήνας, μεγάλωνε από γενιά σε γενιά, παρά το γεγονός ότι ο αθηναίος πολίτης, ενώ μπορούσε να πουλάει κτήματα έξω από το γένος του, δεν είχε ακόμα το δικαίωμα να πουλήσει το σπίτι του. Με την πρόοδο της βιομηχανίας και των επικοινωνιών είχε αναπτυχθεί πληρότερα ο καταμερισμός της εργασίας ανάμεσα στους διάφορους κλάδους παραγωγής: γεωργία και χειροτεχνία — και μέσα στη χειροτεχνία, ανάμεσα στις αναρίθμητες υποδιαιρέ-

σεις της, εμπόριο, ναυτιλία κλπ. Τώρα ο πληθυσμός, ανάλογα με την απασχόλησή του, χωριζόταν σε αρκετά σταθερές ομάδες που η καθεμιά τους είχε μια σειρά νέα κοινά συμφέροντα που δεν είχαν θέση στο γένος ή τη φρατρία και που για τη φροντίδα τους χρειαζόνταν νέα αξιώματα. Ο αριθμός των δούλων είχε αυξηθεί σημαντικά και θα πρέπει από τότε κόλας να είχε ξεπεράσει πολύ τον αριθμό των ελεύθερων Αθηναίων. Το καθεστώς των γενών αρχικά δεν γνώριζε τη δουλεία, επομένως δεν ήξερε και τα μέσα για να χαλιναγωγεί αυτή τη μάζα των ανελεύθερων. Και τέλος, το εμπόριο είχε φέρει στην Αθήνα ένα σωρό ξένους, που είχαν εγκατασταθεί εκεί, γιατί εκεί ήταν πιο εύκολο να κερδίζουν χρήματα, και σύμφωνα επίσης με το παλιό σύστημα, οι ξένοι αυτοί δεν είχαν ούτε πολιτικά δικαιώματα ούτε νομική προστασία και, παρά την πατροπαράδοτη ανοχή, παρέμεναν ένα ενοχλητικό ξένο στοιχείο μέσα στο λαό.

Κοντολογίς, το σύστημα των γενών ζύγωνε στο τέλος του. Η κοινωνία καθημερινά αναπτυσσόταν και ξεπερνούσε τα πλαίσιά του. Δεν μπορούσε ούτε να εμποδίσει ούτε να εξαλείψει ακόμα και τα χειρότερα κακά που είχαν γεννηθεί μπροστά στα μάτια όλου του κόσμου. Στο μεταξύ, όμως, είχε αναπτυχθεί σιωπηρά το κράτος. Οι νέες ομάδες που είχαν δημιουργηθεί με τον καταμερισμό της εργασίας, πρώτα ανάμεσα στην πόλη και την ύπαιθρο, και ύστερα ανάμεσα στους διάφορους κλάδους εργασίας μέσα στην ίδια την πόλη, δημιούργησαν νέα όργανα για την υπεράσπιση των συμφερόντων τους. Δημιουργήθηκαν κάθε λογής αξιώματα. Και το νεαρό κράτος χρειάστηκε πριν απ' όλα μια δική του εξουσία, που στους θαλασσοπόρους Αθηναίους στην αρχή δεν μπορούσε να είναι παρά μονάχα ναυτική εξουσία για διάφορους μικρούς πολέμους και για την προστασία των εμπορικών πλοίων. Κάποτε, άγνωστο πότε, πριν από τον Σόλωνα, δημιουργήθηκαν οι ναυκραρίες, μικρές εδαφικές περιοχές, δώδεκα σε κάθε φυλή. Κάθε ναυκραρία όφειλε να διαθέτει ένα πολεμικό πλοίο, να το αρματώνει και να το επανδρώνει, και χώρια απ' αυτό να διαθέτει και δυο ιππείς. Ο θεσμός αυτός χτύπησε από δυο μεριές το καθεστώς των γενών. Πρώτα, γιατί δημιούργησε μια δημόσια εξουσία που απλούστατα δεν ήταν πια

ταυτόσημη με το σύνολο του ένοπλου λαού. Και δεύτερο, για πρώτη φορά διαιρούσε το λαό για δημόσιους σκοπούς όχι κατά συγγενική ομάδα, αλλά κατά *εδαφική συγκατοίκηση*. Το τι σήμαινε αυτό θα φανεί παρακάτω.

Μια και το καθεστώς των γενών δεν μπορούσε να βοηθήσει το λαό που ήταν θύμα της εκμετάλλευσης, δεν του έμενε άλλο παρά το κράτος που γεννιόταν. Κι αυτό τον βοήθησε με τη νομοθεσία του Σόλωνα, που ταυτόχρονα δυνάμωνε με τη σειρά της το κράτος σε βάρος του παλιού καθεστώτος. Ο Σόλωνας —ο τρόπος που το 594 πριν από τη χρονολογία μας έγινε η μεταρρύθμισή του δεν μας ενδιαφέρει εδώ— εγκαινίασε τη σειρά των λεγόμενων πολιτικών επαναστάσεων και μάλιστα με μια επέμβαση στην ιδιοκτησία. Όλες οι επαναστάσεις που έγιναν από τότε είναι επαναστάσεις για την υπεράσπιση ενός είδους ιδιοκτησίας ενάντια σ' ένα άλλο είδος ιδιοκτησίας. Δεν μπορούν να υπερασπίσουν το ένα σύστημα χωρίς να παραβιάσουν το άλλο. Στη μεγάλη Γαλλική Επανάσταση θυσιάστηκε η φεουδαρχική ιδιοκτησία για να σωθεί αστική. Στην επανάσταση του Σόλωνα η ιδιοκτησία των πιστωτών θυσιάστηκε προς όφελος της ιδιοκτησίας των οφειλετών. Απλούστατα, ακυρώθηκαν τα χρέη. Τις λεπτομέρειες δεν τις ξέρουμε ακριβώς, πάντως ο Σόλωνας στα ποιήματά του παινεύεται ότι απομάκρυνε από τις χρεωμένες γαίες τους στύλους υποθήκης και ότι έφερε ξανά στον τόπο τους όσους είχαν δραπετεύσει ή είχαν πουληθεί στο εξωτερικό για χρέη. Αυτό μπόρεσε να γίνει μονάχα με μια ανοιχτή παραβίαση της ιδιοκτησίας. Και πραγματικά, από την πρώτη ως την τελευταία, όλες οι λεγόμενες πολιτικές επαναστάσεις έγιναν για την προστασία ενός είδους ιδιοκτησίας που πραγματοποιήθηκε με την κατάσχεση (που λέγεται και κλοπή) ενός άλλου είδους ιδιοκτησίας. Κι αυτό είναι τόσο αληθινό, που επί 2.500 χρόνια η ατομική ιδιοκτησία μπόρεσε να διατηρηθεί μονάχα με την παραβίαση της ιδιοκτησίας.

Τώρα όμως έπρεπε να βρεθεί τρόπος για να εμποδιστεί το ξανασκλάβωμα των ελεύθερων Αθηναίων. Αυτό έγινε πρώτα με γενικά μέτρα, για παράδειγμα με την απαγόρευση χρεωστικών συμβολαίων, όπου το πρόσωπο του οφειλέτη έμπαινε ενέχυρο. Ακόμα καθορίστηκε ένα ανώτατο όριο στην

έκταση της γαιοκτησίας που μπορεί να κατέχει κάθε ξεχωριστό άτομο, για να μπουν έτσι μερικοί τουλάχιστον φραγμοί στη βουλμία των ευγενών για τη γη των χωρικών. Ύστερα όμως ακολούθησαν συνταγματικές αλλαγές, που οι σπουδαιότερες για μας είναι οι παρακάτω:

Αύξησαν τα μέλη του συμβουλίου σε 400, εκατό από κάθε φυλή. Εδώ λοιπόν έμενε ακόμα σαν βάση η φυλή. Αυτή ήταν ωστόσο και η μόνη πλευρά του παλιού καθεστώτος που μπήκε στο νέο κρατικό σώμα. Γιατί κατά τ' άλλα ο Σόλωνας χώρισε τους πολίτες σε τέσσερις τάξεις σύμφωνα με τη γη που είχαν και σύμφωνα με το εισόδημά τους, 500, 300 και 150 μέδιμνοι σιτηρά (1 μέδιμνος = περίπου 41 λίτρες) ήταν τα ελάχιστα εισοδήματα για τις τρεις πρώτες τάξεις. Όποιος είχε λιγότερη γαιοκτησία ή δεν είχε καθόλου, ανήκε στην τέταρτη τάξη. Όλα τα αξιώματα δικαιούνταν να τα κατέχουν μόνο οι τρεις ανώτερες τάξεις, και τα ανώτατα αξιώματα μόνο η πρώτη τάξη. Η τέταρτη τάξη είχε μονάχα το δικαίωμα να μιλάει και να ψηφίζει στη λαϊκή συνέλευση. Εδώ όμως εκλέγονταν και εδώ λογοδοτούσαν όλοι οι αξιωματούχοι, εδώ φτιάχνονταν όλοι οι νόμοι και εδώ η τέταρτη τάξη αποτελούσε την πλειοψηφία. Τα αριστοκρατικά προνόμια ανανεώθηκαν εν μέρει με τη μορφή προνομίων του πλούτου, όμως ο λαός διατηρούσε την αποφασιστική εξουσία. Οι τέσσερις τάξεις αποτελούσαν επίσης τη βάση μιας νέας οργάνωσης του στρατού. Οι δυο πρώτες τάξεις έδιναν το ιππικό, η τρίτη υπηρετούσε σαν βαρύ πεζικό, η τέταρτη σαν ελαφρά οπλισμένο, ευκίνητο πεζικό ή υπηρετούσε στο στόλο, όπου ίσως να πληρωνόταν κιόλας.

Εδώ λοιπόν μπαίνει ένα ολότελα καινούργιο στοιχείο στο καθεστώς: η ατομική ιδιοκτησία. Τα δικαιώματα και τα καθήκοντα των πολιτών διαβαθμίζονται ανάλογα με την έκταση της γαιοκτησίας τους, και στο βαθμό που κερδίζουν σε επιρροή οι ιδιοκτήτριες τάξεις, στον ίδιο βαθμό παραγκωνίζονται οι παλιές ενώσεις με βάση τη συγγένεια εξ αίματος. Το καθεστώς των γενών είχε υποστεί μια νέα ήττα.

Η διαβάθμιση των πολιτικών δικαιωμάτων ανάλογα με την περιουσία δεν ήταν, ωστόσο, από τους θεσμούς εκείνους, χωρίς τους οποίους δεν μπορεί να υπάρξει κράτος. Όσο με-

γάλο ρόλο κι αν έπαιξε η διαβάθμιση αυτή στη συνταγματική ιστορία των κρατών, ωστόσο πάρα πολλά κράτη, και μάλιστα τα πιο εξελιγμένα, δεν τη χρειάστηκαν. Και στην Αθήνα ακόμα έπαιξε μόνο παροδικό ρόλο. Από τον καιρό του Αριστείδη όλα τα αξιώματα ήταν προσιτά στον κάθε πολίτη¹.

Στα αμέσως επόμενα 80 χρόνια, η αθηναϊκή κοινωνία πήρε σιγά-σιγά την κατεύθυνση προς την οποία εξελίχθηκε παραπέρα στους αιώνες που ακολούθησαν. Είχε μπει φραγμός στην αχαλίνωτη κερδοσκοπία της γης της προσολωνικής εποχής, επίσης και στην απεριόριστη συγκέντρωση της γαιοκτησίας. Κυρίαρχοι κλάδοι βιοπορισμού έγιναν το εμπόριο και η χειροτεχνία, μαζί και η καλλιτεχνική χειροτεχνία, που εξασκούσαν όλο και σε μεγαλύτερη κλίμακα με τη δουλειά των σκλάβων. Οι άνθρωποι διαφωτίζονταν. Αντί να εκμεταλλεύονται με τον αρχικό ωμό τρόπο τους ίδιους τους συμπολίτες τους, εκμεταλλεύονταν κυρίως τους δούλους και την εξωαθηναϊκή πελατεία. Μεγάλωναν διαρκώς η κινητή ιδιοκτησία, ο χρηματικός πλούτος και ο πλούτος σε δούλους και πλοία, αλλά δεν ήταν τώρα πια απλό μέσο για ν' αποκτήσουν γαιοκτησία, όπως ήταν στην πρώτη, περιορισμένη εποχή, είχε γίνει αυτοσκοπός. Έτσι, από τη μια μεριά δημιουργήθηκε για την παλιά εξουσία της αριστοκρατίας ένας νικηφόρος ανταγωνιστής, η νέα τάξη των πλουσίων που ασχολούνταν με τη βιομηχανία και το εμπόριο, από την άλλη μεριά όμως αφαιρέθηκε και η τελευταία βάση από τα υπολείμματα του παλιού καθεστώτος των γενών. Τα γένη, οι φρατρίες και οι φυλές που τα μέλη τους κατοικούσαν τώρα διασκορπισμένα σ' όλη την Αττική και τελείως ανακατωμένοι, έγιναν έτσι ολότελα ακατάλληλα σαν πολιτικά σώματα. Ένα σωρό αθηναίοι πολίτες δεν ανήκαν σε κανένα απολύτως γένος, ήταν μέτοικοι που, ενώ είχαν αποκτήσει τα δικαιώματα του πολίτη, δεν είχαν γίνει δεχτοί σε καμιά από τις παλιές ενώσεις με βάση τη συγγένεια εξ αίματος. Δίπλα τους βρισκόνταν ακόμα

1. Πρόκειται για την τέταρτη τάξη των αθηναίων πολιτών, τους θήτες, που ήταν ελεύθεροι, αλλά χωρίς ιδιοκτησία, που απέκτησαν το δικαίωμα να κατέχουν δημόσια αξιώματα. Ένα τμήμα των πηγών αποδίδει αυτή την καινοτομία στον Αριστείδη (σημ. γεμ. σύντ.).

οι ξένοι επήλυδες που είχαν μόνο νομική προστασία και που ο αριθμός τους ολόένα και μεγάλωνε.¹

Στο μεταξύ οι κομματικοί αγώνες συνεχίζονταν. Η αριστοκρατία γύρευε να ξαναποκτήσει τα προηγούμενά της προνόμια και πέτυχε για μια στιγμή να επικρατήσει ξανά, ώσπου η επανάσταση του Κλεισθένη (509 πριν από τη χρονολογία μας) την γκρέμισε οριστικά. Μαζί της όμως γκρέμισε και το τελευταίο υπόλειμμα του καθεστώτος των γενών.

Ο Κλεισθένης στη νέα του νομοθεσία αγνόησε τις τέσσερις παλιές φυλές που στηρίζονταν στα γένη και τις φρατρίες. Στη θέση τους μπήκε μια ολότελα νέα οργάνωση που βασιζόταν αποκλειστικά στη διαίρεση των πολιτών σύμφωνα με τον τόπο κατοικίας, διαίρεση που είχε δοκιμαστεί κιόλας στις ναυκραρίες. Αποφασιστικός παράγοντας δεν ήταν πια το να ανήκει κάποιος στις ενώσεις με βάση τη συγγένεια εξ αίματος, αλλά ο τόπος κατοικίας και μόνο. Τώρα δεν διαιρούσαν το λαό, αλλά το έδαφος, οι κάτοικοι πολιτικά γίνονταν απλό εξάρτημα του εδάφους.

Ολόκληρη η Αττική χωρίστηκε σε εκατό αυτοδιοικούμενες κοινοτικές περιοχές, τους δήμους. Οι πολίτες που κατοικούσαν σε κάθε δήμο (οι δημότες) εκλέγανε τον προϊστάμενό τους (το δήμαρχο) και τον ταμιά τους, καθώς και 30 δικαστές με δικαστική δικαιοδοσία για μικρότερες διαφορές. Οι δήμοι απέκτησαν επίσης και ένα δικό τους ναό και έναν προστάτη θεό ή ήρωα, που τους ιερείς του τους εκλέγανε. Η ανώτατη εξουσία στο δήμο βρισκόταν στη συνέλευση των δημοτών. Είναι, όπως σωστά παρατηρεί ο Μόργκαν, το πρωτότυπο της αυτοκυβερνούμενης αμερικανικής πόλης.² Το διαμορφωνό-

1. Αναφορά στους λεγόμενους μέτοικους, τους ξένους που έμεναν μόνιμα στην Αθήνα. Παρ' όλο που είχαν την προσωπική τους ελευθερία, θεωρούνταν ξένοι χωρίς δικαιώματα και δεν επιτρεπόταν ούτε να κατέχουν δημόσια αξιώματα, ούτε να συμμετέχουν στη συνέλευση του δήμου, ούτε να κατέχουν ακίνητη ιδιοκτησία. Ασχολούνταν κυρίως με τη χειροτεχνία και το εμπόριο. Οι μέτοικοι ήταν υποχρεωμένοι να πληρώνουν κεφαλικό φόρο και μόνο με τη μεσολάβηση των λεγόμενων προστατών τους από τις γραμμές των αθηναίων πολιτών με πλήρη δικαιώματα μπορούσαν να απευθύνονται στα διοικητικά όργανα (σημ. γεμ. σύντ.).

2. L. H. Morgan, *Ancient society*, σελ. 271 (σημ. γεμ. σύντ.).

μενο κράτος στην Αθήνα άρχισε με την ίδια μονάδα, στην οποία καταλήγει το σύγχρονο κράτος στην ανώτατη ανάπτυξή του.

Δέκα απ' αυτές τις μονάδες, τους δήμους, αποτελούσαν μια φυλή που όμως, για να διακρίνεται από την παλιά φυλή των γενών, ονομάζεται τώρα τοπική φυλή. Η τοπική φυλή δεν ήταν μονάχα αυτοδιοικούμενο πολιτικό σώμα, ήταν επίσης και στρατιωτικό σώμα. Εξέλεγε το φύλαρχο ή τον προστό της φυλής, που διοικούσε το ιππικό, έναν ταξίαρχο που διοικούσε το πεζικό και το στρατηγό που διοικούσε όλους τους άντρες που στρατολογούνταν στην περιοχή της φυλής. Διέθετε επίσης πέντε πολεμικά πλοία με τους άντρες τους και τους διοικητές τους, και έπαιρνε για προστάτη άγιο έναν αττικό ήρωα, που έφερε και το όνομά του. Τέλος, έβγαζε 50 βουλευτές για την αθηναϊκή βουλή.

Το επιστέγασμα ήταν το αθηναϊκό κράτος, που το διοικούσε η βουλή από τους πεντακόσιους εκλεγμένους των δέκα φυλών, και σε τελική ανάλυση, η συνέλευση του λαού, όπου είχε πρόσβαση και δικαίωμα ψήφου κάθε αθηναίος πολίτης. Παράλληλα, οι άρχοντες και άλλοι αξιωματούχοι φρόντιζαν για τους διάφορους κλάδους της διοίκησης και για τη δικαιοσύνη. Ανώτατος λειτουργός της εκτελεστικής εξουσίας δεν υπήρχε στην Αθήνα.

Μ' αυτό το νέο σύστημα και με την εισδοχή ενός πολύ μεγάλου αριθμού κατοίκων με όχι πλήρη δικαιώματα, εν μέρει από επήλυδες και εν μέρει από απελεύθερους δούλους, αποκλείστηκαν τα όργανα του καθεστώτος των γενών από τις δημόσιες υποθέσεις. Κατάντησαν ιδιωτικές ενώσεις και θρησκευτικές εταιρίες. Όμως, η ηθική επίδραση, ο πατροπαράδοτος τρόπος αντίληψης και σκέψης της παλιάς εποχής των γενών επέζησαν ακόμα για πολύ καιρό και χάθηκαν μονάχα σιγά-σιγά. Αυτό φάνηκε σ' έναν άλλο κρατικό θεσμό.

Είδαμε ότι ένα ουσιαστικό χαρακτηριστικό γνώρισμα του κράτους είναι η ξεχωριστή από τη μάζα του λαού δημοσία εξουσία. Η Αθήνα είχε τότε μονάχα λαϊκό στρατό και ένα στόλο που τον επάνδρωνε και τον αρμάτωνε άμεσα ο λαός. Ο στρατός και ο στόλος την υπεράσπιζαν από τους εξωτερικούς εχθρούς και χαλιναγωγούσαν τους δούλους, που και

τότε αποτελούσαν τη μεγάλη πλειοψηφία του πληθυσμού. Απέναντι στους πολίτες τη δημόσια εξουσία αρχικά την αποτελούσε μονάχα η αστυνομία, που είναι τόσο παλιά όσο και το κράτος, γι' αυτό και οι αφελείς Γάλλοι του 18ου αιώνα δεν μιλούσαν για πολιτισμένους λαούς, αλλά για λαούς αστυνομευμένους (pations policées). Οι Αθηναίοι ίδρυσαν λοιπόν ταυτόχρονα με το κράτος τους και αστυνομία, μια σωστή χωροφυλακή από πεζούς και έφιππους τοξότες κυνηγούς της υπαίθρου (Landjäger), όπως τους λένε στη Νότια Γερμανία και στην Ελβετία. Η χωροφυλακή αυτή όμως σχηματίστηκε από δούλους. Τόσο εξευτελιστική φαινόταν στον ελεύθερο Αθηναίο αυτή η υπηρεσία του χωροφύλακα που προτιμούσε να τον συλλαμβάνει ο οπλισμένος δούλος παρά να ασχολείται ο ίδιος με τέτοιες ατιμωτικές πράξεις. Εδώ εκφράζεται ακόμα η παλιά νοοτροπία των γενών. Το κράτος δεν μπορούσε να υπάρχει χωρίς την αστυνομία, ήταν, όμως, ακόμα νέο και δεν είχε ακόμα αρκετό ηθικό κύρος για να κάνει σεβαστό ένα επαγγέλμα που αναγκαστικά φαινόταν ατιμωτικό στα πρώην μέλη του γένους.

Πόσο πολύ το ολοκληρωμένο πια στα κύρια χαρακτηριστικά του γνωρίσματα κράτος ταιρίαζε στην καινούργια κοινωνική κατάσταση των Αθηναίων, φαίνεται από τη γρήγορη άνθηση του πλούτου, του εμπορίου και της βιομηχανίας. Η ταξική αντίθεση που πάνω της στηρίζονταν οι κοινωνικοί και πολιτικοί θεσμοί, δεν ήταν πια η αντίθεση ανάμεσα στην αριστοκρατία και στον κοινό λαό, αλλά η αντίθεση ανάμεσα στους δούλους και στους ελεύθερους, στους κατοίκους με περιορισμένα δικαιώματα και στους πολίτες. Τον καιρό της ανώτατης άνθησης όλοι οι ελεύθεροι πολίτες της Αθήνας, μαζί με τις γυναίκες και τα παιδιά τους, ήταν περίπου 90.000 άτομα, δίπλα σ' αυτούς υπήρχαν 365.000 δούλοι και των δυο φύλων και 45.000 κάτοικοι με περιορισμένα δικαιώματα — ξένοι και απελεύθεροι. Σε κάθε ενήλικο άρρενα πολίτη αναλογούσαν λοιπόν τουλάχιστον 18 δούλοι και πάνω από 2 κάτοικοι με περιορισμένα δικαιώματα. Ο μεγάλος αριθμός των δούλων εξηγείται από το ότι πολλοί απ' αυτούς εργάζονταν μαζί σε μανιφακτούρες, σε μεγάλους χώρους και κάτω από την επίβλεψη επιστατών. Με την ανάπτυξη όμως του εμπορί-

ου και της βιομηχανίας έχουμε συσσώρευση και συγκέντρωση των αγαθών σε λίγα χέρια, εξαθλίωση της μάζας των ελεύθερων πολιτών, που τους έμενε μονάχα η εκλογή, ή να συναγωνιστούν την εργασία των δούλων με τη δική τους χειρωνακτική εργασία, που τη θεωρούσαν και υβριστική και βάνανυση και που δεν υποσχόταν και πολλά, ή να εξαθλιωθούν. Μέσα στις τότε συνθήκες ακολούθησαν αναγκαστικά το δεύτερο δρόμο, και επειδή αποτελούσαν τον όγκο του πληθυσμού, κατάστρεψαν έτσι όλο το αθηναϊκό κράτος. Δεν κατάστρεψε η δημοκρατία την Αθήνα, όπως υποστηρίζουν οι ευρωπαϊοί τσανακογλείφτες και αυλόδουλοι δάσκαλοι, αλλά η δουλεία, που πρόγραφε την εργασία του ελεύθερου πολίτη.

Η δημιουργία του κράτους στους Αθηναίους είναι εξαιρετικά χαρακτηριστικό παράδειγμα για το πώς σχηματίζονται γενικά τα κράτη, γιατί από τη μια μεριά γίνεται εντελώς καθαρά, χωρίς ανάμειξη εξωτερικής ή εσωτερικής βίας — ο σφετερισμός της εξουσίας από τον Πεισίστρατο δεν άφησε κανένα ίχνος της σύντομης ύπαρξής του — και από την άλλη μεριά γιατί δείχνει ένα κράτος με πολύ ψηλή μορφή εξέλιξης, τη δημοκρατική πολιτεία (demokratische Republik) που ξεπηδάει άμεσα από την κοινωνία των γενών και τέλος γιατί γνωρίζουμε αρκετά όλες τις ουσιαστικές λεπτομέρειές του.

VI

ΓΕΝΟΣ ΚΑΙ ΚΡΑΤΟΣ ΣΤΗ ΡΩΜΗ

Από το μύθο για την ίδρυση της Ρώμης βγαίνει ότι ο πρώτος οικισμός έγινε από μια σειρά λατινικά γένη (ο μύθος λέει ότι ήταν εκατό), που ήταν ενωμένα σε μια φυλή. Σύντομα προσκολλήθηκε σ' αυτά μια σαβελλική φυλή, που επίσης λέγεται ότι είχε εκατό γένη και τέλος μια τρίτη φυλή από διάφορα στοιχεία, και που, όπως λένε, είχε κι αυτή εκατό γένη. Όλη η αφήγηση δείχνει με την πρώτη ματιά ότι σχεδόν τίποτα, εκτός από το γένος, δεν ήταν φυσικό προϊόν, και ότι κι αυτό ακόμα σε μερικές περιπτώσεις ήταν μονάχα μια παραφάδα του μητρικού γένους, που εξακολουθούσε να υπάρχει στην παλιά πατρίδα. Οι φυλές έχουν αποτυπωμένη τη σφραγίδα της τεχνητής σύνθεσης, ωστόσο από συγγενικά κυρίως στοιχεία και κατά το πρότυπο της παλιάς φυσικά αναπτυγμένης κι όχι φτιαχτής φυλής. Και δεν αποκλείεται ο πυρήνας της καθεμιάς από τις τρεις αυτές φυλές να υπήρξε μια πραγματική παλιά φυλή. Το ενδιάμεσο μέλος, η φρατρία, σχηματιζόταν από δέκα γένη και ονομαζόταν κουρία. Υπήρχαν λοιπόν τριάντα κουρίες.

Είναι γενικά παραδεγμένο ότι το ρωμαϊκό γένος ήταν ο ίδιος θεσμός με το ελληνικό. Αν λοιπόν το ελληνικό γένος είναι η παραπέρα ανάπτυξη της κοινωνικής εκείνης μονάδας που την πρωτόγονη μορφή της μας παρουσιάζουν οι αμερικανοί ερυθρόδερμοι, το ίδιο ισχύει, φυσικά, και για το ρωμαϊκό γένος. Μπορούμε επομένως εδώ να είμαστε πιο σύνομοι.

Το ρωμαϊκό γένος είχε, τουλάχιστον στην αρχαιότατη εποχή της Ρώμης, την παρακάτω συγκρότηση:

1) Αμοιβαίο κληρονομικό δικαίωμα των μελών του γένους. Η παρουσία έμενε στο γένος. Επειδή στο ρωμαϊκό γένος, όπως και στο ελληνικό, επικρατούσε κιόλας το πατρικό δίκαιο, αποκλείονταν οι απόγονοι της γυναικείας γενεαλογικής γραμμής. Σύμφωνα με το νόμο της Δωδεκαδέλτου¹, του

1. Πρόκειται για το αρχαιότερο δείγμα ρωμαϊκού δικαίου από τα μέσα

πιο παλιού γνωστού σ' εμάς γραφτού ρωμαϊκού δικαίου, κληρονομούσαν πρώτα τα παιδιά σαν φυσικοί κληρονόμοι. Όταν δεν υπήρχαν παιδιά οι αγνάτοι (συγγενείς της *ανδροκλής* γραμμής). Και όταν δεν υπήρχαν ούτε αυτοί, τότε κληρονομούσαν τα μέλη του γένους. Σε όλες τις περιπτώσεις η παρουσία έμενε στο γένος. Βλέπουμε εδώ τη βαθμιαία εισαγωγή στις συνθήκες των γενών καινούργιων κανόνων δικαίου που προκλήθηκαν από τον αυξανόμενο πλούτο και τη μονογαμία: το αρχικό ίσο δικαίωμα κληρονομιάς των μελών του γένους περιορίστηκε πρώτα —ίσως από πολύ νωρίς, όπως αναφέραμε ήδη πιο πάνω— με την πράξη, στους αγνάτους, τέλος στα παιδιά και τους απογόνους τους μέσα στη φυλή του άντρα. Στη Δωδεκάδελτο αυτό εμφανίζεται φυσικά σε αντίστροφη σειρά.

2) Ύπαρξη κοινού τόπου ταφής. Όταν το γένος των Κλαυδίων που ήταν πατρίκιοι, ήρθε από το Ρέτζιλι στη Ρώμη, του δόθηκε ένα κομμάτι γης, καθώς επίσης κι ένας κοινός τόπος ταφής μέσα στην πόλη. Ακόμα και τον καιρό του Αυγούστου, το κεφάλι του Βάρου, που έπεσε στο δρυμό του Τόιτομπουργκ¹, το έφεραν στη Ρώμη και το έθαψαν στον τύμβο του γένους (*gentilitius tumulus*). Το γένος (των Κουντιλίων) είχε λοιπόν ακόμα ξεχωριστό τύμβο.

3) Κοινές θρησκευτικές τελετές. Αυτές, τα *sacra gentilitia*, είναι γνωστές.

4) Υποχρέωση να μην παντρεύονται μέσα στο γένος. Αυτό δεν φαίνεται ποτέ να μετατράπηκε στη Ρώμη σε γραφτό νόμο, αλλά το έθιμο έμεινε. Από το πλήθος των ρωμαϊκών ζευγαριών που διατηρήθηκαν τα ονόματά τους ως την εποχή

του 5ου αιώνα πριν από τη χρονολογία μας, αποτέλεσμα της πάλης των πληβείων ενάντια στους πατρίκιους. Στην ουσία, πρόκειται για καταγραφή του εθιμικού δικαίου που ίσχυε τότε στη Ρώμη. Οι νόμοι, που ήταν χαραγμένοι πάνω σε δώδεκα πίνακες, αντικαθρεφτίζουν τη διαφοροποίηση της παρουσίας μέσα στη ρωμαϊκή κοινωνία, την ανάπτυξη της δουλείας και τη διάμορφωση του δουλοκτητικού κράτους (σημ. γερμ. σύντ.).

1. Η μάχη που έγινε το έτος 9 στο δρυμό του Τόιτομπουργκ μεταξύ των γερμανικών φυλών που εξεγέρθηκαν ενάντια στους ρωμαίους εισβολείς και τα ρωμαϊκά στρατεύματα με επικεφαλής τον Βάρο, τελείωσε με την πλήρη συντριβή του ρωμαϊκού στρατού. Ο Βάρος αυτοκτόνησε (σημ. γερμ. σύντ.).

μας, κανένα δεν έχει το ίδιο όνομα γένους για τον άντρα και τη γυναίκα. Το κληρονομικό δίκαιο αποδείχνει επίσης αυτόν τον κανόνα. Η γυναίκα χάνει με το γάμο τα αγνατικά της δικαιώματα, βγαίνει από το γένος της και ούτε αυτή, ούτε τα παιδιά της δεν μπορούν να κληρονομήσουν από τον πατέρα της ή από τα αδέρφια του πατέρα της, γιατί αλλιώς θα χανόταν το κληρονομικό μερίδιο του πατρικού γένους. Αυτό έχει νόημα μονάχα με την προϋπόθεση ότι η γυναίκα δεν μπορεί να παντρευτεί μέλος του γένους της.

5) Ένα κομμάτι γης που ήταν κοινή ιδιοκτησία. Αυτό υπήρχε πάντα στην πρωτόγονη εποχή, τότε που άρχισαν να μοιράζουν τη γη της φυλής. Στις λατινικές φυλές βρίσκουμε ν' ανήκει η γη εν μέρει στη φυλή, εν μέρει στο γένος, εν μέρει στα νοικοκυριά που είναι αμφίβολο αν αποτελούσαν τότε ξεχωριστές οικογένειες. Λένε ότι ο Ρωμύλος έκανε την πρώτη διανομή της γης σε χωριστά άτομα, περίπου ένα εκτάριο (duo jugera) στον καθένα. Ωστόσο, βρίσκουμε και αργότερα γαιοκτησία στα χέρια των γενών, για να μη μιλήσουμε καθόλου για την κρατική γη, γύρω από την οποία περιστρέφεται όλη η εσωτερική ιστορία της δημοκρατίας.

6) Υποχρέωση των μελών του γένους να αλληλοϋπερασπίζονται και να αλληλοβοηθούνται. Για το ζήτημα αυτό μας λέει ελάχιστα πράγματα η γραφή ιστορία. Το ρωμαϊκό κράτος εμφανίστηκε από την αδικία πέρασε σ' αυτό. Όταν πιάστηκε ο Άππιος Κλαύδιος, όλο του το γένος φόρεσε πένθος, ακόμα και εκείνοι που ήταν προσωπικοί του εχθροί. Τον καιρό του δεύτερου καρχηδονιακού πολέμου ενώθηκαν τα γένη για να πετύχουν την απόλυση των μελών τους που είχαν πιαστεί αιχμάλωτοι πολέμου. Η γερουσία τους το απαγόρευσε.

7) Δικαίωμα στα μέλη του γένους να φέρουν το όνομά του. Αυτό διατηρήθηκε ως την εποχή της αυτοκρατορίας. Στους απελεύθερους επέτρεπαν να παίρνουν το όνομα του γένους του πρώην κυρίου τους, χωρίς όμως να αποκτούν τα δικαιώματα του γένους.

8) Δικαίωμα υιοθέτησης ξένων στο γένος. Αυτό γινόταν με υιοθεσία από μια οικογένεια (όπως στους Ινδιάνους), που είχε σαν συνέπεια και την εισδοχή στο γένος.

9) Το δικαίωμα να εκλέγουν και να καθαιρούν τον επικεφαλής δεν αναφέρεται πουθενά. Επειδή όμως την πρώτη περίοδο της Ρώμης, από τον αιρετό βασιλιά και κάτω, όλα τα αξιώματα τα συμπλήρωναν με διορισμό ή με εκλογή, και επειδή και οι ίδιες οι κυρίες εκλέγανε τους ιερείς τους, μπορούμε να υποθέσουμε το ίδιο και για τους αρχηγούς (*principes*) των γενών — όσο κι αν η εκλογή από την ίδια πάντα οικογένεια στο γένος είχε ίσως γίνει κιόλας κανόνας.

Αυτές ήταν οι αμοδιότητες ενός ρωμαϊκού γένους. Αν εξαιρέσουμε το πέρασμα στο πατρικό δίκαιο που είχε πια ολοκληρωθεί, είναι πιστό είδωλο των δικαιωμάτων και υποχρεώσεων του γένους των Ιροκέζων. Κι εδώ «προβάλλει καθαρά ο Ιροκέζος».

Δίνουμε ένα μόνο παράδειγμα για το πόση σύγχυση επικρατεί για το ρωμαϊκό καθεστώς των γενών ακόμα και σήμερα και στους πιο αναγνωρισμένους ιστοριογράφους μας. Στη διατριβή του Μόμσεν για τα ρωμαϊκά κύρια ονόματα της εποχής της δημοκρατίας και της αυγουστιανής περιόδου (*Römische Forschungen*, Berlin 1864), διαβάζουμε:

«Εκτός από όλους τους άντρες-μέλη του γένους, αποκλείουμε φυσικά τους δούλους, συμπεριλάβουμε όμως τους υιοθετημένους και τους προστατευόμενους, το όνομα του γένους παίρνουν επίσης και οι γυναίκες... Η φυλή (*Stamm*, όπως μεταφράζει εδώ το *gens* ο Μόμσεν) είναι... μια κοινότητα που προήλθε από κοινή—πραγματική ή υποθετική ή φανταστική—καταγωγή, και που συνδέεται με κοινές τελετές, κοινό τόπο ταφής και κοινή κληρονομιά, στην οποία μπορούν και πρέπει να θεωρούν ότι ανήκουν όλα τα προσωπικά ελεύθερα άτομα, επομένως και οι γυναίκες. Δυσκολίες δημιουργεί όμως ο καθορισμός του ονόματος του γένους των παντρεμένων γυναικών. Η δυσκολία αυτή φυσικά δεν υπάρχει για την περίοδο που δεν επιτρεπόταν στη γυναίκα να παντρεύεται άλλον εκτός από ένα μέλος του γένους της. Και, όπως αποδειχεται, για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα υπήρχε για τις γυναίκες μεγαλύτερη δυσκολία να παντρεύονται έξω από το γένος παρά μέσα στο γένος, γιατί ακόμα και στον 6ο αιώνα το *gentis enuptio*¹ το παραχωρούσαν σαν προσωπικό

1. Γάμος έξω από το γένος (σημ. ελλ. σύντ.).

προνόμιο για ανταμοιβή... Όπου όμως παρουσιάζονταν τέτοιες εξωγαμίες, έπρεπε η γυναίκα στους παλαιότερους καιρούς να περνούσε στη φυλή του άντρα. Δεν υπάρχει πιο βέβαιο πράγμα από το ότι η γυναίκα με τον παλιό θρησκευτικό γάμο έμπαινε ολότελα στη νομική και θρησκευτική κοινότητα του άντρα και έβγαινε από τη δική της. Ποιος δεν ξέρει ότι η παντρεμένη γυναίκα χάνει τα ενεργητικά και παθητικά της κληρονομικά δικαιώματα μέσα στο γένος, ενώ αντίθετα συνδέεται με κληρονομικό δεσμό με τον άντρα της, τα παιδιά της και τα μέλη της φυλής του άντρα της γενικά; Και εφόσον ο άντρας της την υιοθετεί και μπαίνει έτσι στην οικογένειά του, πώς μπορεί να μένει μακριά από το γένος του;» (σελ. 8-11).

Ο Μόμσεν ισχυρίζεται, λοιπόν, ότι στις ρωμαίες γυναίκες που ανήκαν σε κάποιο γένος επιτρεπόταν αρχικά να παντρεύονται μονάχα μέσα στο γένος τους, ότι το ρωμαϊκό γένος ήταν λοιπόν ενδογαμικό και όχι εξωγαμικό. Η άποψη αυτή που αντιφάσκει με όλη την πείρα από άλλους λαούς, στηρίζεται κυρίως, αν όχι αποκλειστικά, σ' ένα μοναδικό και πολυσυζητημένο χωρίο του Λίβιου (βιβλίο XXXIX, σελ. 19), σύμφωνα με το οποίο η γεροσία το έτος 568 της Ρώμης, δηλαδή το 186 πριν από τη χρονολογία μας αποφάσισε, uti Feceniae Hispalae datio, deminutio, gentis enuptio, tutoris optio item esset quasi ei vir testamento dedisset; utique ei ingenuo nubere liceret, neu quid ei qui eam duxisset, ob id fraudi ignominiaeve esset — η Φετσένια Ισπάλα να έχει το δικαίωμα να διαθέσει την περιουσία της, να την ελαττώσει, να παντρευτεί έξω από το γένος και να διαλέξει κηδεμόνα, ακριβώς σαν να της είχε μεταφέρει το δικαίωμα αυτό με διαθήκη ο (πεθαμένος) άντρας της, ότι μπορεί να παντρευτεί έναν γεννημένο ελεύθερο, και ότι σ' αυτόν που θα την έπαιρνε γυναίκα του, δεν θα του το καταλόγιζαν σαν κακή πράξη ή ντροπή.

Αναμφισβήτητα λοιπόν δίνεται εδώ στη Φετσένια, μια απελεύθερη, το δικαίωμα να παντρευτεί έξω από το γένος. Και σύμφωνα μ' αυτά, και ο σύζυγος είχε αναμφισβήτητα το δικαίωμα να μεταβιβάσει με διαθήκη μετά το θάνατό του το δικαίωμα στη γυναίκα του να παντρευτεί έξω από το γένος. Όμως, έξω από ποιο γένος;

Αν η γυναίκα ήταν υποχρεωμένη να παντρεύεται μέσα

στο γένος της, όπως υποθέτει ο Μόμσεν, τότε και μετά το γάμο θα έπρεπε να μένει σ' αυτό το γένος της. Πρώτα όμως πρέπει να αποδειχτεί ίσα-ίσα αυτή η ενδογαμία του γένους. Και δεύτερο, αν η γυναίκα ήταν υποχρεωμένη να παντρεύεται μέσα στο γένος της, τότε, φυσικά, κι ο άντρας έπρεπε να κάνει το ίδιο, γιατί αλλιώς δεν θα έπαιρνε γυναίκα. Έτσι όμως καταλήγουμε ότι ο άντρας μπορούσε με διαθήκη να μεταβιβάσει στη γυναίκα του ένα δικαίωμα που δεν το είχε ούτε ο ίδιος για τον εαυτό του. Φτάνουμε, λοιπόν, σε νομικό παραλογισμό. Αυτό το νιώθει και ο Μόμσεν, γι' αυτό και υποθέτει:

«Για το γάμο έξω από το γένος νομικά δεν χρειαζόταν μόνο η συγκατάθεση του εξουσιαστή, μα και όλων των μελών του γένους» (σελ. 10, σημείωση).

Αυτό είναι πρώτα-πρώτα μια πολύ τολμηρή υπόθεση και δεύτερο αντιφάσκει με το σαφές κείμενο του χωρίου. Η γερουσία της δίνει το δικαίωμα αυτό *στη θέση του άντρα*, και της δίνει ρητά ούτε περισσότερα ούτε λιγότερα απ' όσα θα μπορούσε να της είχε δώσει ο άντρας της, όμως αυτό που της δίνει είναι ένα *απόλυτο* δικαίωμα, που δεν εξαρτάται από κανέναν άλλο περιορισμό, έτσι που αν το χρησιμοποιήσει, να μην έχει να πάθει τίποτα και ο νέος της άντρας. Αναθέτει μάλιστα στους τωρινούς και μελλοντικούς υπάτους και πραιτορες να φροντίζουν να μην πάθει καμιά αδικία απ' αυτό. Η υπόθεση του Μόμσεν φαίνεται λοιπόν πέρα για πέρα απαράδεκτη.

Ή πάλι πρέπει να υποθέσουμε ότι η γυναίκα παντρεύτηκε έναν άντρα από άλλο γένος, ενώ η ίδια έμεινε στο γένος που γεννήθηκε, και τότε, σύμφωνα με το πιο πάνω χωρίο, ο άντρας της θα είχε το δικαίωμα να επιτρέψει στη γυναίκα του να παντρευτεί έξω από το δικό της γένος. Δηλαδή θα είχε το δικαίωμα να αποφασίζει για υποθέσεις ενός γένους στο οποίο δεν ανήκε καθόλου. Η υπόθεση είναι τόσο παράλογη, που δεν αξίζει ο κόπος να μιλάμε πια γι' αυτήν.

Μένει λοιπόν μονάχα να υποθέσουμε ότι η γυναίκα στον πρώτο της γάμο παντρεύτηκε έναν άντρα από άλλο γένος και ότι με το γάμο της πέρασε απλούστατα στο γένος του άντρα της, πράγμα που και ο Μόμσεν παραδέχεται πραγματικά για παρόμοιες περιπτώσεις. Τότε εξηγείται αμέσως όλος ο συσχετισμός της υπόθεσης. Η γυναίκα, που με το γάμο της απο-

σπάστηκε από το παλιό της γένος και έγινε δεκτή στη νέα ένωση γενών του άντρα, κατέχει εκεί μέσα μια τελείως ξεχωριστή θέση. Είναι βέβαια μέλος του γένους, αλλά όχι συγγενής εξ αίματος. Ο χαρακτήρας της εισδοχής την αποκλείει προκαταβολικά από κάθε απαγόρευση γάμου μέσα στο γένος, όπου ακριβώς μπήκε με το γάμο της. Επιπλέον, τη δέχτηκαν στη γαμήλια ένωση του γένους, και κληρονομεί με το θάνατο του άντρα της ένα μέρος της περιουσίας του, που είναι περιουσία ενός μέλους του γένους. Τι φυσικότερο λοιπόν από το ότι η περιουσία αυτή πρέπει να μείνει μέσα στο γένος και ότι επομένως η γυναίκα πρέπει να παντρευτεί ένα μέλος του γένους του πρώτου της άντρα και κανέναν άλλον; Κι αν χρειάζεται να γίνει εξαίρεση, ποιος είναι πιο αρμόδιος να την εξουσιοδοτήσει γι' αυτό, αν όχι εκείνος που της κληροδότησε αυτή την περιουσία, δηλαδή ο πρώτος της άντρας; Τη στιγμή που της κληροδοτεί ένα μέρος της περιουσίας και σύγχρονα της επιτρέπει να μεταφέρει με γάμο ή σαν συνέπεια του γάμου, σε ξένο γένος αυτό το μέρος της περιουσίας, αυτό θα πει ότι του ανήκει ακόμα αυτή η περιουσία. Επομένως, διαθέτει κυριολεκτικά μονάχα την ιδιοκτησία του. Όσο για την ίδια τη γυναίκα και τη σχέση της προς το γένος του άντρα της, αυτός την έφερε στο γένος αυτό με μια πράξη ελεύθερης βούλησης — με το γάμο. Γι' αυτό φαίνεται επίσης φυσικό ότι αυτός είναι το κατάλληλο πρόσωπο που μπορεί να την εξουσιοδοτήσει να βγει από το γένος αυτό με ένα δεύτερο γάμο. Κοντολογίς, το πράγμα φαίνεται απλό και αυτονόητο, μόλις εγκαταλείψουμε την περίφημη υπόθεση του ενδογαμικού ρωμαϊκού γένους και το θεωρήσουμε από την αρχή σαν εξωγαμικό, όπως ο Μόργκαν.

Μένει ακόμα μια τελευταία υπόθεση που βοήθη κι αυτή τους εκπροσώπους της, και ίσως μάλιστα τους περισσότερους. Το χωρίο λέει απλώς «ότι οι απελεύθερες δούλες (*libertae*) δεν μπορούσαν χωρίς ειδική έγκριση *e gente enubere*, (να παντρεύονται έξω από το γένος), ή να κάνουν μια από τις πράξεις που έχοντας σχέση με το *capitis deminutio minima*¹, θα προκαλούσε την έξοδο της *liberta* από

1. Απώλεια των οικογενειακών δικαιωμάτων (σημ. γεμ. σύντ.).

την ένωση του γένους» (βλ. Lange, *Römische Alterthümer*, Βερολίνο 1856, I, σελ. 195. Εδώ ο Λάνγκε αναφέρεται στον Χούσκε σχετικά με το χωρίο του Λίβιου που παραθέτουμε¹).

Αν αυτή η υπόθεση είναι σωστή, τότε πια το χωρίο δεν αποδείχνει απολύτως τίποτα για τις σχέσεις των γεννημένων ελεύθερων ρωμαίων γυναικών, και δεν μπορεί πια καθόλου να γίνεται λόγος για υποχρέωσή τους να παντρεύονται μέσα στο γένος.

Σ' όλη τη ρωμαϊκή φιλολογία, η έκφραση *enuptio gentis*, παρουσιάζεται σ' αυτό το μοναδικό χωρίο και πουθενά αλλού. Η λέξη *enubere*, παντρεύομαι έξω, παρουσιάζεται μόνο τρεις φορές, και τις τρεις φορές στον Λίβιο, κι αυτό όχι σχετικά με το γένος. Η ιδέα ότι οι Ρωμαίες επιτρεπόταν να παντρεύονται μονάχα μέσα στο γένος χρωστάει την ύπαρξή της σ' αυτό το μοναδικό χωρίο. Δεν στέκει όμως καθόλου. Γιατί, ή το χωρίο αναφέρεται σε ειδικούς περιορισμούς για τις απελεύθερες, και τότε δεν αποδείχνει τίποτα για τις γεννημένες ελεύθερες (*ingenuae*), ή ισχύει και για τις γεννημένες ελεύθερες, και τότε μάλλον αποδείχνει ότι η γυναίκα κατά κανόνα παντρευόταν έξω από το γένος της, αλλά με το γάμο περνούσε στο γένος του άντρα. Επομένως, μιλάει ενάντια στον Μόρσεν και υπέρ του Μόργκαν.

Ύστερα από τριακόσια σχεδόν χρόνια μετά την ίδρυση της Ρώμης, οι δεσμοί του γένους ήταν ακόμα τόσο ισχυροί που ένα γένος πατρικίων, το γένος των Φαβίων, μπόρεσε με τη συγκατάθεση της γερουσίας ν' αναλάβει μονάχο του μια πολεμική εκστρατεία ενάντια στη γειτονική πόλη Βέι. Λένε ότι είχαν εκστρατεύσει 306 Φάβιοι και σκοτώθηκαν όλοι σε ενέδρα. Ένα μοναδικό αγόρι που είχε μείνει πίσω συνέχισε το γένος.

Δέκα γένη αποτελούσαν, όπως είπαμε, μια φρατρία, που εδώ λεγόταν κουρία, και είχε σπουδαιότερες δημόσιες αρμοδιότητες από την ελληνική φρατρία. Κάθε κουρία είχε τις δι-

1. Στο βιβλίο του *Römische Alterthümer*, τόμ. 1, Βερολίνο 1856, σελ. 195, ο Λάνγκε αναφέρεται στη διατριβή του Ph. E. Huschke, *De privilegii Feceniae Hispaniae senatusconsulto concessis* (Liv. XXXIX, 19), Γκέτινγκεν 1822 (σημ. γεμ. σύντ.).

κές της θρησκευτικές τελετές, τα δικά της ιερά και τους δικούς της ιερείς. Αυτοί οι τελευταίοι στο σύνολό τους αποτελούσαν ένα από τους ρωμαϊκούς συλλόγους ιερέων. Δέκα κουρίες αποτελούσαν μια φυλή, που, όπως κι οι υπόλοιπες λατινικές φυλές, ίσως να είχαν αρχικά έναν εκλεγμένο αρχηγό — στρατηγό και αρχιερέα. Το σύνολο των τριών φυλών αποτελούσε το ρωμαϊκό λαό, τον *populus romanus*.

Στο ρωμαϊκό λαό, λοιπόν, μπορούσε ν' ανήκει μονάχα όποιος ήταν μέλος ενός γένους και μέσω αυτού μιας κουρίας και μιας φυλής. Η πρώτη κοινωνική συγκρότηση αυτού του λαού ήταν η παρακάτω. Τα δημόσια πράγματα φρόντιζε κατά πρώτο λόγο η γερουσία, που, όπως σημείωσε σωστά πρώτος ο Νίμπουργ, αποτελείτο από τους αρχηγούς των 300 γένων. Και ακριβώς επειδή ήταν οι γεροντότεροι των γενών, λέγονταν πατέρες, *patres*, και το σύνολό τους γερουσία (*senatus*, συμβούλιο των γερόντων, από το *senex* = γέρος). Η συνήθεια να εκλέγουν το γερουσιαστή από την ίδια πάντα οικογένεια κάθε γένους, γέννησε και εδώ την πρώτη κληρονομική αριστοκρατία. Οι οικογένειες αυτές ονομάζονταν πατρικιοί και διεκδικούσαν το αποκλειστικό δικαίωμα να μπαίνουν στη γερουσία και να καταλαμβάνουν όλα τα άλλα αξιώματα. Το γεγονός ότι ο λαός με το πέρασμα του χρόνου δέχτηκε αυτή την αξίωση, που μετατράπηκε σε πραγματικό δικαίωμα, εκφράζεται στο μύθο που λέει ότι ο Ρωμύλος έδωσε στους πρώτους γερουσιαστές και στους απογόνους τους τον τίτλο του πατρικίου (*patricius*) και τα προνόμιά του. Η γερουσία, όπως και η αθηναϊκή βουλή, είχε το δικαίωμα να αποφασίζει για πολλές υποθέσεις, να κάνει την προκαταρκτική συζήτηση για περιπτώσεις πιο σοβαρές και ιδίως για τους νέους νόμους. Τους νόμους τους αποφάσιζε τελικά η λαϊκή συνέλευση που λεγόταν *comitia curiata* (συνέλευση των κουριών). Ο λαός συνερχόταν συνταγμένος κατά κουρίες και μέσα σε κάθε κουρία πιθανώς κατά γένη. Όταν επρόκειτο να παρθεί απόφαση, η καθεμιά από τις 30 κουρίες είχε μία ψήφο. Η συνέλευση των κουριών ενέκρινε ή απέρριπτε όλους τους νόμους, εξέλεγε όλους τους ανώτερους δημόσιους λειτουργούς μαζί και τον *rex* (το λεγόμενο βασιλιά), κήρυχνε πόλεμο (η γερουσία όμως έκλεινε ειρήνη), και αποφάσιζε σαν ανώτα-

το δικαστήριο, ύστερα από προσφυγή των ενδιαφερομένων, σ' όλες τις περιπτώσεις που επρόκειτο για θανατική ποινή ρωμαίου πολίτη. Τέλος, πλάι στη γερουσία και τη λαϊκή συνέλευση βρισκόταν ο *rex*, που αντιστοιχούσε ακριβώς στον έλληνα βασιλιά και που δεν ήταν καθόλου ο σχεδόν απόλυτος μονάρχης, όπως τον παρουσιάζει ο Μόμσεν.¹ Κι αυτός ήταν διοικητής του στρατού, αρχιερέας και πρόεδρος σε ορισμένα δικαστήρια. Δεν είχε καθόλου αστικές αρμοδιότητες ή εξουσία πάνω στη ζωή, την ελευθερία και την ιδιοκτησία των πολιτών, εκτός από εκείνες που πήγαζαν από την πειθαρχική εξουσία του σαν στρατιωτικού διοικητή ή από την εξουσία του να εκτελεί αποφάσεις σαν πρόεδρος του δικαστηρίου. Το αξίωμα του *rex* δεν ήταν κληρονομικό. Αντίθετα, εκλεγόταν πρώτα, ίσως με πρόταση του προκατόχου του, από τη συνέλευση των κουριών, και ύστερα, σε μια δεύτερη συνέλευση, τον εγκαθιστούσαν πανηγυρικά στο αξίωμά του. Το γεγονός ότι μπορούσε και να καθαιρεθεί, το αποδείχνει η μοίρα του Ταρκύνιου του Περήφανου.

Όπως οι Έλληνες την ηρωική εποχή, έτσι και οι Ρωμαίοι τον καιρό των λεγόμενων βασιλιάδων ζούσαν σε μια στρατιωτική δημοκρατία που στηριζόταν στα γένη, τις φρατρίες και τις φυλές απ' όπου και αναπτύχθηκε. Όσο κι αν οι κουρίες και οι φυλές ήταν ως ένα βαθμό τεχνητοί σχηματισμοί, είχαν ωστόσο σχηματιστεί σύμφωνα με τα γνήσια φυσικά πρότυπα της κοινωνίας, που τους γέννησε και που τις περιέβαλλε ακόμα απ' όλες τις μεριές. Όσο κι αν είχε κερδίσει κιόλας έδαφος η φυσικά αναπτυγμένη αριστοκρατία των πατρι-

1. Το λατινικό *rex* είναι το κελτικοϊρλανδικό *riġh* (προεστός φυλής) και το γοτθικό *reiks*. Ότι αυτό, όπως επίσης και ο δικός μας *Fürst* (στα αγγλικά *first*, στα δανικά *förste*, δηλαδή ο πρώτος), σήμαινε αρχικά τον προεστό του γένους ή της φυλής βγαίνει από το ότι οι Γότθοι από τον 4ο ακόμα αιώνα είχαν μια ειδική λέξη για τον κατοπινό βασιλιά, το στρατηγό ενός ολόκληρου λαού: *thiudans*. Στη μετάφραση της Βίβλου του Ουλφίλα, ο Αρταξέρξης και ο Ηρώδης δεν λέγονται ποτέ *reiks*, αλλά *thiudans* και το κράτος (*ράιχ*) του αυτοκράτορα Τιβέριου δεν λέγεται *reiks*, αλλά *thiudinassus*. Στο γοτθικό όνομα *thiudan*, ή όπως το μεταφράζουμε λαθεμένα, του βασιλιά *Thiudareik*, *Theodorich*, δηλαδή *Dietrich*, συγχωνεύονται και οι δυο ονομασίες (σημ. του Ένγκελς).

κίων, όσο κι αν οι *reges* (βασιλείς) προσπαθούσαν σιγά-σιγά να διευρύνουν τις αρμοδιότητές τους, όλα αυτά δεν αλλάζουν τον αρχικό βασικό χαρακτήρα του καθεστώτος και αυτό μονάχα έχει σημασία.

Στο μεταξύ μεγάλωνε ο πληθυσμός της πόλης της Ρώμης και του ρωμαϊκού εδάφους που είχε διευρυνθεί με κατακτήσεις, εν μέρει με μετοίκηση, εν μέρει με κατοίκους από τις υποταγμένες, κυρίως τις λατινικές περιοχές. Όλοι αυτοί οι νέοι υπήκοοι (το πρόβλημα των πελατών, *clientes*, το αφήνουμε εδώ κατά μέρος) βρίσκονταν έξω από τα παλιά γένη, κουρίες και φυλές, δεν αποτελούσαν λοιπόν μέρος του *populus romanus*, του καθαυτό ρωμαϊκού λαού. Ήταν προσωπικά ελεύθεροι άνθρωποι, μπορούσαν να έχουν γαιοκτησία, ήταν υποχρεωμένοι να πληρώνουν φόρους και να εκτελούν στρατιωτικά χρέη. Δεν μπορούσαν όμως να κατέχουν αξιώματα και να παίρνουν μέρος στη συνέλευση των κουριών, ούτε στο μοίρασμα των κατακτημένων κρατικών γαιών. Αποτελούσαν τους πληβείους, που αποκλείονταν από όλα τα δημόσια δικαιώματα. Με τον αριθμό τους, που όλο και μεγάλωνε, με τη στρατιωτική τους εκπαίδευση και τον οπλισμό τους έγιναν απειλητική δύναμη για τον παλιό *populus* που είχε κλείσει ερμητικά τις πόρτες του σε κάθε ξένο στοιχείο. Σ' αυτά πρέπει να προσθέσουμε ότι η γαιοκτησία φαίνεται να ήταν αρκετά ίσα μοιρασμένη ανάμεσα στον *populus* και τους πληβείους, ενώ ο εμπορικός και βιομηχανικός πλούτος, που δεν είχε βέβαια ακόμα πολύ αναπτυχθεί, βρισκόταν κυρίως στα χέρια των πληβείων.

Με το βαθύ σκοτάδι, που περιβάλλει την ολότελα μυθική αρχέγονη ιστορία της Ρώμης —σκοτάδι που ενίσχυσαν ακόμα περισσότερο οι ορθολογιστικές-πραγματιστικές προσπάθειες ερμηνείας και οι εκθέσεις των κατοπινών νομικά μορφωμένων συγγραφέων που τα έργα τους χρησιμοποιούνται σαν πηγές— είναι αδύνατο να πει κανείς κάτι το οριστικό είτε για το χρόνο, είτε για την πορεία, είτε για την αφορμή της επανάστασης που έβαλε τέλος στην παλιά οργάνωση των γένων. Βέβαιο είναι μονάχα ότι η αιτία της βρισκόταν στους αγωνώνες μεταξύ πληβείων και *populus*.

Το νέο πολίτευμα που το αποδίδουν στο βασιλιά Σέρβιο

Τύλλιο και που στηρίζεται σε ελληνικά πρότυπα, ιδίως στον Σόλωνα, δημιούργησε μια νέα λαϊκή συνέλευση που περιλάμβανε ή απέκλειε χωρίς διάκριση και τον *populus* και τους πληβείους, ανάλογα με το αν πρόσφεραν πολεμικές υπηρεσίες ή όχι. Όλοι οι άντρες που ήταν υποχρεωμένοι να υπηρετούν στο στρατό χωρίστηκαν σύμφωνα με την περιουσία τους σε έξι τάξεις. Η ελάχιστη περιουσία σε καθεμιά από τις πέντε τάξεις ήταν: I. 100.000 ασσάρια, II. 75.000, III. 50.000, IV. 25.000, V. 11.000 ασσάρια. Κατά τον Ντιρό ντε λα Μαλ, τα ποσά αυτά ισοδυναμούσαν περίπου με 14.000, 10.500, 7.000, 3.600 και 1.570 μάρκα. Την έκτη τάξη, τους προλετάριους, αποτελούσαν όσοι είχαν μικρότερη περιουσία και εξαιρούνταν από τη θητεία και τους φόρους. Στη νέα λαϊκή συνέλευση των εκατονταρχιών (*comitia centuriata*) οι πολίτες έρχονταν συνταγμένοι στρατιωτικά στις εκατονταρχίες τους, κατά λόχους των 100 αντρών, και κάθε εκατονταρχία είχε μία ψήφο. Η πρώτη τάξη όμως διέθετε 80 εκατονταρχίες, η δεύτερη 22, η τρίτη 20, η τέταρτη 22, η πέμπτη 30, η έκτη για λόγους ευπρέπειας διέθετε κι αυτή μία. Πρέπει να προσθέσουμε ακόμα τους ιππείς, που αποτελούνταν από τους πλουσιότερους, με 18 εκατονταρχίες. Υπήρχαν, δηλαδή, συνολικά 193 εκατονταρχίες. Για την πλειοψηφία χρειάζονταν 97 ψήφοι. Μονάχα όμως οι ιππείς και η πρώτη τάξη είχαν μαζί 98 ψήφους, δηλαδή την πλειοψηφία. Αν αυτοί συμφωνούσαν δεν ρωτιόνταν καθόλου οι υπόλοιποι, η έγκυρη απόφαση είχε παρθεί.

Σ' αυτή τη νέα συνέλευση των εκατονταρχιών πέρασαν τώρα όλα τα πολιτικά δικαιώματα της προηγούμενης συνέλευσης των κουριών (εκτός από μερικά ονομαστικά δικαιώματα). Οι κουρίες και τα γένη που τις αποτελούσαν, υποβιβάστηκαν έτσι, όπως στην Αθήνα, σε απλές ιδιωτικές και θρησκευτικές εταιρίες, και σαν τέτοιες φυτοζωούσαν ακόμα για πολύ καιρό, ενώ η συνέλευση των κουριών σύντομα έσβησε ολότελα. Για να εξοστρακίσουν από το κράτος και τις τρεις παλιές φυλές των γενών, καθιέρωσαν τέσσερις εδαφικές φυλές, που η καθεμιά τους κατοικούσε το ένα τέταρτο της πόλης και είχε μια σειρά πολιτικά δικαιώματα.

Έτσι και στη Ρώμη, πριν ακόμα καταργηθεί η λεγόμενη

βασιλεία, είχε διαλυθεί το παλιό κοινωνικό καθεστώς των γενών, που στηριζόταν σε προσωπικούς δεσμούς αίματος. Τη θέση του την πήρε μια νέα πραγματικά κρατική συγκρότηση, που βασιζόταν στην εδαφική διαίρεση και στις περιουσιακές διαφορές. Τη δημόσια εξουσία αποτελούσαν εδώ οι πολίτες που ήταν υποχρεωμένοι να υπηρετούν στρατιωτικά και να χρησιμοποιούνται όχι μονάχα ενάντια στους δούλους, αλλά και ενάντια στους λεγόμενους προλετάριους, που αποκλείονταν από τη στρατιωτική υπηρεσία και δεν είχαν δικαίωμα να φέρουν όπλα.

Το νέο καθεστώς αναπτύχθηκε παραπέρα με την απέλαση του τελευταίου rex, του Ταρκύνιου του Περήφανου, που είχε σφετεριστεί πραγματική βασιλική εξουσία, και με την αντικατάσταση του rex από δύο στρατιωτικούς διοικητές (υπάτους — consules) με ίση εξουσία (όπως στους Ιρσκέζους). Μέσα στα πλαίσια αυτού του καθεστώτος κινείται όλη η ιστορία της ρωμαϊκής δημοκρατίας με όλους τους αγώνες της ανάμεσα στους πατρίκιους και τους πληβείους για πρόσβαση στα αξιώματα και για τη συμμετοχή στην εκμετάλλευση των κρατικών γαιών, με την τελική διάλυση της αριστοκρατίας των πατρικίων μέσα στη νέα τάξη των μεγάλων γαιοκτημόνων και μεγιστάνων του χρήματος, που σιγά-σιγά απορρόφησαν όλη τη γαιοκτησία των χωρικών που είχαν καταστραφεί με τη στρατιωτική υπηρεσία. Η νέα αυτή τάξη καλλιεργούσε με δούλους τα τεράστια κτήματα που δημιουργήθηκαν μ' αυτόν τον τρόπο, ερήμωσε την Ιταλία από τους κατοίκους της και άνοιξε έτσι τις πόρτες όχι μονάχα στην αυτοκρατορία, αλλά και στους διαδόχους της, τους γερμανούς βαρβάρους.

VII

ΤΟ ΓΕΝΟΣ ΣΤΟΥΣ ΚΕΛΤΕΣ ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΓΕΡΜΑΝΟΥΣ

Ο χώρος δεν μας επιτρέπει να επεκταθούμε στους θεσμούς του γένους που υπάρχουν ακόμα και τώρα σε λίγο ή πολύ καθαρή μορφή στους πιο διαφορετικούς άγριους και βάρβαρους λαούς ή στα ίχνη που άφησαν οι θεσμοί αυτοί στην παλιότερη ιστορία των πολιτισμένων λαών της Ασίας. Παντού βρίσκουμε αυτά ή εκείνα τα ίχνη. Μερικά παραδείγματα μόνο: Πριν ακόμα ανακαλυφθεί το γένος, ο άνθρωπος που περισσότερο απ' όλους μόχθησε για να το παρανοήσει, ο Μακ Λέναν, απέδειξε την ύπαρξή του και το περιέγραψε στις γενικές του γραμμές σωστά, στους Καλμούκους, τους Τσερκέζους, τους Σαμογόντες και σε τρεις ινδικούς λαούς: τους Βάραλι, τους Μαγκάρ και τους Μουνιπούρι. Τελευταία ο Μ. Κοβαλέφσκι ανακάλυψε και περιέγραψε το γένος στους Ψάβους, τους Σεβσούρους, τους Σβανίτες και σε άλλες καυκασιανές φυλές. Εδώ θα περιοριστούμε μονάχα σε μερικές σύντομες σημειώσεις για την ύπαρξη του γένους στους Κέλτες και τους αρχαίους Γερμανούς (Germanen).

Οι παλαιότεροι κελτικοί νόμοι που διασώθηκαν μας δείχνουν ολοζώντανο ακόμα το γένος. Στην Ιρλανδία ζει ακόμα και σήμερα τουλάχιστον σαν ένστικτο στη λαϊκή συνείδηση, παρ' όλο που το διέλυσαν με τη βία οι Άγγλοι. Στη Σκοτία βρισκόταν σε πλήρη άνθηση και στα μέσα του περασμένου αιώνα και εκμηδενίστηκε κι εδώ επίσης μονάχα με τα όπλα, τη νομοθεσία και τα δικαστήρια των Άγγλων.

Οι αρχαίοι ουαλικοί νόμοι, που γράφτηκαν πολλούς αιώνες πριν από την αγγλική κατάκτηση¹, το αργότερο τον 11ο αιώνα, δείχνουν ακόμα ότι ολόκληρα χωριά καλλιεργούσαν από κοινού τα χωράφια τους, έστω κι αν αυτό ήταν σπάνιο μόνο υπόλειμμα παλιότερου γενικού έθιμου. Κάθε οικογένεια είχε πέντε ακρ² γη για δική της καλλιέργεια. Ταυτόχρονα, ένα άλλο

1. Η κατάκτηση της Ουαλίας από τους Άγγλους ολοκληρώθηκε το 1283, ωστόσο η Ουαλία διατήρησε την αυτονομία της. Μόλις στα μέσα του 16ου αιώνα ενώθηκε τελείως με την Αγγλία (σημ. γερμ. σύντ.).

2. Ακρ (acre, Acker), παλιά κελτική και γερμανική μονάδα γης που ισοδυναμούσε περίπου με 4 1/2 στρέμματα (σημ. ελλ. σύντ.).

κομμάτι γης το καλλιεργούσαν από κοινού και το εισόδημα το μοιράζονταν. Αν κρίνουμε από τις αναλογίες της Ιρλανδίας και της Σκοτίας, και στην περίπτωση ακόμα που μια καινούργια μελέτη των ουαλικών νόμων, για την οποία μου λείπει ο χρόνος (οι σημειώσεις μου είναι από το 1869) δεν θα το απέδειχνε αυτό άμεσα, δεν μπορεί να αμφισβητηθεί ότι αυτές οι αγροτικές κοινότητες εκπροσωπούν τα γένη ή υποδιαιρέσεις γενών. Αυτό όμως που αποδειχνουν άμεσα οι ουαλικές πηγές, και μαζί τους και οι ιρλανδικές, είναι ότι τον 11ο αιώνα οι Κέλτες δεν είχαν σε καμιά περίπτωση ακόμα αντικαταστήσει το ζευγαρωτό γάμο με τη μονογαμία. Στην Ουαλία ο γάμος μόνο ύστερα από 7 χρόνια γινόταν αδιάλυτος ή μάλλον δεν μπορούσε πια να καταγγελθεί. Αν έλειπαν έστω και τρεις νύχτες για να συμπληρωθούν τα 7 αυτά χρόνια, τότε οι σύζυγοι μπορούσαν να χωρίσουν. Τότε μοίραζαν τα υπάρχοντά τους: η γυναίκα μοίραζε και ο άντρας διάλεγε το μεριδίό του. Τα έπιπλα τα μοίραζαν σύμφωνα με ορισμένους πολύ αστείους κανόνες. Αν ο άντρας διέλυε το γάμο, έπρεπε να επιστρέψει στη γυναίκα την προίκα της και κάτι ακόμα. Αν τον διέλυε η γυναίκα, έπαιρνε λιγότερα. Από τα παιδιά ο άντρας έπαιρνε δύο, η γυναίκα ένα και μάλιστα το μεσαίο. Όταν η γυναίκα ύστερα από το χωρισμό έπαιρνε άλλον άντρα κι ο πρώτος άντρας πήγαινε να την ξαναπάρει, όφειλε να τον ακολουθήσει, κι αν ακόμα είχε βάλει κιόλας το ένα πόδι στο νέο συζυγικό κρεβάτι. Αν όμως οι δυο τους είχαν μείνει μαζί 7 χρόνια, τότε ήταν αντρόγυνο ακόμα και χωρίς προηγούμενο επίσημο γάμο. Την παρθενιά των κοριτσιών πριν από το γάμο ούτε την τηρούσαν αυστηρά, αλλά ούτε και την απαιτούσαν. Οι κανόνες σε σχέση μ' αυτό το ζήτημα είναι εξαιρετικά ελεύθεροι και δεν συμφωνούν καθόλου με την αστική ηθική. Όταν μια γυναίκα παραβίαζε τη συζυγική πίστη, ο άντρας είχε δικαίωμα να τη δείρει (πρόκειται για μια από τις τρεις περιπτώσεις που επιτρεπόταν αυτό, διαφορετικά τιμωριόταν), ύστερα όμως δεν μπορούσε να ζητήσει άλλη ικανοποίηση, γιατί «για το ίδιο παράπτωμα επιτρέπεται ή εξιλέωση ή εκδίκηση, όχι όμως και τα δυο μαζί».¹

1. Bl. *Ancient laws and institutes of Wales*, τόμ. 1, 1841, σελ. 93 (σημ. γεγμ. σύντ.).

Οι λόγοι για τους οποίους η γυναίκα μπορούσε να ζητήσει το χωρισμό, χωρίς να χάνει τα δικαιώματά της όταν χώριζε, ήταν πολλών ειδών. Έφτανε για το χωρισμό αν μύριζαν τα χνότα του άντρα. Τα λύτρα για να απαλλαγεί από το δικαίωμα της πρώτης νύχτας (*gobr merch*, από εδώ προέρχεται το μεσαιωνικό όνομα *marcheta*, γαλλικά *marquette*), που πρέπει να πληρώνονται στο φύλαρχο ή το βασιλιά, παίζουν μεγάλο ρόλο στον κώδικα. Οι γυναίκες είχαν δικαίωμα ψήφου στις λαϊκές συνελεύσεις. Ας προσθέσουμε ότι και στην Ιρλανδία αποδείχεται ότι υπήρχαν ανάλογες συνθήκες. Ότι κι εκεί επίσης ήταν πολύ συνηθισμένο πράγμα οι γάμοι επί προθεσμία και ότι σε περίπτωση χωρισμού εξασφαλιζόνταν στη γυναίκα μεγάλα και ακριβώς καθορισμένα πλεονεκτήματα, ακόμα και αποζημίωση για τις οικιακές της υπηρεσίες. Ότι και εκεί παρουσιάζεται μια «πρώτη γυναίκα» πλάι σ' άλλες γυναίκες και ότι στη μοιρασιά της κληρονομιάς δεν γίνεται διάκριση ανάμεσα στα νόμιμα και τα νόθα παιδιά. Έχουμε, λοιπόν, μπροστά μας μια τέτοια εικόνα του ζευγαρωτού γάμου, που σε σύγκριση μ' αυτήν η μορφή γάμου της Βόρειας Αμερικής φαίνεται ανυπόφορη. Αυτό όμως δεν μπορεί να μας ξαφνιάζει για τον 11ο αιώνα και για ένα λαό που ακόμα τον καιρό του Καίσαρα ζούσε σε ομαδικό γάμο.

Το ιρλανδικό γένος (*sept*, η φυλή λέγεται *clainne*, κλαν) δεν επιβεβαιώνεται και δεν περιγράφεται μονάχα από τους παλιούς κώδικες, αλλά το επιβεβαιώνουν και το περιγράφουν και οι άγγλοι νομικοί του 17ου αιώνα, που στάλθηκαν εκεί να μετατρέψουν τις γαίες των φυλών (*clanland*) σε κτήματα (*domaine*) του άγγλου βασιλιά. Ως την εποχή εκείνη η γη αυτή ήταν κοινή ιδιοκτησία της φυλής ή του γένους, εφόσον δεν την είχαν κιόλας μετατρέψει οι φύλαρχοι σε ατομική τους ιδιοκτησία. Όταν πέθαινε ένα μέλος του γένους, όταν διαλυόταν δηλαδή ένα νοικοκυριό, ο προεστός του γένους (οι άγγλοι νομικοί τον ονόμαζαν *caput cognationis*), ξαναμοίραζε όλη τη γη του γένους στα υπόλοιπα νοικοκυριά. Η διανομή αυτή πρέπει γενικά να γινόταν σύμφωνα με τους ίδιους κανόνες που ίσχυαν και στη Γερμανία. Ακόμα και σήμερα βρίσκονται μερικά χωριά —πριν σαράντα ή πενήντα χρόνια ήταν πολλά— που τα χωράφια τους τα καλλιεργούν με ένα

σύστημα που το λένε «tundale». Οι χωρικοί, οι ατομικοί ενοικιαστές της γης που παλιά ανήκε από κοινού στο γένος, και που την άρπαξε ο άγγλος κατακτητής, πληρώνουν ο καθένας το νοίκι για το κομμάτι του, βάζουν όμως τα χωράφια και τα λιβάδια όλων των κομματιών μαζί, τα χωρίζουν ανάλογα με την τοποθεσία και την ποιότητά τους σε «Gewanne», έτσι τα λένε και στον Μοζέλα, και δίνουν στον καθένα το μεριδίό του από κάθε Gewann. Τους βάλτους και τα βοσκοτόπια τα χρησιμοποιούν από κοινού. Ακόμα πριν από 50 χρόνια από καιρό σε καιρό —κάποτε κάθε χρόνο— ξαναμοίραζαν τη γη. Το κτηματολογικό διάγραμμα ενός τέτοιου χωριού-tundale έχει ακριβώς την ίδια όψη που έχει το κτηματολογικό διάγραμμα μιας γερμανικής κοινότητας αγροτικών νοικοκυριών (Gehöferschaft) στον Μοζέλα, ή στο Χόχβαλντ. Το γένος εξακολούθησε να ζει και στα «factions»¹. Οι ιρλανδοί χωρικοί χωρίζονται συχνά σε κόμματα, που στηρίζονται σε φαινομενικά ολότελα παράλογες ή ανόητες διαφορές, που είναι πέρα για πέρα ακατανόητες στους Άγγλους και δεν φαίνεται να έχουν άλλο σκοπό από τους αγαπημένους πανηγυρικούς ξυλοδαρμούς του ενός «κόμματος» από το άλλο. Οι ξυλοδαρμοί αυτοί είναι τεχνητά ξαναζωντανέματα, μεταγενέστερο υποκατάστατο για τα διαλυμένα γένη, που με τον τρόπο τους διαδηλώνουν έτσι ότι εξακολουθεί να υπάρχει το κληρονομημένο ένστικτο του γένους. Σε μερικές περιφέρειες άλλωστε τα μέλη του γένους ακόμα και τώρα ζουν μαζί στο παλιό περιόπου έδαφος. Έτσι, ακόμα και τη δεκαετία 1830-1840, η μεγάλη πλειοψηφία των κατοίκων της κομητείας του Μόναγκαν είχε μονάχα τέσσερα οικογενειακά ονόματα, δηλαδή καταγόταν από τέσσερα γένη ή κλαν.²

1. «Κόμματα» (σημ. γερμ. σύντ.).

2. Στο διάστημα μερικών ημερών που πέρασα στην Ιρλανδία, συνειδητοποίησα ξανά καθαρά πόσο εκεί ο αγροτικός πληθυσμός ζει ακόμα με τις παραστάσεις της εποχής του γένους. Ο γαιοκτήμονας, που ενοικιαστής του είναι ο χωρικός, εξακολουθεί για τον τελευταίο να είναι ακόμα ένα είδος αρχηγός του κλαν, που έχει την υποχρέωση να διαχειρίζεται τη γη προς το συμφέρον όλων, που ο χωρικός του πληρώνει φόρο με τη μορφή ενοικίου, που σε περίπτωση όμως ανάγκης πρέπει να βοηθήσει το χωρικό. Το ίδιο κάθε περισότερο ευκατάστατος θεωρείται υποχρεωμένος να υποστηρίζει τους

Στη Σκοτία η εξαφάνιση του συστήματος των γενών χρονολογείται από την καταστολή της εξέγερσης του 1745. Μένει ακόμα να μελετηθεί, ποιον κρίκο αυτής της σειράς εκπροσωπεί ειδικά το σκοτσέζικο κλαν, είναι όμως αναμφισβήτητο ότι πρόκειται για έναν τέτοιο κρίκο. Στα μυθιστορήματα του Ουόλτερ Σκοτ βλέπουμε ζωντανό μπροστά μας αυτό το κλαν της Άνω Σκοτίας. Είναι, λέει ο Μόργκαν, «ένα περιήφιο υπόδειγμα του γένους, στην οργάνωσή του και στο πνεύμα του, ένα χτυπητό παράδειγμα της κυριαρχίας της ζωής του γένους πάνω στα μέλη του... Στις διαμάχες τους και στη βεντέτα τους, στον εδαφικό χωρισμό κατά κλαν, στην κοινή χρήση του εδάφους τους, στην πίστη των μελών του κλαν στον αρχηγό τους και αναμεταξύ τους, βρίσκουμε παντού να εκδηλώνονται ξανά χαρακτηριστικά γνωρίσματα της κοινωνίας των γενών... Η καταγωγή υπολογιζόταν σύμφωνα με το πατρικό δίκαιο, έτσι ώστε τα παιδιά των αντρών έμεναν στο κλαν, ενώ τα παιδιά των γυναικών περνούσαν στο κλαν του πατέρα τους».¹

Το γεγονός όμως ότι στη Σκοτία επικρατούσε παλιά το μητρικό δίκαιο, αποδεικνύει το ότι στη βασιλική οικογένεια των Πίκτων ίσχυε, κατά τον Βέδα², η γυναικεία σειρά διαδοχής. Μάλιστα στους Σκοτσέζους όπως και στους Ουαλούς, είχε διατηρηθεί ως το μεσαίωνα ένα υπόλειμμα από την πουαλουανή οικογένεια, με το δικαίωμα της πρώτης νύχτας,

---

φτωχότερους γειτόνους του, όταν βρεθούν σε ανάγκη. Η βοήθεια αυτή δεν είναι ελεημοσύνη, είναι αυτό που δικαιωματικά ανήκει στο φτωχότερο από μέρος του πλουσιότερου μέλους του κλαν ή του αρχηγού του κλαν. Νιώθει κανείς το παράπονο των καθηγητάδων της πολιτικής οικονομίας και των νομικών για την αδυναμία τους να διδάξουν στον Ιρλανδό χωρικό την έννοια της νεότερης αστικής ιδιοκτησίας. Μια ιδιοκτησία που έχει μόνο δικαιώματα και δεν έχει καθόλου υποχρεώσεις, δεν χωράει καθόλου στο κεφάλι του Ιρλανδού. Καταλαβαίνει όμως κανείς επίσης, γιατί οι Ιρλανδοί που με τέτοιες αφελείς παραστάσεις του γένους πέφτουν ξαφνικά στις μεγάλες αγγλικές ή αμερικανικές πολιτείες, μέσα σ' ένα πληθυσμό με ολότελα άλλες αντιλήψεις ηθικής και δικαίου, τρελαίνονται τελείως, χάνουν κάθε έλεγχο και συχνά πέφτουν μαζικά στον εκφυλισμό (σημ. του Ένγκελς στην 4η έκδοση).

1. L. H. Morgan, *Ancient society*, σελ. 357-358 (σημ. γεμ. σύντ.).

2. Beda Venerabilis, *Historiae ecclesiasticae gentis Anglorum*, βιβλίο I, κεφ. I (σημ. γεμ. σύντ.).

που ο αρχηγός του κλαν ή ο βασιλιάς, σαν τελευταίος εκπρόσωπος των πρώην κοινών συζύγων, μπορούσε να το ασκεί σε κάθε νύφη, εφόσον δεν το είχε εξαγοράσει.

* * *

Είναι αναμφισβήτητο ότι οι Γερμανοί ως τη μετανάστευση των λαών ήταν οργανωμένοι σε γένη. Φαίνεται ότι την περιοχή ανάμεσα στο Δούναβη, το Ρήνο, το Βιστούλα και τις βορινές θάλασσες την κατέκτησαν μόλις λίγους αιώνες πριν από τη χρονολογία μας. Τότε οι Κίμβροι και οι Τεύτονες μετανάστευαν ακόμα, ενώ οι Σουηβοί απέκτησαν σταθερό τόπο διαμονής μόλις τον καιρό του Καίσαρα. Ο Καίσαρας λέει ρητά γι' αυτούς, ότι εγκαταστάθηκαν κατά γένη και συγγένειες (*gentibus cognationibusque*)¹, και στο στόμα ενός Ρωμαίου του γένους των Ιουλίων (*gens Julia*) η λέξη *gentibus* έχει μια ορισμένη και αναμφισβήτητη σημασία. Αυτό ίσχυε για όλους τους Γερμανούς. Ακόμα και η εγκατάστασή τους στις κατακτημένες ρωμαϊκές επαρχίες φαίνεται να έγινε κατά γένη. Το αλαμανικό λαϊκό δίκαιο μας επιβεβαιώνει ότι ο λαός εγκαταστάθηκε κατά γένη (*genealogiae*) στα κατακτημένα εδάφη νότια από το Δούναβη. Η λέξη *genealogia* χρησιμοποιείται ακριβώς με την ίδια έννοια όπως αργότερα η λέξη *Mark* ή αγροτική κοινότητα. Τελευταία, ο Κοβαλέφσκι διατύπωσε την άποψη ότι αυτές οι *genealogiae* είναι μεγάλες κοινότητες νοικοκυριών που ανάμεσά τους έχει μοιραστεί η γη, και που μόλις αργότερα εξελίχθηκαν στην αγροτική κοινότητα. Το ίδιο θα έπρεπε να ισχύει τότε και για τη φάρα (*fara*). Με την έκφραση αυτή οι Βουργούνδιοι και οι Λαγγοβάρδοι —δηλαδή μια γοτθική και μια ερμιονική ή άνω γερμανική φυλή— χαρακτηρίζαν περίπου, αν όχι ακριβώς, το ίδιο που χαρακτηρίζεται με τη λέξη *genealogia* στον «αλαμανικό κώδικα». Αν εδώ πρόκειται πραγματικά για γένος ή για κοινότητα νοικοκυριών, χρειάζεται να ερευνηθεί ακόμα καλύτερα.

Τα γλωσσικά μνημεία μας κάνουν να αμφιβάλουμε, αν

1. Γ. Ι. Καίσαρ, *Υπομνήματα του γαλατικού πολέμου*, βιβλίο VI, κεφ. 22 (σημ. γεωμ. σύντ.).

όλοι οι Γερμανοί είχαν μια κοινή έκφραση για το γένος και ποια ήταν αυτή η έκφραση. Η λέξη που ετυμολογικά αντιστοιχεί στο ελληνικό γένος και στο λατινικό gens, είναι το γοθτικό *kunī*, που στη μέση άνω-γερμανική διάλεκτο λέγεται *künne* και χρησιμοποιείται επίσης με την ίδια έννοια. Στην εποχή του μητρικού δικαίου μας παραπέμπει το γεγονός ότι η ονομασία για τη γυναίκα κατάγεται από την ίδια ρίζα: ελληνικά γυνή, σλαβικά ζενά (*žena*), γοθικά κβίνο (*qvinjo*), αρχαία νορδικά κόνα (*kona*) και κούνα (*kuna*). Στους Λαγγοβάρδους και τους Βουργούνδιους βρίσκουμε, όπως είπαμε, τη φάρα, που ο Γκρμ την ετυμολογεί από μια υποθετική ρίζα: *fisan* — γεννώ. Θα προτιμούσα να ξεκινήσω από την πιο χεροπιαστή προέλευσή της, από το *faran*, *fahren* — πορεύομαι, οχούμαι, ξαναγυρίζω, σαν ονομασία ενός τμήματος της φάλαγγας που βιάδιζε, ενός τμήματος που είναι σχεδόν αυτονόητο ότι το αποτελούσαν μόνο συγγενείς — ονομασία που κατά τη διάρκεια των μεταναστεύσεων, που διάρκεσαν πολλούς αιώνες, πρώτα προς τα ανατολικά και ύστερα προς τα δυτικά, σιγά-σιγά μεταφέρθηκε στην κοινότητα του γένους. Έχουμε ακόμα το γοθτικό *sibja*, το αγγλοσαξονικό *sib*, που στην αρχαία άνω-γερμανική διάλεκτο λέγεται *sippia*, *sippa*, *Sippe*, συγγενολόι. Στα αρχαία νορδικά παρουσιάζεται μονάχα ο πληθυντικός της λέξης *sifjar*, που σημαίνει συγγενείς. Ο ενικός υπάρχει μονάχα σαν όνομα μιας θεάς, της *Sif*. Και τέλος, παρουσιάζεται ακόμα μια έκφραση στο έπος του Χίλντεμπραντ¹, εκεί που ο Χίλντεμπραντ ρωτάει τον Χάντουμπραντ «ποιος είναι ο πατέρα σου ανάμεσα στους άντρες του λαού... ή σε ποια γενιά ανήκεις» («*eddo huêlîhhes cnuosles du sîs*»). Αν υπήρξε κοινό γερμανικό όνομα για το γένος, θα λεγόταν βέβαια γοθτικά *kunī*. Γι' αυτό συνηγορεί όχι μονάχα η ταυτότητα με την αντίστοιχη έκφραση των συγγενικών γλωσσών, αλλά και το γεγονός ότι από τη λέξη αυτή παράγεται η λέξη *kuning* (*König*), βασιλιάς, που αρχικά σημαίνει προεστός του γένους ή της φυλής. Το *sibja*, *Sippe*, δεν φαίνεται ότι

1. Αρχαίο άνω γερμανικό ηρωικό έπος, που μόνο αποσπάσματά του έχουν διασωθεί, του 8ου αιώνα. Είναι το παλιότερο κείμενο από τη γερμανική μυθολογία που διαθέτουμε (σημ. γερμ. σύντ.).

πρέπει να το πάρουμε υπόψη μας. Η λέξη *sifjar* δεν σημαίνει, στα αρχαία νορδικά τουλάχιστον, μονάχα συγγενείς από αίμα, μα και συγγενείς από συμπεθεριό, περιλαμβάνει, δηλαδή, ανθρώπους που ανήκουν τουλάχιστον σε δυο γένη. Έτσι λοιπόν η λέξη *sif* δεν μπορεί να ήταν ονομασία του γένους.

Όπως στους Μεξικανούς και στους Έλληνες, έτσι και στους Γερμανούς, η τάξη μάχης, τόσο η ίλη του ιππικού, όσο και η φάλαγγα του πεζικού ήταν διαρθρωμένη κατά σώματα γενών. Όταν ο Τάκιτος λέει: κατά οικογένειες και συγγενικές ομάδες¹, αυτή η ακαθόριστη έκφραση εξηγείται από το ότι στην εποχή του το γένος στη Ρώμη είχε από καιρό πάψει να είναι ζωντανή ένωση.

Αποφασιστική σημασία έχει ένα χωρίο του Τάκιτου, όπου αναφέρεται ότι ο αδερφός της μητέρας θεωρεί τον ανιψιό του σαν γιο του, μάλιστα μερικοί θεωρούν το δεσμό αίματος ανάμεσα σε θείο από μητέρα και ανιψιό ακόμα πιο ιερό και πιο στενό από το δεσμό ανάμεσα στον πατέρα και το γιο, έτσι που όταν ζητούν ομήρους, ο γιος της αδερφής θεωρείται μεγαλύτερη εγγύηση παρά ο γιος εκείνου που θέλουν να δεσμεύσουν. Εδώ έχουμε ένα ζωντανό υπόλειμμα από το οργανωμένο σύμφωνα με το μητρικό δίκαιο γένος, δηλαδή από το αρχικό γένος, και μάλιστα σαν κάτι που χαρακτηρίζει ιδιαίτερα τους Γερμανούς². Αν κάποιο μέλος ενός τέτοιου γέ-

1. Tacitus, *Germania*, κεφ. 7 (σημ. γερμ. σύντ.).

2. Οι Έλληνες μόνο στη μυθολογία της ηρωικής εποχής γνωρίζουν την εξαιρετικά στενή φύση του δεσμού ανάμεσα στο θείο από μητέρα και στον ανιψιό του, δεσμού που κατάγεται από την εποχή του μητρικού δικαίου και που τον βρίσκουμε σε πολλούς λαούς. Κατά τον Διόδωρο (IV, 34) ο Μελέαγρος σκοτώνει τους γιους του Θέσιου, τους αδερφούς της μητέρας του Αλθαίας. Η Αλθαία θεωρεί αυτή την πράξη τόσο ανεξιλέωτο ανοσιούρημα που καταριέται το φονιά, τον ίδιο της το γιο και εύχεται το θάνατό του. «Οι θεοί άκουσαν, όπως λένε, τις ευχές της και θανάτωσαν τον Μελέαγρο.» Ο ίδιος ο Διόδωρος (IV, 44) λέει ότι οι Αργοναύτες αποβιβάστηκαν κάτω από την αρχηγία του Ηρακλή στη Θράκη και βρήκαν εκεί ότι ο Φινέας κακομεταχειριζόταν αισχρά τους δυο γιους του που είχε από την πρώτη του γυναίκα, τη Βορεάδα Κλεοπάτρα, που την είχε διώξει. Σ' αυτό τον έσπρωχνε η νέα του γυναίκα. Όμως ανάμεσα στους Αργοναύτες βρίσκονταν και οι Βορεάδες, οι αδερφοί της Κλεοπάτρας, δηλαδή οι θεοί από μητέρα των παιδιών που κακομεταχειριζόταν ο Φινέας. Οι Βορεάδες φροντίζουν αμέσως για τους ανι-

νους έδινε όμηρο το γιο του για μια υποχρέωση που αναλάμβανε, κι αν αυτός ο γιος έπεφτε θύμα, γιατί ο πατέρας του αθέτησε την υποχρέωσή του, τότε η υπόθεση αφορούσε μονάχα τον πατέρα του. Αν όμως το θύμα ήταν ο γιος της αδερφής του, τότε θιγόταν το πιο ιερό δίκαιο του γένους. Ο πλησιέστερος συγγενής εξ αίματος του αγοριού ή του έφηβου, που περισσότερο απ' όλους τους άλλους ήταν υποχρεωμένος να τον υπερασπίσει, ήταν υπεύθυνος για το θάνατό του. Ή έπρεπε να μην το είχε δώσει όμηρο ή ήταν υποχρεωμένος να τηρήσει την υπόσχεσή του. Κι αν ακόμα δεν είχαμε άλλα ίχνη που να μας λένε ότι το σύστημα των γενών υπήρχε στους Γερμανούς, και μόνο αυτό το χωρίο θα ήταν αρκετό.

Ακόμα πιο αποφασιστική σημασία έχει, γιατί γραφτηκε περίπου 800 χρόνια αργότερα, ένα χωρίο από το αρχαίο νορδικό έπος για το «Λυκόφως των θεών» και για το τέλος του κόσμου, η «Völuspá»¹. Σ' αυτό το «όραμα της μάντισσας» όπου, όπως το απέδειξαν τώρα ο Μπανγκ και ο Μπούγκε, είναι συνυφασμένα και χριστιανικά στοιχεία, στην περιγραφή της εποχής του γενικού εκφυλισμού και της διαφθοράς που οδηγεί στη μεγάλη καταστροφή, αναφέρεται ότι:

Broedhr munu berjask
munu *sysstrungar*

ok at bönum verdask,
sifjum spilla.

«Αδερφοί θα αλληλοπολεμούν και θα αλληλοσκοτώνονται, *παιδιά αδερφάδων* θα σπάνε τους δεσμούς της συγγένειας.» *Sysstrungar* λέγεται ο γιος της αδερφής της μητέρας, και το γεγονός ότι αυτά, *παιδιά δυο αδερφάδων*, θ' αρνηθούν μεταξύ τους μια τέτοια συγγένεια αίματος, το θεωρεί ο ποιητής ακόμα πιο μεγάλο έγκλημα από την αδερφοκτονία. Το έγκλημα μεγαλώνει γιατί υπάρχει η λέξη *sysstrungar* που τονίζει τη συγγένεια από μητρική πλευρά. Αν αντί γι' αυτό έλεγε *syskina-bönn* *παιδιά αδερφών*, ή *syskina-synir*, γιοι αδερφών, τότε ο δεύτερος στίχος δεν θα αποτελούσε επίταση του πρώ-

ψιούς τους, τους ελευθερώνουν και σκοτώνουν τους φύλακες (σημ. του Ένγκελς).

1. Ένα από τα τραγούδια της παλιάς Έντα (βλέπε σημ. στη σελ. 46).

του, αλλά αδυνάτισμά του. Λοιπόν και στην εποχή των Βίκινγκς, τότε που γράφτηκε η «Völuspá», δεν είχε ακόμα σβήσει στη Σκανδιναβία η ανάμνηση του μητρικού δικαίου.

Κατά τ' άλλα, τον καιρό του Τάκιτου, τουλάχιστον στους Γερμανούς που ήταν πιο γνωστοί του, το μητρικό δίκαιο είχε κιόλας κάνει τόπο στο πατρικό δίκαιο: τα παιδιά κληρονομούσαν τον πατέρα. Όπου δεν υπήρχαν παιδιά, κληρονομούσαν οι αδερφοί και οι θείοι από την πλευρά του πατέρα και της μητέρας. Το δικαίωμα του αδερφού της μητέρας στην κληρονομιά συνδέεται με τη διατήρηση του εθίμου που μόλις αναφέραμε και αποδείχνει επίσης πόσο νέο ήταν ακόμα τότε το πατρικό δίκαιο στους Γερμανούς. Ακόμα ως βαθιά στο μεσαίωνα βρισκονταν ίχνη του μητρικού δικαίου. Και τότε ακόμα φαίνεται πως δεν θεωρούσαν και πολύ σίγουρη την πατρότητα, ιδίως στους δουλοπάροικους. Όταν λοιπόν ένας φεουδάρχης ζητούσε από μια πόλη να του αποδοθεί ένας δουλοπάροικος που είχε δραπετεύσει, έπρεπε, λόγω χάρη στο Άουγκσμπουργκ, στη Βασιλεία και στο Κάιζερσλάουτερν, να επιβεβαιώσουν με όρκο ότι ο κατηγορούμενος ήταν δουλοπάροικος έξι από τους κοντινότερους συγγενείς του εξ αίματος, και μάλιστα αποκλειστικά από τη μητρική πλευρά (Maurer, *Städteverfassung*, I, σελ. 381).

Άλλο ένα υπόλειμμα από το μητρικό δίκαιο που μόλις τότε έσβηνε, είναι ο σχεδόν ακατανόητος για τους Ρωμαίους σεβασμός των Γερμανών προς το γυναικείο φύλο. Τα κορίτσια των αριστοκρατικών οικογενειών θεωρούνταν οι πιο σίγουροι όμηροι για την τήρηση των συμφωνιών με τους Γερμανούς. Η σκέψη ότι οι γυναίκες και οι κόρες τους θα μπορούσαν να πιαστούν αιχμάλωτες και να γίνουν σκλάβες, τους ήταν αφόρητη και κέντριζε περισσότερο από καθετί άλλο το θάρρος τους στη μάχη. Στη γυναίκα βλέπουν κάτι το ιερό και το προφητικό, ακούν τη συμβουλή της ακόμα και στις σπουδαιότερες υποθέσεις. Έτσι η Βελέντα, η βρουκτεριανή ιέρεια στην περιοχή του ποταμού Λίπε ήταν η κινητήρια ψυχή όλης της εξέγερσης των Μπαταβών, όπου ο Κίβιλις, επικεφαλής Γερμανών και Βέλγων, κλόνησε όλη τη ρωμαϊκή κυριαρχία στη Γαλατία.¹

1. Η εξέγερση των γαλατικών και γερμανικών φυλών, με επικεφαλής τον

Στο σπίτι η κυριαρχία της γυναίκας μοιάζει αδιαφιλονίκητη. Φυσικά, η γυναίκα, οι γέροι και τα παιδιά έπρεπε να φροντίζουν για όλη τη δουλειά, ενώ ο άντρας πήγαινε κυνήγι, έπινε ή τεμπέλιαζε. Αυτά λέει ο Τάκιτος. Επειδή όμως δεν λέει ποιο καλλιέργησε τα χωράφια και δηλώνει ρητά ότι οι δούλοι πρόσφεραν μόνο δοσίματα χωρίς να κάνουν όμως αγγαρείες, τότε είναι φανερό ότι οι ενήλικοι άντρες θα πρέπει να έκαναν τη λίγη δουλειά που απαιτούσε η καλλιέργεια της γης.

Η μορφή του γάμου όπως είπαμε ήδη πιο πάνω, ήταν ο ζευγαρωτός γάμος, που σιγά-σιγά πλησίαζε στη μονογαμία. Δεν ήταν ακόμη αυστηρή μονογαμία, αφού στους αρχόντους επιτρεπόταν η πολυγαμία. Γενικά επέμεναν αυστηρά στην αγνότητα των κοριτσιών (σε αντίθεση με τους Κέλτες) και ο Τάκιτος μιλάει με ξεχωριστή θέρμη για το αδιάλυτο του δεσμού του γάμου στους Γερμανούς. Σαν λόγο χωρισμού αναφέρει μόνο τη μοιχεία της γυναίκας. Η αφήγησή του ωστόσο αφήνει εδώ πολλά κενά και οπωσδήποτε χρησιμεύει ολοφάνερα για καθρέφτης αρετής στους ακόλαστους Ρωμαίους. Ένα είναι βέβαιο: αν οι Γερμανοί στα δάση τους ήταν οι εξαιρετικοί αυτοί ιππότες της αρετής, χρειάστηκε μονάχα ελάχιστη επαφή με τον έξω κόσμο, για να πέσουν στο επίπεδο των άλλων ευρωπαϊών μέσων ανθρώπων. Το τελευταίο ίχνος της αυστηρότητας των ηθών χάθηκε μέσα στο ρωμαϊκό κόσμο ακόμα πιο γρήγορα απ' ό,τι η γερμανική γλώσσα. Δεν έχει κανείς παρά να διαβάσει τον Γκρεγκουάρ ντε Τουρ. Είναι αυτονόητο ότι στα γερμανικά παρθένα δάση δεν μπορούσε να επικρατεί η ραφιναρισμένη ηδυσπάθεια των σαρκικών απολαύσεων που επικρατούσε στη Ρώμη, και έτσι μένουν στους Γερμανούς και απ' αυτή την άποψη αρκετά πλεονεκτήματα απέναντι στο ρωμαϊκό κόσμο, χωρίς να τους αποδίνουμε με

Κίβιλις, ενάντια στη ρωμαϊκή κυριαρχία τα έτη 69-70 (σύμφωνα με ορισμένες πηγές 69-71) προκλήθηκε από τις αυξήσεις των φόρων, τις αυξημένες στρατολογίες και τις καταχρήσεις εξουσίας των Ρωμαίων. Επλεκτάθηκε σ' ένα σημαντικό τμήμα της Γαλιτίας και γερμανικών περιοχών που βρέσκοταν κάτω από την κυριαρχία των Ρωμαίων. Αρχικά φάνηκε ότι τα εδάφη αυτά θα τα έχανε η Ρώμη. Ύστερα, όμως, από τις αρχικές επιτυχίες, οι εξεγερμένοι υπέστησαν αρκετές ήττες που τους ανάγκασαν να κλείσουν ειρήνη με τη Ρώμη (σημ. γεγμ. σύντ.).

τη φαντασία μας μια εγκράτεια σε σαρκικά ζητήματα που ποτέ και πουθενά δεν επικράτησε σ' έναν ολόκληρο λαό.

Από το καθεστώς των γενών προέρχεται η υποχρέωση να κληρονομούν τις εχθρότητες και τις φιλίες του πατέρα ή των συγγενών. Επίσης τη χρηματική αποζημίωση και την εξιλέωση, αντί της αιματηρής εκδίκησης σε περιπτώσεις φόνου ή τραυματισμού. Αυτή η εξαγορά, που πριν από μια γενιά ακόμα θεωρούνταν ειδικός γερμανικός θεσμός, έχει τώρα αποδειχτεί ότι υπάρχει σε εκατοντάδες λαούς σαν γενική, ηπιότερη μορφή της αιματηρής εκδίκησης που πήγαξε από το σύστημα των γενών. Τα βρίσκουμε, όπως και την υποχρέωση της φιλοξενίας, εκτός των άλλων και στους Ινδιάνους της Αμερικής. Η περιγραφή της φιλοξενίας από τον Τάκιτο (*Germania*, c. 21) είναι σχεδόν ως τις λεπτομέρειές της η ίδια μ' εκείνη που κάνει ο Μόργκαν για τους Ινδιάνους του.

Η ζωνηρότατη και ατελείωτη διαμάχη για το αν οι Γερμανοί του Τάκιτου είχαν κιόλας μοιράσει οριστικά τη γη ή όχι, και για το πώς πρέπει να ερμηνευτούν τα σχετικά χωρία, ανήκει τώρα στο παρελθόν. Από τότε που αποδείχτηκε σχεδόν για όλους τους λαούς ότι τα γένη και αργότερα οι κομμουνιστικές οικογενειακές κοινότητες καλλιεργούσαν από κοινού τα χωράφια, πράγμα που, όπως βεβαίωσε ο Καίσαρας, υπήρχε ακόμα στους Σουηβούς¹, και ότι το καθεστώς αυτό το διάδεχθηκε το μοίρασμα της γης σε ξεχωριστές οικογένειες με περιοδικό ξαναμοίρασμά της, ότι το περιοδικό αυτό ξαναμοίρασμα της καλλιεργήσιμης γης είχε διατηρηθεί στην ίδια τη Γερμανία που και πού και ως τις μέρες μας, δεν αξίζει να μιλάμε γι' αυτή τη διαμάχη. Αν οι Γερμανοί από την κοινή καλλιέργεια της γης, που ο Καίσαρας την αποδίδει ρητά στους Σουηβούς (μοιρασμένο ή ιδιωτικό χωράφι, λέει, δεν υπάρχει καθόλου σ' αυτούς), πέρασαν μέσα σε 150 χρόνια, ως τον Τάκιτο, στην ατομική καλλιέργεια με ξαναμοίρασμα της γης κάθε χρόνο, αυτό πραγματικά αποτελεί αρκετή πρόοδο. Η μετάβαση από τη βαθμίδα εκείνη στην πλήρη ατομική ιδιοκτησία της γης, σ' ένα τόσο σύντομο ενδιάμεσο χρονικό διάστημα και χωρίς καμιά ξένη ανάμειξη, είναι απλούστατα α-

1. Γ. Ι. Καίσαρ, *ό.π.*, βιβλίο IV, κεφ. I (σημ. γεμ. σύντ.).

δύνατο. Διαβάζω λοιπόν στον Τάκιτο μονάχα εκείνο που λέει με ξερά λόγια: Αλλάζουν (ή ξαναμοιράζουν) την καλλιεργημένη γη κάθε χρόνο, και πάλι περισσεύει αρκετή κοινή γη.¹ Είναι η βαθμίδα της γεωργίας και της ιδιοποίησης της γης που αντιστοιχεί ακριβώς στο τότε καθεστώς των γενών των Γερμανών.

Την παραπάνω τελευταία παράγραφο την αφήνω αμετάβλητη, όπως βρίσκεται στις προηγούμενες εκδόσεις. Στο μεταξύ το πρόβλημα πήρε άλλη τροπή. Από τότε που ο Κοβαλέφσκι (βλ. πιο πάνω, σελ. 44²) απέδειξε ότι η πατριαρχική οικιακή συντροφιά ήταν πλατιά, αν όχι και καθολικά, διαδεδομένη σαν ενδιάμεση βαθμίδα ανάμεσα στην κομμουνιστική οικογένεια του μητρικού δικαίου και τη σύγχρονη ατομωμένη οικογένεια, δεν μπαίνει πια το ερώτημα όπως έμπαινε ακόμα στη συζήτηση ανάμεσα στον Μάουρερ και τον Βάιτς, αν δηλαδή πρόκειται για κοινή ή ατομική ιδιοκτησία της γης, αλλά για τη μορφή της κοινής ιδιοκτησίας. Δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία ότι τον καιρό του Καίσαρα στους Σουηβούς δεν υπήρχε μονάχα κοινή ιδιοκτησία, αλλά και από κοινού καλλιέργεια για κοινό λογαριασμό. Θα συζητηθεί ακόμα πολύ αν η οικονομική μονάδα ήταν το γένος ή η οικιακή συντροφιά, ή μια ενδιάμεση κομμουνιστική συγγενική ομάδα, ή αν ακόμη, ανάλογα με τις συνθήκες της γης εμφανίζονταν και οι τρεις ομάδες. Ο Κοβαλέφσκι όμως ισχυρίζεται ότι η κατάσταση που περιγράφει ο Τάκιτος δεν έχει για προϋπόθεση τη μαρκ ή αγροτική κοινότητα, αλλά την οικιακή συντροφιά, και απ' αυτήν πολύ αργότερα εξελίχθηκε η αγροτική κοινότητα εξαιτίας της αύξησης του πληθυσμού.

Σύμφωνα μ' αυτά, οι οικισμοί των Γερμανών στην περιοχή που κατέλαβαν τον καιρό των Ρωμαίων, καθώς και στην περιοχή που απέσπασαν αργότερα από τους Ρωμαίους, δεν αποτελούνταν από χωριά, αλλά από μεγάλες οικογενειακές συντροφίες, που αγκάλιαζαν περισσότερες γενιές, έπαιρναν και καλλιεργούσαν ένα αντίστοιχο κομμάτι γης και χρησιμοποιούσαν τη γύρω χέρσα γη από κοινού με τους γείτονες

1. Tacitus, *Germania*, κεφ. 26 (σημ. γεωμ. σύντ.).

2. Βλ. σελ. 69 αυτού του βιβλίου.

σαν κοινή μεθοριακή ζώνη. Το χωρίο του Τάκιτου για την αλλαγή της καλλιεργημένης γης θα έπρεπε λοιπόν πραγματικά να το καταλάβουμε με την αγρονομική έννοια: Η συντροφιά καλλιεργούσε κάθε χρόνο ένα άλλο κομμάτι γης και άφηνε χέρσα τα χωράφια της περασμένης χρονιάς ή τα εγκατέλειπε ολότελα. Επειδή ο πληθυσμός ήταν αραιός, έμενε πάλι αρκετή χέρσα γη, έτσι που έκανε περιττή κάθε διαμάχη για κατοχή γης. Μόνο ύστερα από αιώνες, όταν ο αριθμός των μελών της οικιακής συντροφιάς μεγάλωσε τόσο που να μην είναι πιθανή η κοινή οικονομία με τους τότε όρους παραγωγής, διαλύθηκαν τα κοινά νοικοκυριά. Οι αγροί και τα λιβάδια, που ως τότε ήταν κοινά, μοιράστηκαν με το γνωστό τρόπο ανάμεσα στα ατομικά νοικοκυριά που διαμορφώνονταν τώρα, αρχικά για ορισμένο χρόνο, αργότερα μια για πάντα, ενώ τα δάση, τα βοσκοτόπια και τα νερά έμειναν κοινά.

Για τη Ρωσία φαίνεται ότι έχει πέρα για πέρα αποδειχτεί ιστορικά αυτή η πορεία εξέλιξης. Όσο για τη Γερμανία, και σε δεύτερη μοίρα για τις άλλες γερμανικές χώρες, δεν μπορούμε να αρνηθούμε ότι η υπόθεση αυτή εξηγεί από πολλές απόψεις καλύτερα τις πηγές και λύνει ευκολότερα τις δυσκολίες από την παλιά άποψη, που ανάγει την αγροτική κοινότητα ως την εποχή του Τάκιτου. Τα πιο παλιά ντοκουμέντα, για παράδειγμα ο *Codex Laureshamensis*¹, εξηγούνται στο σύνολό τους πολύ καλύτερα με τη βοήθεια της οικιακής συντροφιάς παρά με την αγροτική κοινότητα. Από την άλλη πλευρά, προβάλλουν νέες δυσκολίες και νέα προβλήματα που πρέπει να λυθούν. Εδώ μόνο νέες έρευνες μπορούν να κρίνουν οριστικά. Δεν μπορώ ωστόσο ν' αρνηθώ ότι είναι πολύ πιθανό η οικιακή συντροφιά να υπήρξε σαν ενδιάμεση βαθμίδα και στη Γερμανία, τη Σκανδιναβία και την Αγγλία.

1. «Κτηματολόγιο της πόλης Λορς», δηλαδή βιβλίο του μοναστηριού του Λορς, όπου βρίσκονται συγκεντρωμένα τα αντίγραφα επίσημων εγγράφων που αφορούν δωρεές, προνόμια κ.ά. Το μοναστήρι αυτό, που ιδρύθηκε στο δεύτερο μισό του 8ου αιώνα κοντά στο Βορμς, διέθετε στη Νοτιοδυτική Γερμανία μεγάλη φεουδαρχική ιδιοκτησία. Αυτό το βιβλίο ολοκληρώθηκε το 12ο αιώνα και αποτελεί μια από τις σημαντικότερες πηγές για την ιστορία της γαιοκτησίας των αγροτών και φεουδαρχών τον 8ο και 9ο αιώνα (σημ. γεωμ. σύντ.).

Ενώ τον καιρό του Καίσαρα μόλις είχε εγκατασταθεί μό-
νιμα μόνο ένα μέρος των Γερμανών, ενώ ένα άλλο μέρος ζη-
τούσε ακόμα να βρει οριστικούς τόπους διαμονής, τον καιρό
του Τάκιτου οι Γερμανοί έχουν κιόλας έναν ολόκληρο αιώνα
μόνιμης εγκατάστασης πίσω τους. Γι' αυτό είναι αναμφισβή-
τητη η πρόοδος στην παραγωγή των μέσων συντήρησης. Κα-
τοικούν σε ξύλινα σπίτια, το ντύσιμό τους είναι ακόμα πολύ
πρωτόγονο, μοιάζει με το ντύσιμο ανθρώπων των δασών:
χοντρούφασμένος μάλλινος μανδύας, δέρματα ζώων, για τις
γυναίκες και τους ευγενείς λινά εσώρουχα. Η τροφή τους α-
ποτελείται από γάλα, κρέας, άγριους καρπούς και, όπως
προσθέτει ο Πλίνιος, από χυλό βρόμης¹ (που και σήμερα α-
κόμα είναι κελτικό εθνικό φαγητό στην Ιρλανδία και τη Σκο-
τία). Ο πλούτος τους αποτελείται από ζώα, που είναι όμως
κατώτερης ράτσας, τα βόδια είναι μικρά, ασήμαντα, χωρίς
κέρατα. Τα άλογα ήταν μικρά και βραδυκίνητα πόνεϊ. Το
χρήμα το χρησιμοποιούσαν σπάνια και πολύ λίγο και ήταν
μονάχα ρωμαϊκό. Το χρυσάφι και το ασήμι δεν τα κατεργά-
ζονταν και δεν τα λογάριάζαν, το σίδηρο ήταν σπάνιο και
φαίνεται, τουλάχιστον για τις φυλές της περιοχής του Ρήνου
και του Δούναβη, ότι δεν το παρήγαγαν μόνοι τους, αλλά το
εισήγαγαν σχεδόν όλο απέξω. Η ρουνική γραφή (απομίμηση
ελληνικών ή λατινικών γραμμάτων) ήταν γνωστή μόνο σαν
μυστική γραφή και τη χρησιμοποιούσαν μονάχα για θρη-
σκευτική μαγεία. Συνηθιζόταν ακόμα η ανθρωποθυσία. Κο-
ντολογίς, έχουμε εδώ μπροστά μας ένα λαό που μόλις υψώ-
θηκε από τη μέση βαθμίδα της βαρβαρότητας στην ανώτερη.
Ενώ όμως οι φυλές που συνόρευαν άμεσα με τους Ρωμαίους,
εξαιτίας της εύκολης εισαγωγής ρωμαϊκών βιομηχανικών
προϊόντων, εμποδίζονταν στην ανάπτυξη μιας ανεξάρτητης
μεταλλουργικής και υφαντουργικής βιομηχανίας, τέτοιου εί-
δους βιομηχανία αναπτύχθηκε αναμφισβήτητα στα βορειοα-
νατολικά, στα παράλια της Βαλτικής. Τα διάφορα όπλα που
βρέθηκαν στα έλη του Σλέσβιγκ —μακρύ σιδερένιο ξίφος, α-
λυσωτός θώρακας, ασημένιο κράνος κλπ.— μαζί με ρωμαϊκά
νομίσματα του τέλους του δεύτερου αιώνα και τα γερμανικά

1. Plinius, *Historia naturalis*, βιβλίο 18, κεφ. 17 (σημ. γεωμ. σύντ.).

μετάλλινα είδη που διαδόθηκαν με τις μεταναστεύσεις των λαών, είναι προϊόντα αρκετά αναπτυγμένης και ιδιόμορφης τέχνης, κι όταν ακόμα πρόκειται για περιπτώσεις απομίμησης ρωμαϊκών πρωτοτύπων. Με τη μετανάστευση στην πολιτισμένη ρωμαϊκή αυτοκρατορία σταμάτησε παντού, εκτός από την Αγγλία, αυτή η παραγωγή των γερμανικών φυλών. Πόσο ομοιόμορφα είχε γεννηθεί και αναπτυχθεί παραπέρα αυτή η παραγωγή, το δείχνουν, λόγου χάρη, οι χάλκινες πόρπες. Όσες βρέθηκαν στη Βουργουνδία, στη Ρουμανία και στην Αζοφική Θάλασσα θα μπορούσαν να έχουν βγει από το ίδιο εργαστήριο με τις αγγλικές και τις σουηδικές και είναι εξίσου αναμφισβήτητα γερμανικής προέλευσης.

Στην ανώτερη βαθμίδα της βαρβαρότητας αντιστοιχεί και η οργάνωση της διοίκησης. Γενικά, κατά τον Τάκιτο, υπήρχε το συμβούλιο των αρχηγών (principes) που αποφάσιζε για μικρότερα ζητήματα, προετοιμάζε όμως τα σπουδαιότερα για να αποφασίσει γι' αυτά η λαϊκή συνέλευση. Αυτή η συνέλευση, στην κατώτερη βαθμίδα της βαρβαρότητας, τουλάχιστον εκεί όπου την ξέρουμε, στους Αμερικανούς, υπήρχε πρώτα μονάχα για το γένος, όχι ακόμα για τη φυλή ή την ομοσπονδία φυλών. Οι αρχηγοί (principes) ξεχωρίζουν ακόμα έντονα από τους πολέμαρχους (duces), ακριβώς όπως στους Ιροκέζους. Οι πρώτοι ζουν κιόλας εν μέρει από τιμητικά δώρα σε ζώα, σιτηρά κλπ., που προσφέρουν τα μέλη της φυλής. Εκλέγονται κυρίως, όπως στην Αμερική, από την ίδια οικογένεια. Η μετάβαση στο πατρικό δίκαιο ευκολύνει, όπως στην Ελλάδα και τη Ρώμη, τη βαθμιαία αλλαγή από την εκλογή στην κληρονομική διαδοχή και έτσι διαμορφώνεται μια αριστοκρατική οικογένεια σε κάθε γένος. Τις περισσότερες φορές, αυτοί οι παλιοί, οι λεγόμενοι ευγενείς του γένους, χάθηκαν στη μετανάστευση των λαών ή αμέσως ύστερα απ' αυτήν. Οι στρατιωτικοί διοικητές εκλέγονταν χωρίς να παίρνεται υπόψη η καταγωγή, μονάχα ανάλογα με τις ικανότητές τους. Είχαν λίγη εξουσία και έπρεπε να επηρεάζουν με το παράδειγμά τους. Την καθαυτό πειθαρχική εξουσία στο στρατό ο Τάκιτος την αποδίδει ρητά στους ιερείς. Η πραγματική εξουσία βρισκόταν στη συνέλευση του λαού. Ο βασιλιάς, ή αρχηγός της φυλής, προεδρεύει. Ο λαός αποφασίζει: όχι — με έ-

να μουρμουρητό, ναι — με επευφημίες και κλαγγή των όπλων. Η συνέλευση είναι ταυτόχρονα και δικαστήριο. Εδώ παραπέμπονται οι κατηγορίες και εκδικάζονται, εδώ αποφασίζονται οι θανατικές καταδίκες. Με θανατική ποινή τιμωρείται μόνο η δειλία, η προδοσία του λαού και η παρά φύση ασέλγεια. Και στα γένη και στις άλλες υποδιαιρέσεις δικάζει το σύνολο με πρόεδρο τον αρχηγό που, όπως σε κάθε γερμανικό πρωτόγονο δικαστήριο, μπορεί μονάχα να διευθύνει τη διαδικασία και να βάζει ερωτήσεις. Την απόφαση στους Γερμανούς έπαιρνε ανέκαθεν και παντού το σύνολο.

Ομοσπονδίες φυλών είχαν διαμορφωθεί από τον καιρό του Καίσαρα. Σε μερικές απ' αυτές υπήρχαν κιόλας βασιλείς. Όπως στους Έλληνες και τους Ρωμαίους, ο ανώτατος αρχηγός του στρατού έτεινε κιόλας προς την τυραννίδα και κάποτε κατάφερνε να φτάσει ως αυτήν. Τέτοιοι τυχεροί σφετεριστές της εξουσίας δεν ήταν σε καμιά περίπτωση απεριόριστοι κυρίαρχοι, άρχιζαν ωστόσο να σπάζουν τα δεσμά του καθεστώτος των γενών. Ενώ άλλοτε οι απελεύθεροι δούλοι είχαν δευτερεύουσα θέση, γιατί δεν μπορούσαν ν' ανήκουν σε κανένα γένος, με τους νέους βασιλείς οι ευνοούμενοι αυτοί αποκτούσαν συχνά βαθμούς, πλούτη και τιμές. Ύστερα από την κατάκτηση της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, έγινε το ίδιο με τους στρατιωτικούς αρχηγούς που είχαν γίνει τώρα βασιλείς μεγάλων χωρών. Στους Φράγκους οι δούλοι και οι απελεύθεροι του βασιλιά έπαιζαν σπουδαίο ρόλο, πρώτα στην αυλή και έπειτα στο κράτος. Οι νέοι ευγενείς κατά μεγάλο μέρος κατάγονταν απ' αυτούς.

Ένας θεσμός που ευνόησε την εμφάνιση της βασιλείας ήταν οι ακολουθίες. Ήδη στους αμερικανούς ερυθρόδερμους είδαμε πως πλάι στην οργάνωση του γένους σχηματίζονται ιδιωτικές εταιρίες για τη διεξαγωγή πολέμου με δική τους πρωτοβουλία και ευθύνη. Στους Γερμανούς αυτές οι ιδιωτικές εταιρίες είχαν γίνει κιόλας μόνιμες ενώσεις. Ο πολέμαρχος, που είχε αποκτήσει φήμη, συγκέντρωνε γύρω του μια ομάδα από νεαρούς που διψούσαν για λάφυρα και που συνδέονταν μαζί του με αμοιβαία προσωπική πίστη. Ο αρχηγός τους συντηρούσε και τους έδινε δώρα, τους οργάνωνε ιεραρχικά. Για τις μικρότερες εκστρατείες χρησίμευε μια ετοιμο-

πόλεμη σωματοφυλακή, για τις μεγαλύτερες υπήρχε ένα έτοιμο σώμα αξιωματικών. Όσο κι αν ήταν αδύνατες αυτές οι ακολουθίες, κι όσο αδύνατες κι αν παρουσιάζονται, για παράδειγμα αργότερα τον καιρό του Οδόακρου στην Ιταλία, αποτέλεσαν ωστόσο την απαρχή της παρακμής της παλιάς λαϊκής ελευθερίας και τέτοιο ρόλο έπαιξαν στη διάρκεια της μετανάστευσης των λαών και ύστερα απ' αυτήν. Πρώτα, γιατί ευνόησαν την εμφάνιση της βασιλικής εξουσίας. Δεύτερο, γιατί, όπως αναφέρει ο Τάκιτος, μπορούσαν να διατηρηθούν μόνο με αδιάκοπους πολέμους και ληστρικές εκστρατείες. Η ληστεία έγινε σκοπός. Όταν ο αρχηγός της ακολουθίας δεν είχε τι να κάνει εκεί κοντά, τραβούσε με τους άντρες του σε άλλους λαούς, όπου γινόταν πόλεμος και υπήρχε προοπτική για πλιάτσικο. Τα βοηθητικά στρατεύματα που αποτελούνταν από γερμανικές φυλές και που κατά μεγάλες πολεμούσαν κάτω από τη ρωμαϊκή σημαία, ακόμα και ενάντια σε Γερμανούς, είχαν συγκροτηθεί ως ένα βαθμό από τέτοιες ακολουθίες. Το καθεστώς των μισθοφόρων, αυτό το αίσχος και η κατάρα των Γερμανών, υπήρχε εδώ κιόλας στην πρώτη μορφή του. Ύστερα από την κατάκτηση της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, οι ακόλουθοι αυτοί των βασιλιάδων, μαζί με τους μη ελεύθερους και τους ρωμαίους αυλικούς υπηρέτες, αποτέλεσαν το δεύτερο βασικό συστατικό στοιχείο των κατοπινών ευγενών.

Γενικά, λοιπόν, στις γερμανικές φυλές που ενώθηκαν σε λαούς, επικρατεί η ίδια συγκρότηση που είχε αναπτυχθεί στους Έλληνες της ηρωικής εποχής και στους Ρωμαίους της λεγόμενης εποχής των βασιλιάδων: λαϊκή συνέλευση, συμβούλιο των αρχηγών των γενών και πολέμαρχος που τείνει κιόλας προς μια πραγματική βασιλική εξουσία. Ήταν η πιο διαμορφωμένη διοικητική οργάνωση που μπορούσε γενικά να αναπτύξει το καθεστώς των γενών. Ήταν το υποδειγματικό καθεστώς της ανώτερης βαθμίδας της βαρβαρότητας. Μόλις η κοινωνία βγήκε έξω από τα όρια μέσα στα οποία ακούσε αυτή η οργάνωση, άρχισε να σβήνει το καθεστώς των γενών. Διαλύθηκε και στη θέση του μπήκε το κράτος.

VIII

Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΤΩΝ ΓΕΡΜΑΝΩΝ

Οι Γερμανοί, κατά τον Τάκιτο, ήταν πολυάριθμος λαός. Μια κατά προσέγγιση εικόνα της δύναμης των ξεχωριστών γερμανικών λαών μας δίνει ο Καίσαρας. Αναφέρει τον αριθμό των Ουσιπέτων και των Τενκτέρων που εμφανίστηκαν στην αριστερή όχθη του Ρήνου και που τους ανεβάζει σε 180.000 ψυχές, μαζί με τις γυναίκες και τα παιδιά τους. Δηλαδή περίπου 100.000 για τον κάθε λαό¹, σημαντικά περισσότερους από το σύνολο, για παράδειγμα, των Ιροκέζων τον καιρό της άνησής τους, όταν δεν ήταν ούτε 20.000 άτομα και όμως είχαν γίνει ο τρόμος όλης της χώρας που απλώνεται από τις μεγάλες λίμνες ως τους ποταμούς Οχάιο και Ποτομάκ. Αν προσπαθήσουμε να τοποθετήσουμε στο χάρτη τους λαούς που ήταν εγκαταστημένοι στην περιοχή του Ρήνου και που μας είναι πιο γνωστοί από τις περιγραφές των ιστορικών — ο κάθε τέτοιος λαός πιάνει κατά μέσο όρο περίπου τόσο χώρο όσο μια πρωσιική διοικητική περιοχή, δηλαδή περίπου 10.000 τετρ. χιλιόμετρα ή 182 τετραγωνικά γεωγραφικά μίλια. Όμως η *Germania Magna*² των Ρωμαίων που φτάνει ως το Βιστούλα, έχει σε στρογγυλό αριθμό 500.000 τετρ. χιλιόμετρα. Με μέσο όρο 100.000 άτομα για τον κάθε λαό, ο συνολικός αριθμός για τη *Germania Magna* πρέπει να υπολογίζεται σε πέντε εκατομμύρια. Ο αριθμός αυτός είναι σημαντικός για μια βαρβαρική ομάδα λαών, για τις δικές μας όμως συνθήκες — 10 άτομα στο τετραγωνικό χιλιόμετρο ή 550 στο γεωγραφικό τετρ. μίλι — είναι εξαιρετικά μικρός. Όμως με τα στοιχεία αυτά καθόλου δεν εξαντλήθηκε ο αριθμός των Γερ-

---

1. Ο αριθμός αυτός επιβεβαιώνεται από ένα χωρίο του Διόδωρου για τους γαλάτες Κέλτες: «Στη Γαλατία (*Gallia*) κατοικούν πολλοί λαοί με άνηση δύναμη. Οι μεγαλύτεροι απ' αυτούς αριθμούν περίπου 200.000, οι μικρότεροι 50.000 ψυχές.» (Διόδωρος ο Σικελιώτης, V, 25). Δηλαδή κατά μέσο όρο 125.000. Επειδή ήταν περισσότερο αναπτυγμένοι οι ξεχωριστοί γαλατικοί λαοί, πρέπει να παραδεχτούμε ότι ήταν κάπως πιο πολυάριθμοι από τους γερμανικούς (σημ. του Ένγκελς).

2. Μεγάλη Γερμανία (σημ. γεμ. σύντ.).

μανών που ζούσαν τότε. Ξέρουμε ότι κατά μήκος των Καρπαθίων ως τις εκβολές του Δούναβη κατοικούσαν τότε γερμανικοί λαοί γοθτικής φυλής, Μπαστάρνοι, Πευκίνοι και άλλοι, τόσο πολυάριθμοι, που ο Πλίνιος λέει ότι αποτελούσαν την πέμπτη κύρια φυλή των Γερμανών¹ και ότι αυτοί, που στα 180 πριν από τη χρονολογία μας εμφανίζονται κιόλας στη μισθοφορική υπηρεσία του μακεδόνα βασιλιά Περσέα, στα πρώτα ακόμα χρόνια του Αυγούστου προωθήθηκαν ως την περιοχή της Αδριανούπολης. Αν τους υπολογίσουμε μονάχα ένα εκατομμύριο, τότε στις αρχές της χρονολογίας μας, έχουμε σαν πιθανό συνολικό αριθμό των Γερμανών τουλάχιστον τα έξι εκατομμύρια.

Ύστερα από την εγκατάστασή τους στη Γερμανία (Germanien), θα πρέπει ο πληθυσμός να μεγάλωνε με διαρκώς αναπτυσσόμενη ταχύτητα. Και μόνο οι βιομηχανικοί πρόοδοι που αναφέραμε πιο πάνω, θα έφταναν για να το αποδείξουν αυτό. Αν κρίνουμε από τα ρωμαϊκά νομίσματα που βρέθηκαν μαζί τους, τα ευρήματα των ελών του Σλέσβιγκ χρονολογούνται από τον τρίτο αιώνα. Την εποχή αυτή υπήρχε λοιπόν κιόλας στη Βαλτική αναπτυσσόμενη μεταλλουργική και υφαντουργική βιομηχανία, ζωηρή επικοινωνία με τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία και μια σχετική πολυτέλεια στους πλουσιότερους — όλα αυτά αποτελούν ίχνη πυκνότερου πληθυσμού. Περίπου αυτή την εποχή όμως αρχίζει και ο γενικός επιθετικός πόλεμος των Γερμανών σ' όλη τη γραμμή του Ρήνου ενάντια στη συνοριακή οχυρωματική γραμμή και στο Δούναβη, από τη Βόρεια Θάλασσα ως τη Μαύρη Θάλασσα, πράγμα που αποτελεί άμεση απόδειξη ότι ο πληθυσμός όλο και μεγάλωνε και σπρωχνόταν προς τα έξω. Τριακόσια χρόνια κράτησε ο αγώνας, και κατά τη διάρκειά του όλος ο κύριος κορμός των γοθτικών λαών (εκτός από τους σκανδιναβούς Γότθους και τους Βουργούνδιους), τράβηξε προς τα νοτιοανατολικά και σχημάτισε την αριστερή πτέρυγα της μεγάλης επιθετικής γραμμής, που στο κέντρο της, στον Άνω Δούναβη, προωθήθηκαν οι Άνω Γερμανοί (Ερμινόνες) και στη δεξιά πτέρυγιά της στο Ρήνο προωθήθηκαν οι Ισχεβόνες

1. Plinius, *Historia naturalis*, βιβλίο IV, κεφ. 14 (σημ. γερμ. σύντ.).

(Iskävonen) που τώρα λέγονται Φράγκοι. Στους Ινγκεβόνες (Ingävonen) έπεσε η κατάκτηση της Βρετανίας. Στα τέλη του πέμπτου αιώνα, η ρωμαϊκή αυτοκρατορία εξασθενημένη, αναιμική και ανήμπορη, ήταν ανοιχτή στους γερμανούς εισβολείς.

Πιο πάνω σταθήκαμε στο λίκνο του αρχαίου ελληνικού και ρωμαϊκού πολιτισμού. Εδώ στεκόμαστε στον τάφο του. Πάνω απ' όλες τις χώρες της λεκάνης της Μεσογείου είχε περάσει αιώνες ολόκληρους η ισοπεδωτική πλάνη της ρωμαϊκής κοσμοκρατορίας. Όπου δεν έφερε αντίσταση η ελληνική γλώσσα, όλες οι εθνικές γλώσσες αναγκάστηκαν να παραχωρήσουν τη θέση τους σε μια παραφθαομένη λατινική. Δεν υπήρχαν εθνικές διαφορές, δεν υπήρχαν πια Γαλάτες, Ίβηρες, Λιγούριοι, Νοροίκιοι, όλοι τους έγιναν Ρωμαίοι. Η ρωμαϊκή διοίκηση και το ρωμαϊκό δίκαιο είχαν διαλύσει παντού τις παλιές ενώσεις των γενών και μαζί τους το τελευταίο ίχνος τοπικής και εθνικής πρωτοβουλίας. Ο νεοξεφουρνισμένος ρωμαϊσμός δεν μπορούσε να χρησιμεύσει σαν αντιστάθμισμα. Δεν εξέφραζε καμιά εθνικότητα, αλλά μονάχα την έλλειψη εθνικότητας. Τα στοιχεία νέων εθνών υπήρχαν παντού. Οι λατινικές διάλεκτοι των διαφόρων επαρχιών χωρίζαν όλο και περισσότερο η μια από την άλλη. Τα φυσικά σύνορα που είχαν κάνει πριν την Ιταλία, τη Γαλατία, την Ισπανία, την Αφρική ανεξάρτητες περιοχές, υπήρχαν ακόμα και γίνονταν ακόμα αισθητά. Πουθενά, όμως, δεν υπήρχε η δύναμη που θα συνένωνε αυτά τα στοιχεία σε καινούργια έθνη. Πουθενά δεν υπήρχε ακόμα ίχνος ικανότητας για εξέλιξη, για δύναμη αντίστασης, και πολύ περισσότερο για δημιουργική δύναμη. Στο απέραντο αυτό έδαφος μονάχα ένας δεσμός συγκρατούσε την τεράστια ανθρώπινη μάζα: το ρωμαϊκό κράτος, και αυτό με τον καιρό είχε γίνει ο χειρότερος εχθρός και καταπιεστής της. Οι επαρχίες είχαν καταστρέψει τη Ρώμη. Η Ρώμη η ίδια είχε γίνει μια επαρχιακή πόλη σαν τις άλλες, προνομιούχα, όχι όμως πια κυρίαρχη, όχι πια κέντρο της κοσμοκρατορίας, ούτε καν πια έδρα των αυτοκρατόρων και υποαυτοκρατόρων, που εδρεύανε στην Κωνσταντινούπολη, στο Τριρ, στο Μιλάνο. Το ρωμαϊκό κράτος είχε γίνει μια γιγάντια, περίπλοκη μηχανή, αποκλειστικά για την απομύχιση

των υπηκόων. Οι δασμοί, οι κρατικές αγγαρείες και τα κάθε λογής δασίματα έσπρωχναν τη μάζα του πληθυσμού σε όλο και βαθύτερη φτώχεια. Η πίεση που μεγάλωνε με τους εκβιασμούς των τοπικών διοικητών, των φοροεισπρακτόρων και των στρατιωτών γινόταν αβάσταχτη. Εκεί κατάντησε το ρωμαϊκό κράτος με την κοσμοκρατορία του: στήριξε το δικαίωμα της ύπαρξής του στη διατήρηση της τάξης προς τα μέσα και στην υπεράσπισή του από τους βαρβάρους προς τα έξω. Όμως η τάξη του ήταν χειρότερη από τη χειρότερη αταξία και τους βαρβάρους, που ενάντιά τους καμωνόταν πως υπερασπίζει τους πολίτες, οι πολίτες αυτοί τους περίμεναν σαν σωτήρες.

Η κοινωνική κατάσταση δεν ήταν λιγότερο απελπιστική. Από τα τέλη κιόλας της δημοκρατίας, η ρωμαϊκή κυριαρχία είχε καταλήξει να εκμεταλλεύεται αισχρά τις κατακτημένες επαρχίες. Η αυτοκρατορία δεν κατάργησε την εκμετάλλευση αυτή, αλλά αντίθετα τη ρύθμισε. Όσο περισσότερο ξέπεφε η αυτοκρατορία, τόσο περισσότερο αυξάνονταν οι φόροι και οι αγγαρείες, τόσο πιο ξεδιάντροπα λήστευαν και εκβίαζαν οι υπάλληλοι. Το εμπόριο και η βιομηχανία δεν απασχόλησαν ποτέ τους κυρίαρχους των λαών, τους Ρωμαίους. Μονάχα στην τοκογλυφία ξεπέρασαν ό,τι υπήρξε πριν και μετά απ' αυτούς. Ό,τι βρήκαν και διατηρούνταν ακόμα από το εμπόριο, καταστράφηκε με τους εκβιασμούς των υπαλλήλων. Ό,τι κατάφερε να διασωθεί, ανήκει στο ανατολικό, ελληνικό τμήμα της αυτοκρατορίας, που βρίσκεται έξω από την περιοχή που εξετάζουμε. Γενική εξαθλίωση, πισωδρομηση του εμπορίου, της χειροτεχνίας, της τέχνης, ελάττωση του πληθυσμού, παρακμή των πόλεων, επιστροφή της γεωργίας σε χαμηλότερη βαθμίδα — αυτό ήταν το τελικό αποτέλεσμα της ρωμαϊκής κοσμοκρατορίας.

Η γεωργία, που σ' όλο τον αρχαίο κόσμο ήταν ο αποφασιστικός κλάδος παραγωγής, ξανάγινε τέτοιος περισσότερο από κάθε άλλη φορά. Στην Ιταλία τα τεράστια κτήματα (λατιφούντια), που από τα τέλη της δημοκρατίας έπιαναν σχεδόν όλο το έδαφος, είχαν αξιοποιηθεί κατά δύο τρόπους. Ή σαν βοσκοτόπια ζώων, όπου ο πληθυσμός αντικαταστάθηκε με πρόβατα και βόδια, που η φύλαξή τους απαιτούσε μονάχα

λίγους δούλους. Ή σαν επαύλεις, όπου με πλήθος δούλους καλλιεργούσαν κήπους σε μεγάλη κλίμακα, εν μέρει για την πολυτέλεια του ιδιοκτήτη, εν μέρει για την τοποθέτηση των προϊόντων τους στις αγορές των πόλεων. Τα μεγάλα βοσκοτόπια διατηρήθηκαν και ίσως και να επεκτάθηκαν. Τα κτήματα των επαύλεων και η κηπουρική τους παρακμάσανε με την εξαθλίωση των ιδιοκτητών τους και την κατάπτωση των πόλεων. Η οικονομία των λατιφούντιων, που βασιζόταν στην εργασία των δούλων, δεν ήταν πια προσοδοφόρα, ήταν όμως τότε η μοναδική δυνατή μορφή της μεγάλης γεωργίας. Η μικροκαλλιέργεια είχε γίνει ξανά η μόνη μορφή που συνέφερε. Η μία έπαυλη μετά την άλλη κερματιζόταν σε μικρούς κλήρους που παραδίνονταν σε κληρονομικούς πακτωτές που πλήρωναν ένα ορισμένο ποσό ή σε *partiarii*, που ήταν περισσότερο διαχειριστές παρά πακτωτές και που για τη δουλεία τους έπαιρναν το ένα έκτο ή και μόνο το ένα ένατο του προϊόντος της χρονιάς. Κυρίως όμως τους μικρούς αυτούς κλήρους τους έδιναν σε αποίκους, που πλήρωναν γι' αυτούς ένα ορισμένο ποσό κάθε χρόνο, ήταν δεμένοι στη γη και μπορούσαν να πουληθούν, μαζί με τον κλήρο. Δεν ήταν βέβαια δούλοι, αλλά δεν ήταν και ελεύθεροι, δεν μπορούσαν να παντρεύονται ελεύθερες και οι γάμοι ανάμεσά τους δεν θεωρούνταν πέρα για πέρα έγκυροι γάμοι, αλλά, όπως και οι γάμοι των δούλων, απλή συμβίωση (*contubernium*). Ήταν οι πρόδρομοι των δουλοπάροικων του μεσαίωνα.

Η αρχαία δουλεία είχε φάει τα ψωμιά της. Ούτε στην ύπαιθρο, στη μεγάλη αγροτική οικονομία, ούτε στις μανουφакτούρες των πόλεων ήταν πια αποδοτική, έτσι που ν' άξιζε τον κόπο. Η αγορά για τα προϊόντα της είχε χαθεί. Όμως, στη μικρή γεωργία και στη μικρή χειροτεχνία, στις οποίες είχε συρρικνωθεί η γιγάντια παραγωγή της εποχής της άνθησης της αυτοκρατορίας, δεν υπήρχε τόπος για πολλούς δούλους. Μονάχα για σπιτικούς δούλους και για την πολυτελή ζωή των πλουσίων υπήρχε ακόμα θέση στην κοινωνία. Η δουλεία όμως που πέθαινε είχε ακόμα αρκετή δύναμη για να κάνει να φαίνεται κάθε παραγωγική εργασία σαν δουλεία δούλου, ανάξια για τους ελεύθερους Ρωμαίους, και ελεύθερος Ρωμαίος ήταν τώρα ο καθένας. Γι' αυτό από τη μια έχουμε αύξηση

του αριθμού των περιττών δούλων, που είχαν καταντήσει βάρους, και τους αφήνουν ελεύθερους, και από την άλλη αύξηση των αποίκων και των εξαθλιωμένων ελεύθερων (σαν τους *poor whites*¹ των πρώην δουλοκτητικών πολιτειών της Αμερικής). Ο Χριστιανισμός δεν φταίει καθόλου για το βαθμιαίο θάνατο της αρχαίας δουλείας. Στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία αιώνες ολόκληρους συμμετείχε στη δουλεία και αργότερα δεν εμπόδισε ποτέ το εμπόριο των δούλων που έκαναν οι Χριστιανοί, ούτε το εμπόριο των δούλων που έκαναν οι Γερμανοί στο Βορρά, ούτε το εμπόριο των δούλων που έκαναν οι Βενετσιάνοι στη Μεσόγειο, ούτε το κατοπινό εμπόριο των μαύρων². Η δουλεία ήταν πια ασύμφορη γι' αυτό και πέθανε. Η δουλεία όμως πεθαίνοντας άφησε πίσω της το φαρμακερό της κεντρί, την περιφρόνηση της παραγωγικής εργασίας από τους ελεύθερους. Αυτό είναι το αδιέξοδο όπου βρέθηκε ο ρωμαϊκός κόσμος: η δουλεία ήταν οικονομικά αδύνατη, η εργασία των ελεύθερων ήταν ηθικά περιφρονημένη. Η μια δεν μπορούσε πια, η άλλη δεν μπορούσε ακόμα να αποτελέσει τη βασική μορφή της κοινωνικής παραγωγής. Το μόνο που μπορούσε να βοηθήσει εδώ ήταν μονάχα μια ριζική επανάσταση.

Στις επαρχίες η κατάσταση δεν ήταν καλύτερη. Οι περισσότερες πληροφορίες που έχουμε είναι από τη Γαλατία. Πλάι στους άποικους υπήρχαν εδώ ακόμα ελεύθεροι μικροαγρότες. Οι αγρότες αυτοί, για να εξασφαλιστούν από τις βιαιοπραγίες των υπαλλήλων, των δικαστών και των τοκογλύφων, κατέφευγαν συχνά στην προστασία, στο πατρονάρισμα ενός ισχυρού. Κι αυτό δεν το 'καναν μονάχα άτομα, αλλά ολόκληρες κοινότητες, έτσι που τον 4ο αιώνα οι αυτοκράτορες έβγαλαν πολλές φορές διάταγμα που το απαγόρευαν. Όμως, ποιο ήταν το όφελος για εκείνον που ζητούσε προστασία; Ο πάτρωνάς τους τους έβαζε τον όρο να μεταβιβάσουν την ιδιοκτησία των κτημάτων τους σ' αυτόν, και σ' αντάλλαγμα θα τους εξασφάλιζε εφ' όρου ζωής την επικαρπία

---

1. Φτωχοί λευκοί (σημ. γεμ. σύντ.).

2. Όπως λέει ο επίσκοπος Λιούπραντ της Κρεμόνας, το 10ο αιώνα στο Βερντέν, δηλαδή στην αγία γερμανική αυτοκρατορία, ο κύριος κλάδος της βιομηχανίας ήταν η παραγωγή ευνούχων, που τους εξήγαγαν με μεγάλο κέρδος στην Ισπανία για τα μαυριτανικά χαρέμια (σημ. του Ένγκελς).

— ένα τέχνασμα που το κράτησε υπό σημείωση η αγία εκκλησία και το χρησιμοποίησε πλατιά τον 9ο και 10ο αιώνα για να μεγαλώσει το βασίλειο του Θεού και τη δική της γαιοκτησία. Τότε, βέβαια, γύρω στο έτος 475, ο επίσκοπος Σαλβιανός της Μασσαλίας αγανακτεί ακόμα μπρος σε μια τέτοια κλεψιά και αφηγείται ότι η πίεση των ρωμαίων υπαλλήλων και των μεγάλων γαιοκτημόνων έχει γίνει τόσο κακοήθης, που πολλοί «Ρωμαίοι» κατέφευγαν στις περιοχές που ήδη κατείχαν οι βάρβαροι και ότι οι ρωμαίοι πολίτες που είχαν εγκατασταθεί εκεί δεν φοβούνταν τίποτα περισσότερο παρά μήπως ξαναβρεθούν κάτω από τη ρωμαϊκή κυριαρχία.¹ Το γεγονός ότι τότε γονείς συχνά πουλούσαν τα παιδιά τους για δούλους από φτώχεια, το αποδειχνει ένας νόμος που βγήκε ενάντια σ' αυτό.

Σαν αμοιβή για το ότι οι γερμανοί βάρβαροι απελευθέρωσαν τους Ρωμαίους από το ίδιο τους το κράτος, τους πήραν τα δυο τρίτα όλης της γης και τη μοίρασαν μεταξύ τους. Η διανομή έγινε σύμφωνα με την οργάνωση των γενών. Επειδή οι κατακτητές ήταν αριθμητικά σχετικά ασήμαντοι, έμειναν πολύ μεγάλες λουριδες γης αμοίραστες, ιδιοκτησία εν μέρει όλου του λαού, εν μέρει των ξεχωριστών φυλών και γενών. Μέσα σε κάθε γένος μοίρασαν τους αγρούς και τα λιβάδια με κλήρο σε ίσα μέρη ανάμεσα στα ξεχωριστά νοικοκυριά. Αν με τον καιρό έγιναν επανειλημμένα ξαναμοιράσματα δεν το ξέρουμε, πάντως σύντομα σταμάτησαν αυτή τη μέθοδο στις ρωμαϊκές επαρχίες και τα χωρισμένα μερίδια έγιναν ατομική ιδιοκτησία που μπορούσε να πουληθεί, *allod*². Τα δάση και τα λιβάδια έμειναν αμοίραστα για κοινή χρήση. Αυτή η χρήση, καθώς και ο τρόπος της καλλιέργειας της μοιρασμένης γης, ρυθμίστηκε σύμφωνα με την παλιά συνήθεια και ύστερα από απόφαση του συνόλου. Όσο περισσότερο ζούσε το γένος στο χωριό του, κι όσο περισσότερο οι Γερμανοί και οι Ρωμαίοι βαθμιαία συγχωνεύονταν, τόσο περισσό-

1. Salvanus de Marseille, *De gubernatione dei*, βιβλίο V, κεφ. 8 (σημ. γεμ. σύντ.).

2. *Allod* ή *allodium*, κτήμα που βρίσκεται στην απόλυτη κυριότητα του ιδιοκτήτη (σημ. τ. μετ.).

τερο υποχωρούσε ο συγγενικός χαρακτήρας του δεσμού προς τον εδαφικό. Το γένος εξαφανίστηκε μέσα στην αγροτική κοινότητα (Markgenossenschaft), όπου βέβαια είναι ακόμα συχνά ορατά τα ίχνη της προέλευσής της από τη συγγένεια των μελών. Έτσι εδώ η οργάνωση των γενών, τουλάχιστον στις χώρες όπου διατηρήθηκε η αγροτική κοινότητα —Βόρεια Γαλλία, Αγγλία, Γερμανία και Σκανδιναβία— πέρασε απαρατήρητα σε μια εδαφική οργάνωση και απέκτησε έτσι την ικανότητα της προσαρμογής στο κράτος. Διατήρησε, ωστόσο, τον έμφυτο δημοκρατικό χαρακτήρα που διακρίνει όλο το καθεστώς του γένους και διαφύλαξε ακόμα και στην παρακμή, που αργότερα ήρθε αναγκαστικά, υπολείμματα από την οργάνωση των γενών και επομένως ένα όπλο στα χέρια των καταπιεζομένων, ένα όπλο που μένει ζωντανό ως τη νεότερη εποχή.

Έτσι, αν χάθηκε γρήγορα ο δεσμός αίματος στο γένος, αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι και στη φυλή και στο σύνολο του λαού εκφυλίστηκαν τα όργανα του γένους εξαιτίας της κατάκτησης. Ξέρουμε ότι η κυριαρχία πάνω σε υποταγμένους είναι ασυμβίβαστη με το σύστημα των γενών. Αυτό το βλέπουμε εδώ σε μεγάλη κλίμακα. Όταν οι γερμανικοί λαοί έγιναν κύριοι των ρωμαϊκών επαρχιών, έπρεπε να οργανώσουν αυτή την κατάκτηση. Τις μάζες των Ρωμαίων, όμως, δεν μπορούσαν ούτε να τις δεχτούν στις οργανώσεις των γενών, ούτε και να τις διοικήσουν με τα γένη. Επικεφαλής των τοπικών οργάνων διοίκησης, που στην αρχή εξακολουθούσαν να υπάρχουν σε μεγάλη αναλογία, έπρεπε να βάλουν έναν αντικαταστάτη του ρωμαϊκού κράτους, δηλαδή, και αυτό μπορούσε να είναι μονάχα κάποιο άλλο κράτος. Τα όργανα της οργάνωσης των γενών έπρεπε, έτσι, να μετατραπούν σε κρατικά όργανα, και επειδή η κατάσταση πίεζε, αυτό έπρεπε να γίνει πολύ γρήγορα. Ο άμεσος όμως εκπρόσωπος του κατακτητή λαού ήταν ο στρατιωτικός αρχηγός. Η εξασφάλιση του κατακτημένου εδάφους προς τα μέσα και προς τα έξω απαιτούσε την ενίσχυση της εξουσίας του. Είχε φτάσει η στιγμή για τη μετατροπή της εξουσίας της στρατιωτικής διοίκησης σε βασιλεία. Και η μετατροπή αυτή έγινε.

Ας πάρουμε το βασίλειο των Φράγκων. Εδώ πέρασαν

στην απόλυτη κυριότητα του νικητή λαού, των Σαλιών-Φράγκων, όχι μονάχα τα μεγάλα ρωμαϊκά κρατικά κτήματα, αλλά ακόμα και όλες οι πολύ μεγάλες εκτάσεις γης, που δεν ήταν μοιρασμένες στις μεγαλύτερες ή μικρότερες περιφερειακές και αγροτικές κοινότητες (Gau- und Markgenossenschaften), και ιδιαίτερα όλες οι μεγάλες δασωμένες εκτάσεις. Το πρώτο που έκανε ο βασιλιάς των Φράγκων, που από απλός ανώτατος στρατιωτικός αρχηγός μεταβλήθηκε σε πραγματικό ηγεμόνα της χώρας, ήταν να μετατρέψει αυτή τη λαϊκή ιδιοκτησία σε βασιλικό κτήμα, να την κλέψει από το λαό και να τη χαρίσει ή να την παραχωρήσει στην ακολουθία του. Η ακολουθία αυτή, που αρχικά την αποτελούσαν οι προσωπικοί πολεμικοί του ακόλουθοι και οι υπόλοιποι υπαρχηγοί του στρατού, ενισχύθηκε σύντομα όχι μονάχα με Ρωμαίους, δηλαδή εκρωμαϊσμένους Γαλάτες, που με το γεγονός ότι ήξεραν να γράφουν, ότι ήταν μορφωμένοι, ότι ήξεραν τη ρωμανική γλώσσα και τη λατινική φιλολογική γλώσσα, καθώς και το τοπικό δίκαιο, του έγιναν σύντομα απαραίτητοι, αλλά και με δούλους, δουλοπάροικους και απελεύθερους, που αποτέλεσαν την αυλή του, απ' όπου διάλεγε τους ευνοούμενους του. Σ' όλους αυτούς, στην αρχή κυρίως, χάριζαν τμήματα της λαϊκής γης, αργότερα τους την παραχωρούσαν με τη μορφή ευεργετημάτων (beneficia¹) πρώτα συνήθως για όλο τον καιρό που ζούσε ο βασιλιάς, και έτσι δημιουργήθηκε η βάση για μια καινούργια αριστοκρατία σε βάρος του λαού.

---

1. Beneficium, λατινική λέξη που σημαίνει: ευεργεσία, αμοιβή. Μορφή παραχώρησης γης, πλατιά διαδεδομένη το πρώτο μισό του 8ου αιώνα στο βασίλειο των Φράγκων. Η γη που παραδινόταν με αυτόν τον τρόπο περνούσε μαζί με τους αγρότες που ζούσαν σ' αυτή εφ' όρου ζωής στην κυριότητα του παραλήπτη έναντι ορισμένων υπηρεσιών. Συνήθως επρόκειτο για στρατιωτικές υπηρεσίες. Αν πέθαινε ο δανειστής ή ο παραλήπτης, τότε η γη πήγαινε στον ιδιοκτήτη ή στους κληρονόμους του. Αν ο παραλήπτης παραμελούσε τα καθήκοντά του ή το κτήμα, ο δανειστής είχε δικαίωμα να του αφαιρέσει τη γη. (...) Το σύστημα αυτό των ευεργετημάτων συνέβαλε στη διαμόρφωση της τάξης των φεουδαρχών, ιδιαίτερα των κατώτερων και μεσαίων ευγενών, στην υποδούλωση των αγροτικών μαζών, στη διαμόρφωση των σχέσεων ανάμεσα στους υποτελείς και της φεουδαρχικής ιεραρχίας. Με το πέρασμα του χρόνου το ευεργέτημα εξελίχθηκε σε κληρονομικό φέουδο (σημ. γεμ. σύντ.).

Κάτι ακόμα. Η μεγάλη έκταση της αυτοκρατορίας δεν μπορούσε να κυβερνηθεί με τα μέσα της παλιάς οργάνωσης των γενών. Το συμβούλιο των αρχηγών, κι αν δεν είχε από καιρό αχρηστευθεί, δεν θα μπορούσε να συγκεντρωθεί, και σύντομα αντικαταστάθηκε από το μόνιμο περιβάλλον του βασιλιά. Η παλιά λαϊκή συνέλευση διατηρήθηκε για τους τύπους, γινόταν όμως όλο και περισσότερο απλή συνέλευση των υπαρχηγών του στρατού και των καινούργιων αρχόντων. Οι ελεύθεροι κτηματίες αγρότες, η μάζα του φράγκικου λαού, εξαντλήθηκαν με τους αιώνιους εμφύλιους και κατακτητικούς πολέμους, ιδιαίτερα με τους κατακτητικούς πολέμους του Καρλομάγνου και ξέπεσαν ακριβώς όπως είχαν ξεπέσει οι ρωμαίοι χωρικοί τα τελευταία χρόνια της δημοκρατίας. Οι αγρότες αυτοί, που αρχικά συγκροτούσαν όλο το στρατό και μετά την κατάκτηση της Γαλλίας αποτέλεσαν το βασικό του πυρήνα, είχαν τόσο φτωχύνει στις αρχές του ένατου αιώνα, που μόλις ένας στους πέντε άντρες μπορούσε να πάρει μέρος σε εκστρατεία. Στη θέση του πρώην στρατού από ελεύθερους χωρικούς που τον συγκαλούσε άμεσα ο βασιλιάς, μπήκε ένας στρατός, που τον αποτελούσαν οι υπηρέτες των καινούργιων αρχόντων, αλλά και κολίγοι, δηλαδή απόγονοι των αγροτών, που παλιά δεν είχαν άλλον κύριο εκτός από το βασιλιά και που ακόμα πιο παλιά δεν γνώριζαν απολύτως κανέναν κύριο, ούτε καν βασιλιά. Τον καιρό που βασιλεύαν οι διάδοχοι του Καρλομάγνου ολοκληρώθηκε η καταστροφή της φράγκικης αγροτιάς με εσωτερικούς πολέμους, με την αποδυνάμωση της βασιλικής εξουσίας και με τις αντίστοιχες υπερβάσεις των αρχόντων που σ' αυτούς προστέθηκαν τώρα κι οι κόμητες των περιφερειών (Gaugrafen)¹ που τοποθετήθηκαν από τον Καρλομάγνο και που επιδίωκαν να κάνουν το αξίωμά τους κληρονομικό και τέλος με τις επιδρομές των

1. Βασιλικοί υπάλληλοι στο βασίλειο των Φράγκων, επικεφαλής μιας περιφέρειας ή μιας κομητείας, με δικαστικά, αστυνομικά και στρατιωτικά καθήκοντα. Για τις υπηρεσίες τους έπαιρναν το ένα τρίτο των βασιλικών εσόδων από τις περιφέρειές τους κι επιπλέον κτήματα. Στην πορεία, οι κόμητες των περιφερειών μεταβλήθηκαν σε φεουδάρχες με κυρίαρχη εξουσία, ιδιαίτερα μετά το έτος 877 που οι λειτουργίες τους έγιναν κληρονομικές (σημ. γεμ. σύντ.).

Νορμανδών. Πενήντα χρόνια μετά το θάνατο του Καρλομάγνου, το βασίλειο των Φράγκων κείται το ίδιο ανήμπορο στα πόδια των Νορμανδών, όπως πριν τετρακόσια χρόνια η ρωμαϊκή αυτοκρατορία στα πόδια των Φράγκων.

Κι όχι μονάχα η εξωτερική αδυναμία, αλλά και η εσωτερική κοινωνική τάξη, ή μάλλον κοινωνική αταξία, ήταν σχεδόν η ίδια. Οι ελεύθεροι φράγκοι αγρότες βρέθηκαν σε παρόμοια κατάσταση, όπως και οι προκάτοχοί τους, οι ρωμαίοι άποικοι. Καταστραμμένοι από τους πολέμους και τις λεηλασίες, αναγκάστηκαν να καταφύγουν στην προστασία των νεοανερχόμενων αρχόντων ή της εκκλησίας, αφού η βασιλική εξουσία ήταν πολύ αδύνατη για να τους προστατεύσει. Αυτή την προστασία, όμως, υποχρεώθηκαν να την πληρώσουν ακριβά. Όπως προηγούμενα οι γαλάτες χωρικοί, έτσι κι αυτοί υποχρεώθηκαν να μεταβιβάσουν την ιδιοκτησία της γης τους στον προστάτη κύριο που τους την ξανάδινε σαν μίσθιο με διάφορες και μεταβαλλόμενες μορφές, πάντα όμως με αντάλλαγμα αγγαρείες και δοσίματα. Και όταν πια βρέθηκαν σ' αυτή τη μορφή εξάρτησης, έχασαν σιγά-σιγά και την προσωπική τους ελευθερία. Ύστερα από λίγες γενιές έγιναν οι περισσότεροι δουλοπάροικοι. Πόσο γρήγορα προχώρησε ο αφανισμός της ελεύθερης αγροτιάς, το δείχνει το κτηματολόγιο που σύνταξε ο Ιρμίνων¹ του αβαείου του Σεν-Ζερμέν ντε Πρε, που βρισκόταν τότε κοντά και τώρα μέσα στο Παρίσι. Στη μεγάλη γαιοκτησία αυτού του αβαείου, που ήταν σκορπισμένη στη γύρω περιοχή, ήταν εγκαταστημένα, ακόμα από τον καιρό του Καρλομάγνου, 2.788 νοικοκυριά, σχεδόν χωρίς εξαίρεση Φράγκοι με γερμανικά ονόματα. Απ' αυτούς οι 2.080 ήταν άποικοι, οι 35 λίτοι², οι 220 δούλοι και μονάχα 8 ελεύθεροι μικροαγρότες! Δηλαδή, η εκκλησία εφάρμοξε τώρα

1. Πρόκειται για το κτηματολόγιο που σύνταξε τον 9ο αιώνα ο αβάς Ιρμίνων. Προφανώς, ο Ένγκελς αναφέρει το στοιχείο αυτό σύμφωνα με το βιβλίο του Paul Roth *Geschichte des Beneficialwesens von den ältesten Zeiten bis ins zehnte Jahrhundert*, Erlangen 1850, σελ. 378 (σημ. γεφμ. συντ.).

2. Ημιελεύθεροι αγρότες που υποχρεώνονταν να κάνουν αγγαρείες και να προσφέρουν δοσίματα και που μαζί με τους αποίκους και τους δούλους αποτελούσαν μια από τις κύριες ομάδες των εξαρτημένων αγροτών την εποχή των Μεροβίγγειων και Καρολίγγειων (σημ. γεφμ. συντ.).

γενικά ενάντια στους αγρότες την ίδια συνθήεια, που ο Σαλβιανός είχε κηρύξει άθελ, τη συνθήεια ο προστάτης κύριος να εξαναγκάζει τον αγρότη να του μεταβιάσει την ιδιοκτησία της γης του και αυτός να του την ξαναδίνει μόνο για ισόβια χρήση. Οι αγγαρείες, που τώρα όλο και περισσότερο γίνονταν συνθήεια, είχαν για πρότυπό τους τόσο τις ρωμαϊκές αγγαρείες (*angariae*)¹, υποχρεωτικές υπηρεσίες για το κράτος, όσο και τις υπηρεσίες των μελών της γερμανικής αγροτικής κοινότητας για την κατασκευή γεφυριών, δρόμων και για άλλους κοινούς σκοπούς. Φαίνεται λοιπόν σαν να ξαναγύρισε η μάζα του πληθυσμού, ύστερα από τετρακόσια χρόνια, εντελώς στο αρχικό σημείο.

Αυτό όμως απόδειχνε δυο πράγματα: Πρώτα ότι η κοινωνική διάρθρωση και η κατανομή της ιδιοκτησίας στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία, την περίοδο της παρακμής της, αντιστοιχούσε πέρα για πέρα στην τότε βαθμίδα της παραγωγής στη γεωργία και τη βιομηχανία, ήταν δηλαδή αναπόφευκτη. Και δεύτερο, ότι αυτή η βαθμίδα παραγωγής δεν είχε ούτε κατέβει ούτε ανέβει σημαντικά μέσα στα 400 χρόνια που ακολούθησαν, δηλαδή με την ίδια αναγκαιότητα είχε δημιουργήσει την ίδια κατανομή της ιδιοκτησίας και τις ίδιες τάξεις του πληθυσμού. Τους τελευταίους αιώνες της ύπαρξης της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, η πόλη είχε χάσει την προηγούμενη κυριαρχία της πάνω στην ύπαιθρο και δεν την επανέκτησε στους πρώτους αιώνες της γερμανικής κυριαρχίας. Αυτό προϋποθέτει μια χαμηλή βαθμίδα ανάπτυξης τόσο της γεωργίας, όσο και της βιομηχανίας. Αυτή η συνολική κατάσταση δημιουργεί αναγκαστικά μεγάλους κυρίαρχους γαιοκτήμονες και εξαρτημένους μικροαγρότες. Πόσο λίγο ήταν δυνατό να επιβληθεί σε μια τέτοια κοινωνία, από τη μια μεριά η ρωμαϊκή οικονομία των λατιφούντιων με δούλους, από την άλλη η νεότερη μεγαλοκαλλιέργεια με αγγαρείες, το αποδείχνουν τα τεράστια πειράματα —που όμως πέρασαν χωρίς να

1. Την εποχή της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας οι κάτοικοι υποχρεώνονταν να διαθέτουν στο κράτος οχήματα και βαστάζους. Στα χρόνια που ακολούθησαν οι υποχρεώσεις αυτές γίνονταν όλο και μεγαλύτερες, έτσι που τελικά έγιναν μεγάλο βάρος για τον πληθυσμό (σημ. γερμ. σύντ.).

αφήσουν ίχνη— του Καρλομάγνου με τις περίφημες αυτοκρατορικές επαύλεις. Συνεχίστηκαν μονάχα από τα μοναστήρια και μονάχα γι' αυτά ήταν καρποφόρες. Τα μοναστήρια, όμως, ήταν αφύσικοι κοινωνικοί οργανισμοί που στηρίζονταν στην αγαμία. Μπορούσαν να αποδώσουν εξαιρετικά αποτελέσματα, αλλά ακριβώς γι' αυτό έμεναν αναγκαστικά εξαιρέσεις.

Κι όμως, μέσα σ' αυτά τα τετρακόσια χρόνια είχαν γίνει βήματα προς τα μπρος. Κι αν στο τέλος βρίσκουμε σχεδόν τις ίδιες κύριες τάξεις όπως και στην αρχή, ωστόσο οι άνθρωποι που αποτελούσαν τις τάξεις αυτές είχαν αλλάξει. Είχε εξαφανιστεί η αρχαία δουλεία, είχαν εξαφανιστεί οι ξεπεσμένοι φτωχοί ελεύθεροι, που περιφρονούσαν την εργασία σαν δουλική απασχόληση. Ανάμεσα στο ρωμαίο άποικο και στο νέο κολίγο βρισκόταν ο ελεύθερος φράγκος χωρικός. Η «ανώφελη ανάμνηση και η άσκοπη διαμάχη» του ρωμαϊσμού που ξέπεφτε είχαν πεθάνει και είχαν θαφτεί. Οι κοινωνικές τάξεις του 9ου αιώνα δεν είχαν σχηματιστεί μέσα στο βάλτωμα ενός πολιτισμού που έδυε, αλλά μέσα στους πόνους της γέννας ενός νέου πολιτισμού. Η νέα γενιά, τόσο οι κύριοι όσο και οι υπηρέτες, όταν τους συγκρίνουμε με τους ρωμαίους προκατόχους τους, ήταν μια γενιά από άντρες. Η σχέση ανάμεσα στους ισχυρούς γαιοκτήμονες και στους αγρότες που τους υπηρετούσαν, μια σχέση που στη Ρώμη οδήγησε στην αναπόφευκτη καταστροφή του αρχαίου κόσμου, έγινε τώρα η αφετηρία μιας νέας εξέλιξης. Και ακόμα, όσο κι αν δεν φαίνονταν παραγωγικά αυτά τα τετρακόσια χρόνια, άφησαν ωστόσο ένα σημαντικό προϊόν: τις σύγχρονες εθνότητες, τη νέα διαμόρφωση και διάρθρωση της δυτικοευρωπαϊκής ανθρωπότητας για την επερχόμενη ιστορία. Οι Γερμανοί πραγματικά είχαν αναζωογονήσει την Ευρώπη, και γι' αυτό η διάλυση των κρατών της γερμανικής περιόδου δεν κατέληξε σε μια νορμανδοσαρακινή υποδούλωση, αλλά στην παραπέρα εξέλιξη και των ευεργετημάτων και των σχέσεων προστασίας (Kommandation) προς τη φεουδαρχία, και σε μια τόσο τεράστια αύξηση του πληθυσμού, που οι μεγάλες αφαιμάξεις των σταυροφοριών μόλις διακόσια χρόνια αργότερα πέρασαν χωρίς να προκαλέσουν ζημιά.

Ποιο όμως ήταν το μυστηριώδες μαγικό μέσο, με το οποίο οι Γερμανοί εμφύσησαν νέα δύναμη ζωής στην Ευρώπη που πέθαινε; Ήταν τάχα μια θαυματουργή δύναμη, έμφυτη στη γερμανική φυλή, όπως μας παρουσιάζει τα πράγματα η σοβινιστική μας ιστοριογραφία; Σε καμιά περίπτωση. Οι Γερμανοί ήταν, ιδιαίτερα τότε, μια πολύ προικισμένη άρια φυλή, και βρισκόταν σε πλήρη ρωμαλέα ανάπτυξη. Δεν ήταν όμως οι ειδικές εθνικές τους ιδιότητες που ξανάνωσαν την Ευρώπη, αλλά απλούστατα η βαρβαρότητά τους, το καθεστώς τους των γενών.

Η προσωπική τους ικανότητα και παλικαριά, το αίσθημα της ελευθερίας και το δημοκρατικό τους ένστικτο που τους έκανε να βλέπουν όλες τις δημόσιες υποθέσεις σαν δικές τους υποθέσεις, κοντολογίς, όλες οι ιδιότητες που είχε χάσει ο Ρωμαίος και που μονάχα αυτές ήταν σε θέση να φτιάξουν από τη λάσπη του ρωμαϊκού κόσμου νέα κράτη και να αναπτύξουν νέες εθνότητες — τι άλλο ήταν όλα αυτά παρά τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του βάρβαρου της ανώτερης βαθμίδας, καρποί του καθεστώτος των γενών;

Αν οι Γερμανοί άλλαξαν την αρχαία μορφή της μονογαμίας, αν απάλυναν την κυριαρχία του άντρα μέσα στην οικογένεια, αν έδωσαν στη γυναίκα μια θέση ανώτερη από τη θέση που είχε γνωρίσει ποτέ ο κλασικός κόσμος, τι τους έκανε ικανούς για όλα αυτά, αν όχι η βαρβαρότητά τους, οι συνθήκες του γένους, η ζωντανή τους ακόμα κληρονομιά από την εποχή του μητρικού δικαίου;

Αν, τουλάχιστον σε τρεις από τις σπουδαιότερες χώρες, στη Γερμανία, τη Βόρεια Γαλλία και την Αγγλία, μπόρεσαν να περισώσουν και να μεταφέρουν στο φεουδαρχικό κράτος ένα κομμάτι γνήσιας οργάνωσης των γενών με τη μορφή των αγροτικών κοινοτήτων και έτσι έδωσαν στην καταπιεζόμενη τάξη, τους αγρότες, ακόμα και κάτω από την πιο σκληρή μεσαιωνική δουλοπαροικία, μια τοπική συνοχή και ένα τέτοιο μέσο αντίστασης, που δεν το βρήκαν έτοιμο ούτε οι αρχαίοι δούλοι, ούτε οι σύγχρονοι προλετάριοι — σε τι το χρωστούσαν αυτό, αν όχι στη βαρβαρότητά τους, στον τρόπο τους να εγκαθίστανται κατά γένη, τρόπο ολωσδιόλου σύμφωνο με την εποχή της βαρβαρότητας;

Και τέλος, αν κατάφεραν να διαμορφώσουν και να κάνουν αποκλειστική την ηπιότερη μορφή της δουλοπαροικίας που εφάρμοξαν κιόλας στην πατρίδα τους, της δουλοπαροικίας στην οποία όλο και περισσότερο μετατρέποταν η δουλεία ακόμα και στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία — μια μορφή που, όπως πρώτος τόνισε ο Φουριέ¹, δίνει στους υποδουλωμένους τα μέσα για τη βαθμιαία τους απελευθέρωση *σαν τάξη* (*fournit aux cultivateurs des moyens d'affranchissement collectif et progressif*²), μια μορφή που υψώνεται έτσι πολύ πάνω από τη δουλεία, γιατί στη δουλεία είναι δυνατή μονάχα η απελευθέρωση κατά άτομα χωρίς μια μεταβατική κατάσταση (η αρχαιότητα δεν γνωρίζει την κατάργηση της δουλείας με νικηφόρα εξέγερση) — ενώ πραγματικά οι δουλοπάροικοι του μεσαίωνα σιγά-σιγά επέβαλαν την απελευθέρωσή τους σαν τάξη — σε τι το χρωστάμε αυτό, αν όχι στη βαρβαρότητά τους, χάρη στην οποία δεν είχαν ακόμα φτάσει ως την ολοκληρωμένη δουλεία, ούτε ως την αρχαία δουλεία της εργασίας, ούτε ως την ανατολίτικη οικιακή δουλεία;

Ό,τι ζωντανό και ζωοφόρο μεταφύτεψαν οι Γερμανοί στο ρωμαϊκό κόσμο, ήταν βάρβαρο. Πραγματικά, μόνο βάρβαροι είναι ικανοί να ανανεώσουν έναν κόσμο που υποφέρει από ετοιμοθάνατο πολιτισμό. Και η ανώτατη βαθμίδα της βαρβαρότητας ως την οποία και μέσα στην οποία υψώθηκαν οι Γερμανοί πριν από τη μετανάστευση των λαών, ήταν ακριβώς η πιο ευνοϊκή βαθμίδα γι' αυτή τη διαδικασία. Αυτό τα εξηγεί όλα.

1. Fourier, «Théorie des quatre mouvements et des destinées générales», *Oeuvres Complètes*, τόμ. 1, Παρίσι 1846, σελ. 220. Η πρώτη έκδοση του βιβλίου έγινε το 1808 στη Λυών, χωρίς όνομα (σημ. γεμ. σύντ.).

2. Δίνει στους καλλιεργητές μέσα *συλλογικής και προοδευτικής* απελευθέρωσης (σημ. γεμ. σύντ.).

ΙΧ

ΒΑΡΒΑΡΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Παρακολουθήσαμε τη διάλυση του καθεστώτος των γενών στα τρία μεγάλα ξεχωριστά παραδείγματα των Ελλήνων, των Ρωμαίων και των Γερμανών. Ας εξετάσουμε, τέλος, τους γενικούς οικονομικούς όρους που από την ανώτερη κιάλας βαθμίδα της βαρβαρότητας υποσκάψανε την οργάνωση της κοινωνίας κατά γένη και την εξάλειψαν ολότελα με την εμφάνιση του πολιτισμού. Εδώ, το *Κεφάλαιο* του Μαξ θα μας είναι τόσο απαραίτητο όσο και το βιβλίο του Μόργκαν.

Το γένος, που εμφανίστηκε στη μέση βαθμίδα της άγριας κατάστασης και αναπτύχθηκε παραπέρα στην ανώτερή της βαθμίδα, φτάνει, όσο μας επιτρέπουν να το κρίνουμε οι πηγές μας, την εποχή της άνθησής του στην κατώτερη βαθμίδα της βαρβαρότητας. Μ' αυτή τη βαθμίδα εξέλιξης αρχίζουμε λοιπόν.

Εδώ, όπου πρέπει να μας χρησιμεύουν για παράδειγμα οι ερυθρόδερμοι της Αμερικής, βρίσκουμε το καθεστώς των γενών εντελώς διαμορφωμένο. Μια φυλή έχει διακλασθεί σε περισσότερα, συνήθως σε δύο γένη. Αυτά τα αρχικά γένη με την αύξηση του πληθυσμού χωρίζονται το καθένα σε περισσότερα γένη-παιδιά, που απέναντί τους το γένος-μητέρα εμφανίζεται σαν φρατρία. Η ίδια η φυλή χωρίζεται σε περισσότερες φυλές, και στην καθεμιά απ' αυτές ξαναβρίσκουμε τις περισσότερες φορές τα παλιά γένη. Μια ομοσπονδία περιλαμβάνει, τουλάχιστον σε ορισμένες περιπτώσεις, τις συγγενικές φυλές. Αυτή η απλή οργάνωση ανταποκρίνεται πέρα για πέρα στις κοινωνικές συνθήκες, από τις οποίες ξεπήδησε. Δεν είναι παρά η δική τους, φυσική συγκρότηση και είναι σε θέση να λύνει όλες τις διαφορές που μπορούν να ξεπηδήσουν μέσα στην κοινωνία που είναι οργανωμένη μ' αυτό τον τρόπο. Τις διαφορές με τον έξω κόσμο τις λύνει ο πόλεμος, που μπορεί να τελειώσει με την εξόντωση της φυλής, ποτέ όμως με την υποδούλωσή της. Το μεγαλείο αλλά και ο περιορισμένος χαρακτήρας του καθεστώτος των γενών, είναι ότι δεν έ-

χει χώρο για κυριαρχία και υποδούλωση. Στο εσωτερικό δεν γίνεται ακόμα διάκριση ανάμεσα στα δικαιώματα και στα καθήκοντα. Το πρόβλημα αν η συμμετοχή στις δημόσιες υποθέσεις, η αιματηρή εκδίκηση ή η εξιλέωσή της είναι δικαίωμα ή καθήκον, δεν υπάρχει για τον Ινδιάνο. Θα του φαινόταν το ίδιο παράλογο όπως και το πρόβλημα αν είναι δικαίωμα ή καθήκον το φαγητό, ο ύπνος, το κυνήγι. Άλλο τόσο δεν μπορεί η φυλή και το γένος να είναι χωρισμένα σε διάφορες τάξεις. Κι αυτό μας οδηγεί στην έρευνα της οικονομικής βάσης αυτού του καθεστώτος.

Ο πληθυσμός είναι εξαιρετικά αραιός: πυκνώνει μονάχα στον τόπο διαμονής της φυλής, που γύρω του σε ευρύ κύκλο απλώνεται πρώτα η περιοχή του κυνηγιού, ύστερα το ουδέτερο προστατευτικό δάσος, που τον χωρίζει από τις άλλες φυλές. Ο καταμερισμός της εργασίας είναι καθαρά φυσικός. Υπάρχει μονάχα ανάμεσα στα δυο φύλα. Ο άντρας πολεμάει, πηγαίνει για κυνήγι και ψάρεμα, προμηθεύει την τροφή και τα απαραίτητα γι' αυτό εργαλεία. Η γυναίκα φροντίζει για το σπίτι, ετοιμάζει το φαγητό και φτιάχνει τα ρούχα, μαγειρεύει, υφαίνει, ράβει. Ο καθένας από τους δυο είναι αφέντης στον τομέα του: ο άντρας στο δάσος, η γυναίκα στο σπίτι. Ο καθένας είναι ιδιοκτήτης των εργαλείων που κατασκευάζει και που χρησιμοποιεί: ο άντρας των όπλων και των εργαλείων για το κυνήγι και το ψάρεμα, η γυναίκα των οικιακών σκευών. Το νοικοκυριό είναι κομμουνιστικό για κάμποσες, συχνά για πολλές οικογένειες.¹

Ό,τι φτιάχνεται και χρησιμοποιείται από κοινού είναι κοινή ιδιοκτησία: το σπίτι, ο κήπος, η βάρκα. Εδώ λοιπόν, και μονάχα εδώ ακόμα, υπάρχει η «αποκτημένη με την εργασία ιδιοκτησία», που οι νομικοί και οι οικονομολόγοι την αποδίδουν στην πολιτισμένη κοινωνία, και που αποτελεί το τελευταίο απατηλό νομικό πρόσχημα, που πάνω του στηρίζεται ακόμα η σημερινή καπιταλιστική ιδιοκτησία.

1. Ιδίως στις βορειοδυτικές ακτές της Αμερικής (βλέπε Μπάνκροφτ). Στους Χαϊντάς, στο νησί της βασίλισσας Καρλότας, βρισκόμαστε νοικοκυριά που έχουν ως 700 άτομα κάτω από μια στέγη. Στους Νούτκα ζούσαν ολόκληρες φυλές κάτω από μια στέγη (σημ. του Ένγκελς).

Όμως οι άνθρωποι δεν έμειναν παντού σ' αυτή τη βαθμίδα. Στην Ασία βρήκαν ζώα που μπορούσαν να τα δαμάσουν και δαμασμένα να τα αναπαράγουν: την άγρια βουβάλα έπρεπε να την κυνηγήσουν, η δαμασμένη όμως έδινε κάθε χρόνο ένα μοσχάρι, κι εκτός απ' αυτό και γάλα. Μια σειρά από τις πιο προοδευμένες φυλές — Αριοι, Σημίτες, ίσως ακόμα και Τουρανοί — έκαναν κύριο κλάδο της δουλειάς τους πρώτα το δάμασμα των ζώων, και αργότερα μονάχα την αναπαραγωγή και την περιποίησή τους. Οι ποιμενικές φυλές ξεχώρισαν από την υπόλοιπη μάζα των βαρβάρων: είναι ο πρώτος μεγάλος καταμερισμός της εργασίας. Οι ποιμενικές φυλές δεν παράγανε μόνο περισσότερα, αλλά και διαφορετικά μέσα συντήρησης από τους υπόλοιπους βαρβάρους. Σε σύγκριση μ' αυτούς δεν είχαν μόνο μεγαλύτερες ποσότητες σε γάλα, γαλακτοκομικά προϊόντα και κρέας, αλλά και περισσότερα τομάρια, μαλλί, κατσικότριχες, κλωστικά και υφαντουργικά προϊόντα, που αυξάνονταν όσο αυξανόταν η ποσότητα των πρώτων υλών. Έτσι, για πρώτη φορά έγινε δυνατή η κανονική ανταλλαγή προϊόντων. Σε προηγούμενες βαθμίδες μπορούσαν να γίνονται μόνο ευκαιριακές ανταλλαγές. Μια ιδιαίτερη επιδεξιότητα στην κατασκευή όπλων και εργαλείων μπορεί να οδηγήσει σε παροδικό καταμερισμό της εργασίας. Έτσι βρέθηκαν σε πολλά μέρη αναμφισβήτητα υπολείμματα εργαστηρίων για πέτρινα εργαλεία από την ύστερη λίθινη εποχή. Οι τεχνίτες, που διαμόρφωναν εδώ την τέχνη τους, είναι πιθανό ότι δούλευαν για λογαριασμό του συνόλου, όπως κάνουν ακόμα οι μόνιμοι χειροτέχνες στις ινδικές κοινότητες γενών. Σε καμιά περίπτωση δεν μπορούσε σ' αυτή τη βαθμίδα να αναπτυχθεί άλλη ανταλλαγή εκτός από την ανταλλαγή μέσα στα πλαίσια της φυλής, κι αυτή όμως ήταν ένα εξαιρετικό γεγονός. Εδώ, απεναντίας, ύστερα από το ξεχώρισμα των ποιμενικών φυλών, βρίσκουμε έτοιμους όλους τους όρους για την ανταλλαγή ανάμεσα στα μέλη των διαφόρων φυλών, για τη διαμόρφωση και εδραίωση της ανταλλαγής σαν κανονικού θεσμού. Αρχικά, αντάλλαζε φυλή με φυλή μέσω των αρχηγών των γενών. Όταν όμως τα κοπάδια άρχισαν να περνάνε σε ατομική ιδιοκτησία, επικράτησε όλο και περισσότερο η ανταλλαγή ανάμεσα σε άτομα, ώσπου τελικά έγινε η

μοναδική μορφή. Το κύριο όμως είδος που έδιναν για αντάλλαγμα οι ποιμενικές φυλές στους γείτονές τους ήταν τα ζώα. Τα ζώα έγιναν το εμπόρευμα με βάση το οποίο εκτιμούσαν όλα τα άλλα εμπορεύματα και που παντού τα έπαιρναν ευχαρίστως σε αντάλλαγμα για τα άλλα είδη — κοντολογίς, τα ζώα απέκτησαν τη λειτουργία του χρήματος και εκτελούσαν χρέη χρήματος σ' αυτήν κιάλας τη βαθμίδα. Με τέτοια αναγκαιότητα και ταχύτητα εξελίχθηκε, από τις πρώτες αρχές κιάλας της εμπορευματικής ανταλλαγής, η ανάγκη για εμπόρευμα-χρήμα.

Η κηπουρική, που ίσως να ήταν άγνωστη στους ασιάτες βαρβάρους της κατώτερης βαθμίδας, παρουσιάστηκε σ' αυτούς το αργότερο στη μέση βαθμίδα, σαν πρόδρομος της γεωργίας. Το κλίμα του τουρανικού οροπεδίου δεν επιτρέπει ποιμενική ζωή χωρίς προμήθειες ζωοτροφής για το μακρύ και βαρύ χειμώνα. Η καλλιέργεια λιβαδιών και η καλλιέργεια σιτηρών ήταν λοιπόν εδώ απαραίτητα. Το ίδιο ισχύει για τις στέπες στα βόρεια της Μαύρης Θάλασσας. Αν όμως η παραγωγή σιτηρών άρχισε για τα ζώα, σύντομα τα σιτηρά έγιναν τροφή και για τους ανθρώπους. Η καλλιεργημένη γη έμενε ακόμα ιδιοκτησία της φυλής και μεταβιβαζόταν για χρήση αροφίς στο γένος, αργότερα από το γένος στις οικιακές συντροφίες και τέλος στα άτομα. Τα άτομα αυτά μπορούσαν να είχαν ορισμένα δικαιώματα κατοχής πάνω της, αλλά τίποτα παραπάνω.

Από τις βιομηχανικές κατακτήσεις αυτής της βαθμίδας δύο είναι ιδιαίτερα σπουδαίες. Η πρώτη είναι ο αργαλειός, η δεύτερη το λιώσιμο των μεταλλευμάτων και η επεξεργασία των μετάλλων. Ο χαλκός, ο κασσίτερος και το κράμα τους, ο μπρούντζος, ήταν τα σπουδαιότερα. Ο μπρούντζος προμήθευε χρήσιμα εργαλεία και όπλα, δεν μπορούσε όμως να παραμερίσει τα πέτρινα εργαλεία. Αυτό μπορούσε να το κάνει μόνο το σίδηρο, το σίδηρο όμως δεν ήξεραν ακόμα να το παράγουν. Άρχισαν να χρησιμοποιούν για κοσμήματα και στολίδια το χρυσό και τον άργυρο που πρέπει να είχαν κιάλας μεγάλη αξία σε σχέση με το χαλκό και τον μπρούντζο.

Η αύξηση της παραγωγής σ' όλους τους κλάδους —κτηνοτροφία, γεωργία, οικιακή χειροτεχνία— έδωσε την ικανό-

τητα στην ανθρώπινη εργατική δύναμη να παράγει περισσότερα προϊόντα απ' ό,τι χρειαζόταν για τη συντήρησή της. Η αύξηση της παραγωγής μεγάλωσε ταυτόχρονα την καθημερινή ποσότητα εργασίας, που αναλογούσε στο κάθε μέλος του γένους, της οικιακής συντροφιάς ή της ατομικής οικογένειας. Έγινε επιθυμητή η προσέλκυση νέων εργατικών δυνάμεων. Τις πρόσφερε ο πόλεμος: οι αιχμάλωτοι πολέμου μετατράπηκαν σε δούλους. Ο πρώτος μεγάλος κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας, μαζί με την αύξηση της παραγωγικότητας της δουλειάς, δηλαδή του πλούτου, και με τη διεύρυνση του παραγωγικού πεδίου, είχε σαν αναγκαία συνέπεια, κάτω από τις δοσμένες συνολικές ιστορικές συνθήκες, τη δουλεία. Από τον πρώτο μεγάλο κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας ξεπήδησε η πρώτη μεγάλη διάσπαση της κοινωνίας σε δύο τάξεις: σε κυρίους και δούλους, σε αυτούς που ασκούσαν εκμετάλλευση και αυτούς που τη δέχονταν.

Δεν ξέρουμε μέχρι τώρα τίποτα για το πώς και πότε πέρασαν τα κοπάδια από την κοινή ιδιοκτησία της φυλής ή του γένους στην ιδιοκτησία των ξεχωριστών αρχηγών των οικογενειών. Πρέπει όμως βασικά να έγινε σ' αυτή τη βαθμίδα. Με τα κοπάδια και τα υπόλοιπα νέα πλούτη έγινε μια επανάσταση στην οικογένεια. Ο βιοπορισμός ήταν πάντα υπόθεση του άντρα, τα μέσα για το βιοπορισμό παράγονταν από τον ίδιο και ήταν ιδιοκτησία του. Τα κοπάδια ήταν τα καινούργια μέσα βιοπορισμού, δουλειά του ήταν πρώτα να τα δαμάξει και κατόπιν να τα περιποιείται. Γι' αυτό, στον άντρα ανήκανε τα ζώα, σ' αυτόν και τα εμπορεύματα και οι δούλοι που έπαιρνε σαν αντάλλαγμα για τα ζώα. Όλο το περίσσειμα που έδινε τώρα ο βιοπορισμός έπεφτε στον άντρα. Η γυναίκα έπαιρνε μέρος στην κατανάλωσή του, δεν είχε όμως μερίδιο στην ιδιοκτησία. Ο «άγριος» πολεμιστής και κυνηγός ήταν ευχαριστημένος να έχει στο σπίτι τη δεύτερη θέση, ύστερα από τη γυναίκα. Ο «ημιότερος» βοσκός, κομπάζοντας για τα πλούτη του, προωθήθηκε στην πρώτη θέση και απώθησε τη γυναίκα στη δεύτερη. Και η γυναίκα δεν μπορούσε να παραπονεθεί. Ο καταμερισμός της εργασίας στην οικογένεια ρύθμιζε τον καταμερισμό της ιδιοκτησίας ανάμεσα στον άντρα και τη γυναίκα. Ο καταμερισμός είχε μείνει ο ίδιος, κι όμως αναποδο-

γύριζε τώρα τις ως τότε οικιακές σχέσεις, μόνο και μόνο γιατί είχε αλλάξει ο καταμερισμός της εργασίας έξω από την οικογένεια. Η ίδια αιτία, που πρώτα εξασφάλιζε στη γυναίκα την κυριαρχία στο σπίτι, ο περιορισμός της στις δουλειές του σπιτιού, η ίδια αυτή αιτία εξασφάλιζε τώρα την κυριαρχία του άντρα στο σπίτι. Η σπιτική δουλειά της γυναίκας έχασε τώρα τη σημασία της σε σύγκριση με τη βιοποριστική δουλειά του άντρα. Η δεύτερη ήταν το παν, η πρώτη ένα ασήμαντο συμπλήρωμά της. Εδώ κιόλας φαίνεται ότι η απελευθέρωση της γυναίκας, η ισοτιμία της με τον άντρα είναι και παραμένει αδύνατη όσο καιρό η γυναίκα θα μένει αποκλεισμένη από την κοινωνική παραγωγική εργασία και θα είναι περιορισμένη στη σπιτική ιδιωτική δουλειά. Η απελευθέρωση της γυναίκας θα γίνει δυνατή μόλις μπορέσει να συμμετάσχει σε μεγάλη, κοινωνική κλίμακα στην παραγωγή, και οι δουλειές του σπιτιού θα την απασχολούν μονάχα σε ασήμαντο βαθμό. Κι αυτό έγινε δυνατό μονάχα με τη σύγχρονη μεγάλη βιομηχανία, η οποία όχι μόνο επιτρέπει την εργασία της γυναίκας σε μεγάλη κλίμακα, αλλά και την απαιτεί ρητά και η οποία τείνει όλο και περισσότερο να μετατρέψει την ιδιωτική σπιτική δουλειά σε δημόσια βιομηχανία.

Με την ουσιαστική κυριαρχία του άντρα στο σπίτι έπεσε και ο τελευταίος φραγμός για την απόλυτη κυριαρχία του. Αυτή η απόλυτη κυριαρχία επικυρώθηκε και διαιωνίστηκε με το γκρέμισμα του μητρικού δικαίου, με την εισαγωγή του πατρικού δικαίου, με τη βαθμιαία μετάβαση του ζευγαρωτού γάμου στη μονογαμία. Έτσι όμως προκλήθηκε ένα ρήγμα στο παλιό καθεστώς των γενών: η ατομική οικογένεια έγινε εξουσία και ορθώθηκε απειλητική μπροστά στο γένος.

Το επόμενο βήμα μας οδηγεί στην ανώτερη βαθμίδα της βαρβαρότητας, στην περίοδο όπου όλοι οι πολιτισμένοι λαοί περνάνε την ηρωική τους εποχή: την εποχή του σιδερένιου σπαθιού, αλλά και του σιδερένιου αλετριού και του σιδερένιου τσεκουριού. Το σίδηρο μπήκε στην υπηρεσία του ανθρώπου. Ήταν η τελευταία και σπουδαιότερη από όλες τις πρώτες ύλες, που έπαιξαν επαναστατικό ρόλο στην ιστορία, η τελευταία ως την εμφάνιση της πατάτας. Το σίδηρο δημιούργησε τη γεωργία σε μεγαλύτερες εκτάσεις, επέτρεψε το ξεχέρσωμα με-

γάλων δασικών περιοχών. Έδωσε στο χειροτέχνη τόσο σκληρά και κοφτερά εργαλεία που καμιά πέτρα και κανένα άλλο γνωστό μέταλλο δεν μπορούσε να τους αντισταθεί. Όλα αυτά έγιναν σιγά-σιγά. Το πρώτο σίδερο ήταν συχνά ακόμα πιο μαλακό κι από τον μπρούντζο. Έτσι το πέτρινο όπλο εξαφανιζόταν μόνο αργά-αργά. Όχι μονάχα στο έπος Χίλντεμπραντ, αλλά επίσης και στη μάχη του Χάστινγκς¹, το 1066, χρησιμοποιούνταν ακόμα πέτρινα τσεκούρια. Όμως η πρόοδος προχωρούσε τώρα ασταμάτητα, με λιγότερες διακοπές και γρηγορότερα. Η πόλη που με τα πέτρινα τείχη, τους πύργους και τις επάλξεις της περιέκλεινε σπίτια από πέτρα ή τούβλα, έγινε κεντρική έδρα της φυλής ή της ομοσπονδίας φυλών. Ήταν μια τεράστια πρόοδος στην οικοδομική τέχνη, μα και σημάδι μεγαλύτερου κινδύνου και ανάγκης για άμυνα. Ο πλούτος μεγάλωνε γρήγορα, αλλά σαν πλούτος ατόμων. Η υφαντουργία, η επεξεργασία των μετάλλων και τα άλλα επαγγέλματα που όλο και περισσότερο ξεχώριζαν, ανέπτυσαν μια όλο και μεγαλύτερη ποικιλία και επιδεξιότητα της παραγωγής. Η γεωργία, πλάι στα σιτηρά, τα όσπρια και τα φρούτα, έδινε τώρα επίσης λάδι και κρασί, που οι άνθρωποι είχαν μάθει την παρασκευή τους. Μια τόσο ποικίλη δράση δεν μπορούσε πια να την εξασκεί το ίδιο άτομο. Εμφανίστηκε ο δεύτερος μεγάλος καταμερισμός της εργασίας: η χειροτεχνία χωρίστηκε από τη γεωργία. Η αδιάκοπη αύξηση της παραγωγής, και μαζί μ' αυτήν της παραγωγικότητας της δουλειάς, ανέβασε την αξία της ανθρώπινης εργατικής δύναμης. Η δουλειά, που στην προηγούμενη βαθμίδα μόλις γεννιόταν ακόμα και ήταν σποραδική, γίνεται τώρα ουσιαστικό συστατικό του κοινωνικού συστήματος. Οι δούλοι παύουν να είναι απλοί βοηθοί, τους στέλνουν κατά δεκάδες στη δουλειά, στους αγρούς και στα

1. Η μάχη του Χάστινγκς έγινε το 1066 ανάμεσα στα στρατεύματα του δούκα της Νορμανδίας, του Γουλιέλμου, που είχε εισβάλει στην Αγγλία και τους Αγγλοσάξονες με επικεφαλής το βασιλιά Χάραλντ. Οι Αγγλοσάξονες, που στη στρατιωτική τους οργάνωση διατηρούσαν υπολείμματα από την κοινωνία των γενών και είχαν πρωτόγονα όπλα, εξοντώθηκαν κυριολεκτικά. Στη θέση του βασιλιά Χάραλντ, που σκοτώθηκε στη μάχη, βασιλιάς της Αγγλίας έγινε ο Γουλιέλμος, με την ονομασία Γουλιέλμος Α΄, ο Κατακτήτης (σημ. γεμ. σύντ.).

εργαστήρια. Με το χωρισμό της παραγωγής στους δύο κύριους μεγάλους κλάδους, τη γεωργία και τη χειροτεχνία, γεννιέται η παραγωγή άμεσα για την ανταλλαγή, η εμπορευματική παραγωγή. Μαζί της γεννιέται και το εμπόριο, όχι μονάχα στο εσωτερικό και στα σύνορα της φυλής, αλλά και πέρα από τις θάλασσες. Όλα αυτά όμως ήταν ακόμα πολύ υπανάπτυκτα. Τα πολύτιμα μέταλλα αρχίζουν να επικρατούν και να γίνονται γενικό εμπόρευμα-χρήμα, ήταν όμως ακόμα άκοπα και ανταλλάσσονταν απλά σύμφωνα με το βάρος τους.

Η διαφορά ανάμεσα σε πλούσιους και φτωχούς εμφανίζεται πλάι στη διαφορά ανάμεσα σε ελεύθερους και δούλους — με το νέο καταμερισμό της εργασίας εμφανίζεται μια νέα διάσπαση της κοινωνίας σε τάξεις. Οι περιουσιακές διαφορές των ξεχωριστών οικογενειαρχών τινάζουν στον αέρα την παλιά κομμουνιστική οικιακή κοινότητα παντού όπου είχε ως τότε διατηρηθεί. Μαζί μ' αυτή και την κοινή καλλιέργεια της γης για λογαριασμό αυτής της κοινότητας. Η καλλιεργήσιμη γη μεταβιβάζεται για χρήση στις ξεχωριστές οικογένειες πρώτα για ορισμένο χρονικό διάστημα, αργότερα μια για πάντα. Η μετάβαση στην πλήρη ατομική ιδιοκτησία συντελείται σιγά-σιγά και παράλληλα με τη μετάβαση του ζευγαρωτού γάμου στη μονογαμία. Η ατομική οικογένεια αρχίζει να γίνεται η οικονομική μονάδα στην κοινωνία.

Ο πυκνότερος πληθυσμός επιβάλλει στενότερη συσπείρωση προς τα μέσα και προς τα έξω. Παντού γίνεται αναγκαία η ομοσπονδία των συγγενικών φυλών και γρήγορα γίνεται αναγκαία και η συγχώνευσή τους, καθώς επίσης και η συγχώνευση των χωριστών περιοχών των φυλών σε μια συνολική περιοχή του λαού. Ο στρατιωτικός αρχηγός του λαού — *tex*, βασιλιάς, *thiudans* — γίνεται απαραίτητος, μόνιμος αξιωματούχος. Εμφανίζεται η λαϊκή συνέλευση εκεί όπου δεν υπήρχε ήδη. Ο στρατιωτικός αρχηγός, το συμβούλιο, η λαϊκή συνέλευση αποτελούν τα όργανα της κοινωνίας των γενών που εξελίχθηκε παραπέρα σε στρατιωτική δημοκρατία. Στρατιωτική — γιατί ο πόλεμος και η οργάνωση για τον πόλεμο έγιναν τώρα κανονικές λειτουργίες της λαϊκής ζωής. Τα πλούτη των γειτόνων ερεθίζουν την απληστία των λαών, που η απόκτηση αγαθών τους φαίνεται κιόλας σαν ένας από τους

πρώτους σκοπούς της ζωής. Είναι βάρβαροι: Θεωρούν τη ληστεία ευκολότερη και ακόμα και τιμητικότερη από τη δημιουργική εργασία. Ο πόλεμος, που πρώτα γινόταν μονάχα για να πάρουν εκδίκηση για υπερβάσεις ή για επέκταση του εδάφους που δεν τους έφτανε, γίνεται τώρα μόνο και μόνο για να ληστεύουν, γίνεται μόνιμος κλάδος βιοπορισμού. Δεν υψώνονται χωρίς λόγο τα απειλητικά τείχη γύρω από τις καινούργιες οχυρωμένες πόλεις: στις τάφρους τους χάσκει ο τάφος του συστήματος των γενών, και οι πύργοι τους στηρίζονται κιόλας στον πολιτισμό. Το ίδιο γίνεται και στο εσωτερικό της κοινωνίας. Οι ληστρικοί πόλεμοι μεγαλώνουν την εξουσία του ανώτατου στρατιωτικού αρχηγού, καθώς και των υπαρχηγών. Η συνήθεια να εκλέγονται οι διάδοχοι από τις ίδιες οικογένειες, ιδίως από τον καιρό της εισαγωγής του πατριικού δικαίου, περνάει βαθμιαία σε μια κληρονομικότητα που πρώτα την ανέχονται, ύστερα τη διεκδικούν και τέλος τη σφετερίζονται. Έχουν μπει πια τα θεμέλια της κληρονομικής βασιλείας και της κληρονομικής αριστοκρατίας. Έτσι, τα όργανα του καθεστώτος των γενών σιγά-σιγά αποσπώνται από τη ρίζα τους μέσα στο λαό, το γένος, τη φρατρία, τη φυλή, και ολόκληρο το σύστημα των γενών μετατρέπεται στο αντίθετό του: από οργάνωση φυλών για την ελεύθερη ρύθμιση των υποθέσεών τους, γίνεται οργάνωση για τη λεηλασία και την καταπίεση των γειτόνων, και αντίστοιχα τα όργανά του από όργανα της λαϊκής θέλησης γίνονται αυτοτελή όργανα κυριαρχίας και καταπίεσης του ίδιου του λαού τους. Αυτό όμως ποτέ δεν θα ήταν δυνατό να γίνει, αν η δίψα για πλούτη δεν είχε διασπάσει τα μέλη του γένους σε πλούσιους και φτωχούς, αν «οι περιουσιακές διαφορές μέσα στο ίδιο το γένος δεν είχαν μετατρέψει την ενότητα των συμφερόντων σε ανταγωνισμό ανάμεσα στα μέλη του γένους» (Μαρξ), και αν η επέκταση της δουλείας δεν είχε κιόλας αρχίσει να παρουσιάζει την απόκτηση των μέσων συντήρησης με την εργασία σαν πράξη άξια μόνο για δούλους, σαν πράξη πιο επαίσχυντη κι από τη ληστεία.

* * *

Έτσι φτάσαμε στο κατώφλι του πολιτισμού. Ο πολιτισμός αρχίζει με μια νέα πρόοδο στον καταμερισμό της εργασίας. Στην κατώτερη βαθμίδα οι άνθρωποι παρήγαγαν μόνο για τις άμεσες ανάγκες τους. Οι πράξεις ανταλλαγής που γίνονταν πού και πού ήταν μεμονωμένες και αφορούσαν μονάχα το πλεόνασμα που τυχαία παρουσιαζόταν. Στη μεσαία βαθμίδα της βαρβαρότητας βρίσκουμε στους ποιμενικούς λαούς να έχουν με τα ζώα τους ήδη μια περιουσία, που ύστερα από ένα ορισμένο μέγεθος του κοπαδιού μπορεί να δίνει κανονικά πλεόνασμα πέρα από τις ανάγκες τους. Βρίσκουμε ταυτόχρονα έναν καταμερισμό της εργασίας ανάμεσα σε ποιμενικούς λαούς και σε καθυστερημένες φυλές που δεν έχουν κοπάδια, δυο λοιπόν διαφορετικές βαθμίδες της παραγωγής, τη μια πλάι στην άλλη, και έτσι τους όρους για μια κανονική ανταλλαγή. Η ανώτερη βαθμίδα της βαρβαρότητας μας δίνει τον παραπέρα καταμερισμό της εργασίας ανάμεσα στη γεωργία και τη χειροτεχνία, και επομένως μια διαρκώς αυξανόμενη παραγωγή προϊόντων εργασίας που προορίζονται άμεσα για την ανταλλαγή, πράγμα που κάνει την ανταλλαγή ανάμεσα σε ατομικούς παραγωγούς ζωτική ανάγκη της κοινωνίας. Ο πολιτισμός εδραιώνει και αυξάνει όλους αυτούς τους καταμερισμούς της εργασίας που βρήκε, ιδίως με την όξυνση της αντίθεσης ανάμεσα στην πόλη και το χωριό (όπου η πόλη εξουσιάζει οικονομικά την ύπαιθρο, όπως στην αρχαιότητα, ή ακόμα η ύπαιθρος την πόλη, όπως στο μεσαίωνα), και προσθέτει σ' αυτούς έναν τρίτο καταμερισμό της εργασίας, που η σημασία του είναι αποφασιστική και τον χαρακτηρίζει: Δημιουργεί μια τάξη, που δεν ασχολείται πια με την παραγωγή, αλλά μόνο με την ανταλλαγή των προϊόντων — τους εμπόρους. Όλες οι ως τότε τάσεις για τη διαμόρφωση τάξεων σχετίζονται ακόμα αποκλειστικά με την παραγωγή. Χώριζαν τους ανθρώπους που συμμετείχαν στην παραγωγή σε διευθυντές και εκτελεστές ή ακόμα σε παραγωγούς μεγαλύτερης ή μικρότερης κλίμακας. Εδώ παρουσιάζεται για πρώτη φορά μια τάξη που, χωρίς να συμμετέχει με οποιονδήποτε τρόπο στην παραγωγή, παίρνει στα χέρια της σε γενικές γραμμές τη

διεύθυνση της παραγωγής και υποτάσσει οικονομικά τους παραγωγούς. Μια τάξη που κάνει τον εαυτό της αναπόφευκτο μεσάζοντα ανάμεσα σε κάθε δυο παραγωγούς και εκμεταλλεύεται και τους δυο. Με το πρόσχημα ότι γλιτώνει τους παραγωγούς από τον κόπο και τους κινδύνους της ανταλλαγής, ότι επεκτείνει την τοποθέτηση των προϊόντων τους σε απομακρυσμένες αγορές, ότι γίνεται έτσι η χρησιμότερη τάξη του πληθυσμού, διαμορφώνεται μια τάξη από παράσιτα, από γνήσιους κοινωνικούς χαραιοφάγηδες, που σαν αμοιβή για πολύ ελάχιστες πραγματικές υπηρεσίες, ξαφρίζει την κρέμα τόσο από την ντόπια, όσο κι από την ξένη παραγωγή, αποκτά γρήγορα τεράστια πλούτη και ανάλογη κοινωνική επιρροή και ακριβώς γι' αυτό, στην περίοδο του πολιτισμού, κατακτά όλο και νέες τιμές, όλο και μεγαλύτερη εξουσία πάνω στην παραγωγή, ώσπου τέλος προωθεί κι αυτή ένα δικό της προϊόν — τις περιοδικές εμπορικές κρίσεις.

Πάντως, στη βαθμίδα εξέλιξης που εξετάζουμε, το νεαρό εμπορικό στρώμα ούτε φαντάζεται καν τα μεγάλα πράγματα που το περιμένουν. Ωστόσο σχηματίζεται και γίνεται απαραίτητο, κι αυτό φτάνει. Μαζί του όμως διαμορφώνεται και το *μεταλλικό χρήμα*, το κομμένο νόμισμα, και με το μεταλλικό χρήμα ένα νέο μέσο για την κυριαρχία του μη παραγωγού πάνω στον παραγωγό και την παραγωγή του. Είχε ανακαλυφθεί το εμπόρευμα των εμπορευμάτων, που κρύβει μέσα του όλα τα άλλα εμπορεύματα, το μαγικό μέσο που κατά βούληση μπορεί να μεταμορφώνεται σε κάθε αξιοζήλευτο και επιθυμητό πράγμα. Όποιος το είχε, εξουσίαζε τον κόσμο της παραγωγής, και ποιος το είχε πριν απ' όλους; Ο έμπορος. Στο χέρι του ήταν η λατρεία του χρήματος. Αυτός φρόντιζε να γίνει φανερό ότι όλα τα εμπορεύματα, και επομένως όλοι οι εμπορευματοπαραγωγοί, όφειλαν να πέφτουν στο έδαφος και να προσκυνούν το χρήμα. Αυτός απέδειξε στην πράξη πόσο όλες οι άλλες μορφές του πλούτου καταντάνε απλή λάμψη μπροστά σ' αυτή την ενσάρκωση του πλούτου σαν τέτοιου. Ποτέ ξανά η εξουσία του χρήματος δεν πρόβαλε με τόση πρωτόγονη ωμότητα και βιαιότητα όσο σ' αυτή της νεανικής περιόδου. Ύστερα από την αγορά εμπορευμάτων με χρήμα ήρθε ο δανεισμός με χρήμα, μαζί του ο τόκος και ο τοκογλύφος.

Και καμιά νομοθεσία της κατοπινης εποχής δεν ρίχνει τον οφειλέτη τόσο ανελέητα και ανέλπιστα στα πόδια του τοκογλύφου πιστωτή όσο η αρχαία αθηναϊκή και αρχαία ρωμαϊκή νομοθεσία — και οι δυο ξεπήδησαν αυθόρμητα σαν εθιμικά δίκαια, χωρίς άλλον καταναγκασμό εκτός από τον οικονομικό.

Πλάι στον πλούτο σε εμπορεύματα και δούλους, πλάι στο χρηματικό πλούτο, παρουσιάστηκε τώρα και ο πλούτος σε γαιοκτησία. Το δικαίωμα να κατέχουν τα άτομα τους κληρικούς γης που αρχικά τους είχε παραχωρήσει το γένος ή η φυλή, είχε τώρα εδραιωθεί τόσο, που οι κληροί αυτοί τους ανήκαν σαν κληρονομική ιδιοκτησία. Αυτό που τον τελευταίο καιρό επιδίωξαν κυρίως ήταν να ελευθερωθούν από το δικαίωμα που είχε η κοινότητα του γένους στον κληρο, δικαίωμα που τους δέσμευε. Απαλλάχτηκαν απ' τα δεσμά αυτά — αλλά πολύ γρήγορα απαλλάχτηκαν και από τη νέα γαιοκτησία. Η ολόπλευρη και ελεύθερη ιδιοκτησία πάνω στη γη δεν σήμαινε μονάχα τη δυνατότητα να κατέχεις ολοκληρωμένα και απεριόριστα τη γη, αλλά επίσης σήμαινε και τη δυνατότητα να την πουλάς. Όσο καιρό η γη ήταν ιδιοκτησία του γένους, δεν υπήρχε αυτή η δυνατότητα. Όταν όμως ο νέος γαιοκτήμονας αποτίναξε οριστικά τα δεσμά της υπεριδιοκτησίας του γένους και της φυλής, ξέσκισε και το δεσμό που ως τότε τον συνέδεε αδιάρρηκτα με τη γη. Τι σήμαινε αυτό, του το ξεκαθάρισε το χρήμα που εφευρέθηκε ταυτόχρονα με την ατομική ιδιοκτησία της γης. Η γη μπορούσε τώρα να γίνει εμπόρευμα, που το πουλάς και το υποθηκεύεις. Μόλις είχε εισαχθεί η γαιοκτησία, εφευρέθηκε κιόλας και η υποθήκη (βλέπε την Αθήνα). Όπως ο εταιρισμός και η πορνεία ακολουθούν κατά πόδι τη μονογαμία, έτσι από εδώ και μπρος η υποθήκη ακολουθεί κατά πόδι τη γαιοκτησία. Θέλατε να 'χετε την πλήρη, ελεύθερη, εκποιήσιμη γαιοκτησία, ε, λοιπόν, την έχετε. Tu l'as voulu, George Dandin!

Έτσι, με την επέκταση του εμπορίου, με το χρήμα και την τοκογλυφία, με τη γαιοκτησία και την υποθήκη, προχωρούσε

1. Εσύ το θέλησες, Ζορζ Νταντέν! Η φράση αυτή είναι παρμένη από μια κωμωδία του Μολιέρου και αντιστοιχεί στην ελληνική «Τα 'θέλες και τα 'παθες!» (σημ. ελλ. σύντ.).

γοργά η συγκέντρωση και η συγκεντροποίηση του πλούτου στα χέρια μιας ολιγάριθμης τάξης, και παράλληλα μεγάλωνε η φτώχεια των μαζών και πλήθαινε η μάζα των φτωχών. Η καινούργια αριστοκρατία του πλούτου, εφόσον δεν είχε από πριν κίόλας συμπέσει να είναι η παλιά αριστοκρατία της φυλής, απωθούσε τη δεύτερη οριστικά στο περιθώριο (στην Αθήνα, στη Ρώμη, στους Γερμανούς). Και παράλληλα μ' αυτόν το χωρισμό των ελεύθερων σε τάξεις ανάλογα με τον πλούτο που είχαν, σημειωνόταν ιδιαίτερα στην Ελλάδα μια τεράστια αύξηση του αριθμού των δούλων¹, που η αναγκαστική δουλειά τους αποτέλεσε τη βάση που πάνω της υψώθηκε το εποικοδόμημα όλης της κοινωνίας.

Ας δούμε τώρα τι έγινε το καθεστώς των γενών μέσα σ' αυτή την κοινωνική ανατροπή. Στεκόταν ανήμπορο μπροστά στα νέα στοιχεία που ξεπήδησαν χωρίς τη συμβολή του. Προϋπόθεσή του ήταν τα μέλη ενός γένους, ή και μιας φυλής, να είναι μαζί εγκαταστημένα στην ίδια περιοχή, να κατοικούν αποκλειστικά σ' αυτή. Αυτό είχε σταματήσει από καιρό. Παντού τα γένη και οι φυλές είχαν ανακατωθεί, παντού κατοικούσαν δούλοι, επήλυδες, ξένοι ανάμεσα στους πολίτες. Η μόνη εγκατάσταση που είχε επιτευχθεί μόλις στα τέλη της μεσαίας βαθμίδας της βαρβαρότητας, παραβιαζόταν διαρκώς με τη μετακίνηση και την αλλαγή του τόπου κατοικίας που καθορίζονταν από το εμπόριο, την αλλαγή του βιοποριστικού επαγγέλματος και τις μεταβολές στην κυριότητα της γαιοκτησίας. Τα μέλη του γένους δεν μπορούσαν πια να συνέρχονται για να φροντίζουν για τις κοινές τους υποθέσεις. Μονάχα ασήμαντα πράγματα, όπως οι θρησκευτικές γιορτές, γίνονταν ακόμα όπως-όπως. Πλάι στις ανάγκες και τα συμφέροντα που για τη φροντίδα τους ήταν αμοδία και κατάλληλα τα γένη, με την ανατροπή των συνθηκών βιοπορισμού και την αλλαγή της κοινωνικής διάρθρωσης που επακολούθησε, γεννήθηκαν καινούργιες ανάγκες και νέα συμφέροντα,

---

1. Για τον αριθμό για την Αθήνα βλέπε πιο πάνω, σελ.117. Στην Κόρινθο, τον καιρό της άνθησης της πόλης, ήταν 460.000, στην Αίγινα 470.000, και στις δυο περιπτώσεις ήταν δεκαπλάσιος από τον αριθμό των ελεύθερων πολιτών (σημ. του Ένγκελς). Βλ. σχετικά τη σελ. 145 αυτού του βιβλίου (σημ. τ. μετ.).

που όχι μόνο ήταν ξένα στο παλιό καθεστώς των γενών, αλλά και εναντιώνονταν με κάθε τρόπο σ' αυτό. Τα συμφέροντα των ομάδων των χειροτεχνών που δημιουργήθηκαν με τον καταμερισμό της εργασίας, οι ιδιαίτερες ανάγκες της πόλης σε αντίθεση με την ύπαιθρο, απαιτούσαν νέα όργανα. Η καθεμιά απ' αυτές τις ομάδες, όμως, αποτελείτο από ανθρώπους που ανήκαν στα πιο διαφορετικά γένη, φρατρίες και φυλές, περιέκλεινε, μάλιστα, ακόμα και ξένους. Τα όργανα αυτά έπρεπε λοιπόν να σχηματιστούν έξω από τη διάρθρωση των γενών, πλάι σ' αυτήν και επομένως ενάντιά της. Και πάλι σε κάθε οργάνωση γένους εκδηλώνονταν αυτή η σύγκρουση των συμφερόντων, που έφτανε στο αποκορύφωμά της στη συνένωση των πλουσίων και των φτωχών, των τοκογλύφων και των οφειλετών μέσα στο ίδιο το γένος και την ίδια φυλή. Σ' αυτά προστέθηκε η μάζα του νέου πληθυσμού, που ήταν ξένος στις ομάδες των γενών, που όπως στη Ρώμη μπορούσε να γίνει μια δύναμη στη χώρα και που σύγχρονα ήταν τόσο πολυάριθμη που δεν μπορούσε να απορροφηθεί σιγά-σιγά από τα εξ αίματος συγγενικά γένη και τις φυλές. Απέναντι σ' αυτή τη μάζα ορθώνονταν οι οργανώσεις των γενών σαν κλειστά, προνομιούχα σώματα. Η αρχική αυθόρμητη δημοκρατία είχε μετατραπεί σε μισητή αριστοκρατία. Τέλος, το σύστημα των γενών είχε ξεπηδήσει από μια κοινωνία που δεν γνώριζε εσωτερικές αντιθέσεις και ταίριαζε μονάχα σε μια τέτοια κοινωνία. Δεν είχε άλλο μέσο καταναγκασμού εκτός από την κοινή γνώμη. Εδώ όμως είχε δημιουργηθεί μια κοινωνία που εξαιτίας όλων των οικονομικών της όρων ζωής έγινε ανάγκη να διασπαστεί σε ελεύθερους και δούλους, σε πλούσιους που ασκούσαν εκμετάλλευση και φτωχούς που δέχονταν εκμετάλλευση, μια κοινωνία που όχι μόνο δεν μπορούσε ξανά να συμφιλιώνει αυτές τις αντιθέσεις, αλλά που αναγκαστικά τις έσπρωχνε όλο και περισσότερο στα άκρα. Μια τέτοια κοινωνία μπορούσε να υπάρξει μονάχα είτε σε αδιάκοπη ανοιχτή πάλη αυτών των τάξεων μεταξύ τους, είτε κάτω από την κυριαρχία μιας τρίτης δύναμης που στεκόταν φαινομενικά πάνω από τις αντιμαχόμενες τάξεις, κατάστέλλε την ανοιχτή τους σύγκρουση και επέτρεπε να γίνει η ταξική πάλη το πολύ-πολύ στο οικονομικό πεδίο, με τη λεγόμενη

νόμιμη μορφή. Το καθεστώς των γενών είχε φάει τα ψωμιά του. Είχε τριναχτεί στον αέρα από τον καταμερισμό της εργασίας και από το αποτέλεσμα αυτού του καταμερισμού — από τη διάσπαση της κοινωνίας σε τάξεις. Αντικαταστάθηκε από το κράτος.

* * *

Εξετάσαμε πιο πάνω μια-μια τις τρεις κύριες μορφές όπου το κράτος υψώνεται πάνω στα ερείπια του καθεστώτος των γενών. Η Αθήνα παρουσιάζει την καθαρότερη, την κλασικότερη μορφή: Εδώ ξεπηδάει το κράτος άμεσα και κυρίως από τις ταξικές αντιθέσεις, που αναπτύσσονται μέσα στην ίδια την κοινωνία των γενών. Στη Ρώμη, η κοινωνία των γενών γίνεται μια κλειστή αριστοκρατία ανάμεσα σ' ένα πολυάριθμο όχλο που βρίσκεται έξω απ' αυτή, χωρίς δικαιώματα, αλλά γεμάτος από υποχρεώσεις. Η νίκη του όχλου τινάζει στον αέρα το παλιό καθεστώς των γενών και εγκαθιδρύει στα ερείπιά του το κράτος, που σύντομα απορρόφησε ολότελα και τα δυο, την αριστοκρατία των γενών και τον όχλο. Τέλος, στους γερμανούς νικητές της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας ξεπηδάει το κράτος άμεσα από την κατάκτηση μεγάλων ξένων περιοχών, που το σύστημα των γενών δεν προσφέρει κανένα μέσο για τη διακυβέρνησή τους. Επειδή όμως με αυτή την κατάκτηση δεν συνδέεται ούτε σοβαρός αγώνας με τον παλιό πληθυσμό, ούτε πιο προχωρημένος καταμερισμός της εργασίας, επειδή η βαθμίδα της οικονομικής εξέλιξης των κατακτημένων και των κατακτητών είναι περίπου η ίδια, και η οικονομική βάση της κοινωνίας μένει επομένως η παλιά, γι' αυτό μπορεί η συγκρότηση των γενών να εξακολουθεί να υπάρχει για πολλούς αιώνες με αλλαγμένη, εδαφική μορφή σαν συγκρότηση της αγροτικής κοινότητας (Markverfassung) και ακόμα μπορεί ν' ανανεώνεται για ορισμένο χρονικό διάστημα με εξασθενημένη μορφή στα μεταγενέστερα γένη των ευγενών και των πατρικίων, μάλιστα ακόμα και στα γένη των χωρικών, όπως στο Ντίτμαρσεν¹.

---

1. Ο πρώτος ιστοριογράφος που είχε τουλάχιστον μια κατά προσέγγιση

Το κράτος δεν είναι, λοιπόν, σε καμιά περίπτωση μια δύναμη που επιβλήθηκε στην κοινωνία απ έξω. Το κράτος δεν είναι επίσης η «πραγματοποίηση της ηθικής ιδέας», η «εικόνα και η πραγματοποίηση του ορθού λόγου», όπως ισχυρίζεται ο Χέγκελ¹. Το κράτος είναι προϊόν της κοινωνίας σε ορισμένη βαθμίδα εξέλιξης. Είναι η ομολογία ότι η κοινωνία αυτή μπερδεύτηκε σε μια αξεδιάλυτη αντίφαση με τον ίδιο τον εαυτό της, ότι διασπάστηκε σε ασυμφιλίωτες αντιθέσεις που είναι ανήμπορη να παραμερίσει. Και για να μη φθείρουν αυτές οι αντιθέσεις, οι τάξεις με τα αντιμαχόμενα οικονομικά συμφέροντα τον εαυτό τους και την κοινωνία σ' έναν άκαρπο αγώνα, έγινε αναγκαία μια δύναμη που φαινομενικά στέκεται πάνω από την κοινωνία, για να μετριάξει τη σύγκρουση, για να την κρατάει μέσα στα όρια της «τάξης». Και η δύναμη αυτή που βγήκε από την κοινωνία, αλλά που τοποθετήθηκε πάνω απ' αυτήν, που όλο και περισσότερο αποξενωνόταν απ' αυτήν, είναι το κράτος.

Απέναντι στην παλιά οργάνωση των γενών το κράτος χαρακτηρίζεται πρώτα από το χωρισμό των υπηκόων του *κατά εδαφική περιοχή*. Οι παλιές κοινότητες γενών που σχηματίζονταν και συγκρατούνταν με δεσμούς αίματος είχαν γίνει, όπως είδαμε, ανεπαρκείς στο μεγαλύτερο τους μέρος, γιατί προϋπέθεταν το δέσιμο των συντρόφων σε μια ορισμένη περιοχή, πράγμα που από καιρό είχε πάψει να υπάρχει. Η περιοχή είχε παραμείνει, αλλά οι άνθρωποι είχαν γίνει μετακινούμενοι. Πήραν λοιπόν το χωρισμό των περιοχών σαν αφετηρία και έβαλαν τους πολίτες να εκτελούν τα δημόσιά τους δικαιώματα και καθήκοντα εκεί όπου πήγαιναν να εγκατασταθούν, χωρίς να παίρνουν υπόψη τα γένη και τις φυλές. Αυτή η οργάνωση των πολιτών σύμφωνα με τον τόπο διαμονής είναι κοινή σε όλα τα κράτη. Γι' αυτό μας φαίνεται φυσική. Είδαμε όμως πόσο σκληροί και μακρόχρονοι αγώνες

αντίληψη της ουσίας του γένους ήταν ο Νίμπουρ, κι αυτό το χρωσταίει —καθώς και τις πλάνες του που τις άντλησε άμεσα από εκεί— στη γνωριμία του με τις συγγενικές κοινότητες του Ντίτμαρσεν (σημ. του Ένγκελς).

1. Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, παρ. 257 και 360. Η πρώτη έκδοση αυτού του έργου έγινε στο Βερολίνο το 1821 (σημ. γεωμ. σύντ.).

χρειάστηκαν, ώσπου να μπορέσει να μπει στη θέση της παλιάς οργάνωσης των γενών στην Αθήνα και τη Ρώμη.

Το δεύτερο χαρακτηριστικό γνώρισμα είναι η εγκαθίδρυση μιας *δημόσιας εξουσίας*, που δεν συμπύκνιζε πια άμεσα με τον αυτοοργανωμένο σε ένοπλη δύναμη πληθυσμό. Αυτή η ιδιαίτερη δημόσια εξουσία χρειάζεται, γιατί από τότε που διασπάστηκε η κοινωνία σε τάξεις έγινε αδύνατη μια αυτενεργός ένοπλη οργάνωση του πληθυσμού. Και οι δούλοι ανήκουν στον πληθυσμό. Οι 90.000 αθηναίοι πολίτες αποτελούν μονάχα μια προνομιούχα τάξη απέναντι στους 365.000 δούλους. Ο λαϊκός στρατός της αθηναϊκής δημοκρατίας ήταν μια αριστοκρατική δημόσια εξουσία απέναντι στους δούλους και τους χαλιναγωγούσε. Αλλά για να χαλιναγωγούνται οι πολίτες, έγινε απαραίτητη, όπως είπαμε πιο πάνω, η χωροφυλακή. Αυτή η δημόσια εξουσία υπάρχει σε κάθε κράτος. Δεν αποτελείται μονάχα από οπλισμένους ανθρώπους, αλλά και από υλικά εξαρτήματα, από φυλακές και κάθε λογής ιδρύματα καταναγκασμού που ήταν άγνωστα στην κοινωνία των γενών. Μπορεί η δημόσια αυτή εξουσία να είναι πολύ ασήμαντη, σχεδόν μηδαμινή σε κοινωνίες με ανεξέλικτες ακόμα τις ταξικές αντιθέσεις και σε απομακρυσμένες περιοχές, όπως γίνεται κάπου και κάποτε στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής. Ενισχύεται όμως στο βαθμό που οξύνονται οι ταξικές αντιθέσεις μέσα στο κράτος και στο βαθμό που τα κράτη που συνορεύουν μεταξύ τους γίνονται μεγαλύτερα και πολυπληθέστερα. Ας δούμε μόνο τη σημερινή μας Ευρώπη, όπου η ταξική πάλη και ο ανταγωνισμός για κατακτήσεις ανέβασαν τη δημόσια εξουσία σε τέτοια ύψη, που απειλούν να καταβροχθίσουν ολόκληρη την κοινωνία, ακόμα και το κράτος.

Για να διατηρείται αυτή η δημόσια εξουσία χρειάζονται οι εισφορές των πολιτών — οι φόροι. Οι φόροι ήταν τελείως άγνωστοι στην κοινωνία των γενών. Εμείς όμως σήμερα ξέρουμε να πούμε πολλά γι' αυτούς. Με την πρόοδο του πολιτισμού δεν φτάνουν πια ούτε κι αυτοί. Το κράτος εκδίδει γραμμάτια για το μέλλον, κάνει δάνεια, *κρατικά χρέη*. Η γρια-Ευρώπη έχει μικρή πείρα και απ' αυτά.

Κατέχοντας τη δημόσια εξουσία και το δικαίωμα να ει-

σπράττουν φόρους, οι δημόσιοι υπάλληλοι στέκονται σαν όργανα της κοινωνίας πάνω από την κοινωνία. Ο ελεύθερος, θεληματικός σεβασμός που έδειχναν οι άνθρωποι στα όργανα του καθεστώτος των γενών δεν τους φτάνει πια, ακόμα κι αν μπορούσαν να τον έχουν. Επειδή είναι φορείς μιας εξουσίας που έχει αποξενωθεί από την κοινωνία, είναι υποχρεωμένοι να επιβάλλουν το σεβασμό στο πρόσωπό τους με έκτακτους νόμους, με τους οποίους αποκτούν μια ιδιαίτερη ιερότητα και ασυλία. Ο πιο ψωραλέος αστυνομικός υπηρέτης του πολιτισμένου κράτους έχει περισσότερο «κύρος» απ' όλα μαζί τα όργανα της κοινωνίας των γενών. Αλλά ο ισχυρότερος ηγεμόνας και ο μεγαλύτερος πολιτικός άντρας ή στρατηλάτης της εποχής του πολιτισμού μπορεί να ζηλεύει τον πιο ασήμαντο αρχηγό γένους για τον αβιάστο και αδιαφιλονίκητο σεβασμό που του αποδίδουν. Ο ένας βρίσκεται ακριβώς μέσα στην κοινωνία, ο άλλος είναι υποχρεωμένος να παρασταίνει ότι είναι κάτι έξω και πάνω απ' αυτήν.

Επειδή το κράτος δημιουργήθηκε από την ανάγκη να χαλιναγωγούνται οι ταξικές αντιθέσεις, και επειδή ταυτόχρονα γεννήθηκε μέσα στη σύγκρουση αυτών των τάξεων, είναι κατά κανόνα κράτος της πιο ισχυρής, οικονομικά κυρίαρχης τάξης, που με τη βοήθεια του κράτους γίνεται και πολιτικά κυρίαρχη τάξη, και έτσι αποκτάει νέα μέσα για την κατάπνιξη και την εκμετάλλευση της καταπιεζόμενης τάξης. Έτσι, το αρχαίο κράτος ήταν πριν απ' όλα κράτος των δουλοκτητών για την καταπίεση των δούλων, όπως το φεουδαρχικό κράτος ήταν όργανο των ευγενών για την καταπίεση των δουλοπάραικων και των κολίγων, και το σύγχρονο αντιπροσωπευτικό κράτος είναι όργανο εκμετάλλευσης της μισθωτής εργασίας από το κεφάλαιο. Κατ' εξαίρεση ωστόσο παρουσιάζονται περιόδοι, όπου οι ανταγωνιζόμενες τάξεις κρατούν τόσο πολύ την ισορροπία μεταξύ τους, που η κρατική εξουσία σαν φαινομενικός μεσάζοντας αποκτάει για μια στιγμή μια κάποια ανεξαρτησία απέναντι και στις δυο. Τέτοια ήταν η απόλυτη μοναρχία του 17ου και 18ου αιώνα, που εξισορροπεί μεταξύ τους τους ευγενείς και την αστική τάξη. Τέτοιος ήταν ο βοναπαρτισμός της πρώτης και ιδίως της δεύτερης γαλλικής αυτοκρατορίας, που χρησιμοποίησε το προλετα-

ριάτο ενάντια στην αστική τάξη και την αστική τάξη ενάντια στο προλεταριάτο. Το πιο νέο κατόρθωμα αυτού του είδους, όπου κυρίαρχοι και κυριαρχούμενοι εμφανίζονται το ίδιο κωμικοί, είναι η νέα γερμανική αυτοκρατορία του βισμαρκικού έθνους: Εδώ οι κεφαλαιοκράτες και οι εργάτες εξισορροπούνται ο ένας ενάντια στον άλλο και εξαπατούνται κι οι δυο στον ίδιο βαθμό προς όφελος των διεφθαρμένων πρώτων λαχανοτσιφλικάδων¹.

Πέρα απ' αυτό, στα περισσότερα ιστορικά κράτη τα δικαιώματα που παραχωρούνται στους πολίτες διαβαθμίζονται ανάλογα με την περιουσία τους και έτσι άμεσα εκφράζεται ότι το κράτος είναι μια οργάνωση των ιδιοκτητριών τάξεων για την προστασία τους από την τάξη των ακτημόνων. Αυτό γινόταν κιόλας στην Αθήνα και στη Ρώμη με τη διαίρεσή τους σε τάξεις ανάλογα με την περιουσία των πολιτών. Το ίδιο και στο μεσαιωνικό φεουδαρχικό κράτος, όπου¹η πολιτική υπόσταση καθοριζόταν ανάλογα με το μέγεθος της γαιοκτησίας. Το ίδιο γίνεται και με το εκλογικό τίμημα των σύγχρονων αντιπροσωπευτικών κρατών. Αυτή η πολιτική αναγνώριση της περιουσιακής διαφοράς δεν είναι ωστόσο καθόλου ουσιαστική. Αντίθετα, χαρακτηρίζει μια χαμηλή βαθμίδα της κρατικής εξέλιξης. Η ανώτατη μορφή του κράτους, η αστική δημοκρατία, που στις σύγχρονές μας κοινωνικές συνθήκες γίνεται όλο και περισσότερο αναπόφευκτη ανάγκη και είναι η κρατική μορφή, που μέσα σ' αυτή μονάχα μπορεί να δοθεί η τελευταία αποφασιστική μάχη ανάμεσα στο προλεταριάτο και την αστική τάξη, η αστική δημοκρατία επίσημα δεν καταλαβαίνει πια τίποτα από περιουσιακές διαφορές. Σ' αυτήν ο πλούτος ασκεί έμμεσα την εξουσία του, αλλά γι' αυτό και πιο σίγουρα. Από τη μια πλευρά, με τη μορφή της άμεσης διαφθοράς των υπαλλήλων —κλασικό παράδειγμα γι' αυτό είναι η Αμερική— από την άλλη, με τη μορφή της συμμαχίας κυβέρνησης και χρηματιστηρίου, που γίνεται τόσο πιο εύκολα, όσο περισσότερο αυξάνουν τα κρατικά χρέη και όσο περισσότερο οι μετοχικές εταιρίες συγκεντρώνουν στα χέρια τους όχι μόνο τις μεταφορές, αλλά και την ίδια την παραγω-

1. Ευγενείς γαιοκτήμονες της υπαίθρου, υποτιμητικά (σημ. τ. μετ.).

γή και βρίσκουν κι αυτές με τη σειρά τους το κέντρο τους στο χρηματιστήριο. Χτυπητό παράδειγμα γι' αυτό, εκτός από την Αμερική, είναι η τελευταία γαλλική δημοκρατία. Επίσης και η καλοκάγαθη Ελβετία έβαλε το λιθαράκι της σ' αυτό τον τομέα. Ότι όμως γι' αυτό τον αδερφικό δεσμό κυβέρνησης και χρηματιστηρίου δεν απαιτείται η αστική δημοκρατία, το αποδείχνει εκτός από την Αγγλία και το νέο γερμανικό ράιχ, όπου δεν μπορεί κανείς να πει ποιον σήκωσε πιο ψηλά το γενικό δικαίωμα ψήφου, τον Μπίσμαρκ ή τον Μπλάιχρόντερ¹. Και τέλος, η ιδιοκτήτρια τάξη κυριαρχεί άμεσα μέσω του γενικού δικαιώματος ψήφου. Όσο η καταπιεζόμενη τάξη, δηλαδή στην περίπτωσή μας το προλεταριάτο, δεν είναι ακόμα ώριμο για την αυτοαπελευθέρωσή του, θα αναγνωρίζει στην πλειοψηφία του το κοινωνικό καθεστώς που υπάρχει σαν το μόνο δυνατό, και πολιτικά θα είναι ουρά της τάξης των καπιταλιστών, η άκρα αριστερά της πτέρυγα. Στο μέτρο όμως που ωριμάζει για την αυτοαπελευθέρωσή του, συγκροτείται σε δικό του κόμμα, εκλέγει τους δικούς του εκπροσώπους και όχι τους εκπροσώπους της τάξης των κεφαλαιοκρατών. Το γενικό δικαίωμα ψήφου είναι έτσι ο δείκτης της ωριμότητας της εργατικής τάξης. Περισσότερο δεν μπορεί να είναι και δεν θα είναι ποτέ μέσα στο σημερινό κράτος, αλλά κι αυτό φτάνει. Την ημέρα που το θερμόμετρο του γενικού δικαιώματος ψήφου θα δείχνει στο σημείο του βρασμού ανάμεσα στους εργάτες, θα ξέρουν κι αυτοί, όπως και οι κεφαλαιοκράτες, τι να κάνουν.

Το κράτος λοιπόν δεν υπάρχει από καταβολής κόσμου. Ύπήρξαν κοινωνίες που τα έβγαζαν πέρα χωρίς αυτό, που δεν είχαν ιδέα από κράτος και κρατική εξουσία. Σε μια ορισμένη βαθμίδα της οικονομικής εξέλιξης, που αναγκαστικά ήταν συνδεδεμένη με τη διάσπαση της κοινωνίας σε τάξεις, το κράτος έγινε απαραίτητο εξαιτίας αυτής της διάσπασης. Πλησιάζουμε τώρα με γοργά βήματα σε μια βαθμίδα εξέλιξης

1. Ο Γκέρσον φον Μπλάιχρόντερ (1822-1893) ήταν ο διευθυντής ενός μεγάλου τραπεζικού οίκου στο Βερολίνο. Υπήρξε ο προσωπικός τραπεζίτης του Μπίσμαρκ, καθώς και ο ανεπίσημος σύμβουλός του σε χρηματιστικά θέματα και ο μεσάζοντας σε διάφορες μηχανογραφίες του (σημ. γεομ. σύντ.).

της παραγωγής, όπου η ύπαρξη αυτών των τάξεων όχι μόνο έπαψε ν' αποτελεί ανάγκη, αλλά και γίνεται πραγματικό εμπόδιο της παραγωγής. Οι τάξεις θα εξαφανιστούν το ίδιο αναπόφευκτα όπως αναπόφευκτα δημιουργήθηκαν στο παρελθόν. Με την εξαφάνιση των τάξεων θα εξαφανιστεί αναπόφευκτα και το κράτος. Η κοινωνία που οργανώνει με νέο τρόπο την παραγωγή πάνω στη βάση ελεύθερης και ίσης οργάνωσης των παραγωγών, θα βάλει ολόκληρη την κρατική μηχανή εκεί όπου θα είναι τότε η θέση της: στο μουσείο των αρχαιοτήτων, δίπλα στο ροδάκι και το μπρούτζινο τσεκούρι.

* * *

Ο πολιτισμός, λοιπόν, σύμφωνα με όσα αναφέραμε, είναι η βαθμίδα εξέλιξης της κοινωνίας, όπου ο καταμερισμός της εργασίας, η ανταλλαγή ανάμεσα σε άτομα που ξεπηδάει από τον καταμερισμό αυτό και η εμπορευματική παραγωγή που τα συμπεριλαμβάνει και τα δυο, φτάνουν σε πλήρη ανάπτυξη και ανατρέπουν ολόκληρη την προηγούμενη κοινωνία.

Η παραγωγή όλων των προηγούμενων κοινωνικών βαθμίδων ήταν ουσιαστικά κοινή, όπως επίσης και η κατανάλωση γινόταν με άμεσο μοίρασμα των προϊόντων μέσα στα πλαίσια μεγαλύτερων ή μικρότερων κομμουνιστικών κοινοτήτων. Αυτή η κοινότητα της παραγωγής γινόταν μέσα στα πιο στενά όρια, όμως συνεπαγόταν την κυριαρχία των παραγωγών πάνω στη διαδικασία της παραγωγής τους και στο προϊόν τους. Ξέρουν τι γίνεται το προϊόν τους: το καταναλώνουν, δεν φεύγει από τα χέρια τους. Κι όσο καιρό η παραγωγή γίνεται πάνω σ' αυτή τη βάση, δεν μπορεί να υψωθεί πάνω από τα κεφάλια των παραγωγών, δεν μπορεί να γεννήσει φασματικές και ξένες γι' αυτούς δυνάμεις, όπως συμβαίνει κανονικά και αναπόφευκτα στον πολιτισμό.

Όμως σ' αυτή τη διαδικασία της παραγωγής εισχωρεί σιγά-σιγά ο καταμερισμός της εργασίας. Υπονομεύει την κοινότητα της παραγωγής και της ιδιοποίησης, ανεβάζει την ατομική ιδιοποίηση σε κυρίαρχο κανόνα και δημιουργεί έτσι την ανταλλαγή ανάμεσα στα άτομα — πώς έγινε αυτό το εξέτάσαμε πιο πάνω. Σιγά-σιγά η εμπορευματική παραγωγή γί-

νεται κυριαρχη μορφη.

Με την εμπορευματική παραγωγή, με την παραγωγή όχι πια για ίδια χρήση, αλλά για την ανταλλαγή, τα προϊόντα αναγκαστικά αλλάζουν χέρια. Ο παραγωγός δίνει το προϊόν του για ανταλλαγή, δεν ξέρει όμως πια τι θα απογίνει. Μόλις εμφανίζεται το χρήμα, και μαζί με το χρήμα μπαίνει ο έμπορος σαν μεσάζοντας ανάμεσα στους παραγωγούς, η διαδικασία της ανταλλαγής γίνεται ακόμα πιο περιπλοκή, η τελική μοίρα των προϊόντων ακόμα πιο αβέβαιη. Έμποροι υπάρχουν πολλοί και κανείς απ' αυτούς δεν ξέρει τι κάνει ο άλλος. Τα εμπορεύματα δεν περνούν τώρα πια μονάχα από χέρι σε χέρι, αλλά πηγαίνουν και από αγορά σε αγορά. Οι παραγωγοί έχασαν την κυριαρχία πάνω στο σύνολο της παραγωγής των όρων της ζωής τους, χωρίς η κυριαρχία αυτή να περάσει στους εμπόρους. Προϊόντα και παραγωγή γίνονται παιχνίδια της τύχης.

Η τύχη όμως είναι μονάχα ο ένας πόλος μιας συνάφειας που ο άλλος της πόλος λέγεται αναγκαιότητα. Στη φύση, όπου επίσης φαίνεται να κυριαρχεί η τύχη, έχουμε από καιρό αποδείξει σε κάθε ξεχωριστό τομέα την εσωτερική αναγκαιότητα και νομοτέλεια που επιβάλλεται σ' αυτήν την τύχη. Ό,τι όμως ισχύει για τη φύση, ισχύει και για την κοινωνία. Όσο περισσότερο μια κοινωνική δράση, μια σειρά από κοινωνικά γεγονότα ξεφεύγουν από το συνειδητό έλεγχο των ανθρώπων, ξεπερνάνε το ύψος τους, όσο περισσότερο φαίνεται αυτή η δράση να οφείλεται στην καθαρή τύχη, τόσο περισσότερο επιβάλλονται μ' αυτή την τύχη και με φυσική αναγκαιότητα οι ιδιόμορφοι, εσωτερικοί νόμοι της. Τέτοιοι νόμοι κυριαρχούν και πάνω στις συμπτώσεις της εμπορευματικής παραγωγής και της ανταλλαγής των εμπορευμάτων. Απέναντι στον ξεχωριστό παραγωγό και σ' αυτόν που ανταλλάσσει ορθώνονται οι νόμοι αυτοί σαν ξένες, αρχικά μάλιστα σαν άγνωστες δυνάμεις, που τη φύση τους πρέπει πρώτα με κόπο να την ερευνήσουμε και να την εξιχνιάσουμε. Αυτοί οι οικονομικοί νόμοι της εμπορευματικής παραγωγής τροποποιούνται στις διάφορες βαθμίδες εξέλιξης αυτής της μορφής παραγωγής. Γενικά όμως ολόκληρη η περίοδος του πολιτισμού βρίσκεται κάτω από την κυριαρχία τους. Ακόμα και σήμερα

το προϊόν εξουσιάζει τους παραγωγούς. Ακόμα και σήμερα η συνολική παραγωγή της κοινωνίας δεν ρυθμίζεται μ' ένα κοινά καταστρωμένο σχέδιο, αλλά με τυφλούς νόμους που επιβάλλονται με στοιχειώδη δύναμη και σε τελική ανάλυση με τις θύελλες των περιοδικών εμπορικών κρίσεων.

Είδαμε πιο πάνω, πώς σε μια αρκετά πρόωμη βαθμίδα εξέλιξης της παραγωγής η ανθρώπινη εργατική δύναμη γίνεται ικανή να αποδίδει σημαντικά μεγαλύτερο προϊόν από το προϊόν που απαιτείται για τη συντήρηση των παραγωγών, και πώς αυτή η βαθμίδα εξέλιξης είναι ουσιαστικά η ίδια με εκείνη που εμφανίζονται ο καταμερισμός της εργασίας και η ανταλλαγή ανάμεσα σε άτομα. Δεν χρειάστηκε πια πολύς καιρός ώσπου να ανακαλυφθεί η μεγάλη «αλήθεια» ότι, δηλαδή, και ο άνθρωπος μπορεί να γίνει εμπόρευμα, ότι η ανθρώπινη δύναμη μπορεί να ανταλλαχθεί και να χρησιμοποιηθεί με όφελος, όταν μετατραπεί ο άνθρωπος σε δούλο. Μόλις οι άνθρωποι άρχισαν ν' ανταλλάσσουν, άρχισαν κιόλας ν' ανταλλάσσονται κι οι ίδιοι. Το ενεργητικό έγινε παθητικό, είτε το ήθελαν είτε δεν το ήθελαν οι άνθρωποι.

Με τη δουλεία, που στον πολιτισμό απέκτησε την πιο πλήρη ανάπτυξή της, έγινε η πρώτη μεγάλη διάσπαση της κοινωνίας σε μια τάξη που ασκεί εκμετάλλευση και σε μια τάξη που δέχεται εκμετάλλευση. Αυτή η διάσπαση διατηρήθηκε σ' όλη την περίοδο του πολιτισμού. Η δουλεία είναι η πρώτη μορφή της εκμετάλλευσης, που χαρακτηρίζει τον αρχαίο κόσμο. Την ακολουθεί η δουλοπαροικία στο μεσαίωνα και η μισθωτή εργασία στη νεότερη εποχή. Αυτές είναι οι τρεις μεγάλες μορφές της υποδούλωσης που χαρακτηρίζουν τις τρεις μεγάλες εποχές του πολιτισμού. Τις τρεις αυτές εποχές τις συνοδεύει πάντα η δουλεία, στην αρχή η ανοιχτή και τελευταία η καλυμμένη.

Τη βαθμίδα της εμπορευματικής παραγωγής, με την οποία αρχίζει ο πολιτισμός, τη χαρακτηρίζουν οικονομικά 1) η εμφάνιση του μεταλλικού χρήματος, και μαζί του του χρηματικού κεφαλαίου, του τόκου και της τοκογλυφίας, 2) των εμπόρων σαν μεσάζουσας τάξης ανάμεσα στους παραγωγούς, 3) της ατομικής ιδιοκτησίας της γης και της υποθήκης και 4) της εργασίας των δούλων σαν κυρίαρχης μορφής της

παραγωγής. Η μορφή της οικογένειας που αντιστοιχεί στον πολιτισμό και που επικρατεί οριστικά μαζί του είναι η μονογαμία, η κυριαρχία του άντρα πάνω στη γυναίκα και η ατομική οικογένεια σαν οικονομική μονάδα της κοινωνίας. Η συνόψιση της πολιτισμένης κοινωνίας είναι το κράτος, που σε όλες ανεξαιρέτα τις τυπικές περιόδους είναι το κράτος της κυριαρχης τάξης, και που σε όλες τις περιπτώσεις παραμένει ουσιαστικά μια μηχανή για την καθυπόταξη της τάξης που δέχεται την καταπίεση και την εκμετάλλευση. Χαρακτηριστικό για τον πολιτισμό είναι ακόμη: από τη μια η σταθεροποίηση της αντίθεσης ανάμεσα στην πόλη και στην ύπαιθρο σαν βάση όλου του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, και από την άλλη η καθιέρωση της διαθήκης, με την οποία ο ιδιοκτήτης μπορεί να διαθέτει την ιδιοκτησία του ακόμα και μετά το θάνατό του. Ο θεσμός αυτός που πλήττει κατάμουτρα το παλιό καθεστώς των γενών ήταν ως την εποχή του Σόλωνα άγνωστος στην Αθήνα. Στη Ρώμη καθιερώθηκε από νωρίς κιόλας, τότε ακριβώς δεν ξέρουμε.¹ Στους Γερμανούς τον εισήγαγαν οι παπάδες, για να μπορεί ο αγαθιάρης Γερμανός να κληροδοτεί ανενόχλητα το μερίδιό του στην εκκλησία.

Με αυτό το κοινωνικό καθεστώς ο πολιτισμός κατάφερε πράγματα που η παλιά κοινωνία των γενών δεν ήταν σε θέση ούτε και να τα φανταστεί. Τα πέτυχε, όμως, υποκινώντας τα πιο βρομερά ένστικτα και πάθη των ανθρωπών που τα ανέπτυξε σε βάρος όλων των άλλων τους χαρισμάτων. Η χυδαία

1. Το «σύστημα των κεκτημένων δικαιωμάτων» του Λασάλ στο δεύτερό του μέρος στρέφεται κυρίως γύρω από τη θέση ότι η ρωμαϊκή διαθήκη είναι τόσο παλιά όσο και η ίδια η Ρώμη, ότι για τη ρωμαϊκή ιστορία δεν υπήρξε ποτέ «εποχή χωρίς διαθήκη» και ότι η διαθήκη γεννήθηκε μάλλον στην προρωμαϊκή εποχή από τη λατρεία των πεθαμένων. Ο Λασάλ, σαν πιστός παλαιογεγκελιανός, βγάζει τις ρωμαϊκές νομικές διατάξεις όχι από τις κοινωνικές συνθήκες των Ρωμαίων, αλλά από τη «θεωρητική έννοια» της θέλησης, και έτσι καταλήγει σ' αυτόν τον εντελώς αντιστορικό ισχυρισμό. Δεν μπορεί αυτό να μας παραξενεύει αφού πρόκειται για ένα βιβλίο που, με βάση την ίδια θεωρητική έννοια, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι στη ρωμαϊκή κληρονομιά η μεταβίβαση της περιουσίας ήταν απλά δευτερεύουσα υπόθεση. Ο Λασάλ όχι μόνο πιστεύει στις αυταπάτες των ρωμαίων νομικών, ιδίως της πρώτης εποχής, αλλά και τους ξεπερνάει (σημ. του Ένγκελς).

απληστία ήταν η κινητήρια ψυχή του πολιτισμού από την πρώτη του μέρα μέχρι σήμερα: πλούτος και πάλι πλούτος και ξανά πλούτος, πλούτος όχι της κοινωνίας, αλλά αυτού του συγκεκριμένου άθλιου ατόμου, αυτός ήταν ο μοναδικός τελικός σκοπός του. Αν μαζί μ' αυτά του έπεσαν έτοιμα στην ποδιά η εξέλιξη της επιστήμης και σε επανειλημμένες περιόδους η ανώτατη άνθηση της τέχνης, αυτό έγινε μόνο και μόνο γιατί χωρίς αυτά δεν θα ήταν δυνατό να πετύχει όλη αυτή τη συσσώρευση του πλούτου της εποχής μας.

Μια και η βάση του πολιτισμού είναι η εκμετάλλευση μιας τάξης από μια άλλη, όλη η εξέλιξή του κινείται μέσα σε μια αδιάκοπη αντίφαση. Κάθε πρόοδος της παραγωγής είναι ταυτόχρονα μια πισωδρόμηση στην κατάσταση της καταπιεζόμενης τάξης, δηλαδή της μεγάλης πλειοψηφίας. Κάθε καλό για τους μεν είναι αναγκαστικά κακό για τους άλλους, κάθε καινούργια απελευθέρωση της μιας τάξης, είναι μια νέα καταπίεση για κάποια άλλη τάξη. Την πιο χτυπητή απόδειξη γι' αυτό δίνει η εισαγωγή των μηχανών, που τ' αποτελέσματά τους σήμερα είναι γνωστά σε όλο τον κόσμο. Κι αν, όπως είδαμε, στους βαρβάρους μόλις μπορούσε να γίνει διάκριση ανάμεσα στα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις, ο πολιτισμός κάνει και τη διάκριση αυτή και την αντίθεση ανάμεσά τους ολοφάνερα ακόμα και στον πιο ηλίθιο, παραχωρώντας σχεδόν όλα τα δικαιώματα σε μια τάξη, ενώ φορτώνει στην άλλη σχεδόν όλες τις υποχρεώσεις.

Αυτό όμως δεν πρέπει να γίνεται. Εκείνο που είναι καλό για την κυρίαρχη τάξη πρέπει να είναι καλό για ολόκληρη την κοινωνία, με την οποία ταυτίζεται η κυρίαρχη τάξη. Όσο λοιπόν προχωράει ο πολιτισμός, τόσο περισσότερο είναι υποχρεωμένος να καλύπτει με το μανδύα της αγάπης τα κακά που δημιούργησε με αναγκαιότητα, να τα εξωραΐζει ή να τα αρνείται, κοντολογίς να εισάγει μια συμβατική υποκρισία, που δεν τη γνώριζαν ούτε οι πρώτες κοινωνικές μορφές, ούτε οι πρώτες βαθμίδες του πολιτισμού, και τέλος, να την αποκορυφώνει με τον ισχυρισμό ότι η εκμετάλλευση της καταπιεζόμενης τάξης γίνεται από την εκμεταλλεύτρια τάξη μόνο και μόνο προς το συμφέρον της ίδιας της τάξης που δέχεται την εκμετάλλευση, κι αν αυτή η τάξη δεν το καταλαβαίνει αυτό, αλλά

αντίθετα εξεγείρεται κιάλας, αυτό αποτελεί την πιο πρόστυχη αχαριστία απέναντι στους ευεργέτες, τους εκμεταλλευτές.¹

Και τώρα σαν συμπέρασμα η κρίση του Μόργκαν για τον πολιτισμό:

«Από την εμφάνιση του πολιτισμού αυξήθηκε σε τέτοιο τεράστιο βαθμό ο πλούτος, οι μορφές του έγιναν τόσο ποικιλόμορφες, η χρησιμοποίησή του τόσο πλατιά και η διαχείρισή του τόσο επιτήδεια προς το συμφέρον των ιδιοκτητών, που ο πλούτος αυτός έγινε απέναντι στο λαό *μια ακαταμάχητη δύναμη. Το ανθρώπινο πνεύμα μένει αμήχανο και μαγεμένο μπρος στην ίδια του τη δημιουργία.* Θα έρθει ωστόσο η εποχή που το ανθρώπινο λογικό θα δυναμώσει και θα κυριαρχήσει πάνω στον πλούτο, που θα καθορίζει τόσο τη σχέση του κράτους προς την ιδιοκτησία που προστατεύει, όσο και τα όρια των δικαιωμάτων των ιδιοκτητών. Τα συμφέροντα της κοινωνίας προηγούνται απόλυτα των ατομικών συμφερόντων, και τα δυο πρέπει να έρθουν σε μια δίκαιη και αρμονική σχέση. Το απλό κυνήγι του πλούτου δεν είναι ο τελικός προορισμός της ανθρωπότητας, αν η πρόοδος παραμείνει ο νόμος του μέλλοντος, όπως ήταν και στο παρελθόν. Η εποχή που διέτρεξε η ανθρωπότητα από την αυγή του πολιτισμού είναι μονάχα ένα μικρό κλάσμα της ζωής που πέρασε, μονάχα ένα μικρό κλάσμα της ζωής που βρίσκεται ακόμα μπροστά της. Η διάλυση της κοινωνίας ορθώνεται απειλητική μπροστά μας σαν το τέλος μιας ιστορικής σταδιοδρομίας που μοναδικός της σκοπός είναι ο πλούτος. Γιατί μια τέτοια σταδιοδρομία περιέχει τα στοιχεία της αυτοκαταστροφής της. Η δημοκρατία στη διοίκηση, η αδερφοσύνη στην κοινωνία, η ισοσύνη των δικαιωμάτων, η γενική εκπαίδευση, θα εγκαινιά-

1. Είχα αρχικά σκοπό να βάλω πλάι στην κριτική του Μόργκαν και τη δική μου, τη λαμπρή κριτική του πολιτισμού που βρίσκεται διασπαρμένη στα έργα του Σαρλ Φουριέ. Δυστυχώς μου λείπει ο χρόνος γι' αυτό. Παρατηρώ μονάχα ότι ο Φουριέ θεωρεί κιάλας τη μονογαμία και τη γαιοκτησία σαν τα κύρια χαρακτηριστικά γνωρίσματα του πολιτισμού και ότι τις ονομάζει πόλεμο των πλουσίων ενάντια στους φτωχούς. Επίσης βρίσκεται κιάλας σ' αυτόν η βαθιά κατανόηση ότι σ' όλες τις ατελείς κοινωνίες, που είναι διασπαρμένες σε αντιθέσεις, οι ατομικές οικογένειες (les familles incohérentes) αποτελούν τις οικονομικές τους μονάδες (σημ. του Ένγκελς).

σουν την κατοπινή ανώτερη βαθμίδα της κοινωνίας, για την οποία εργάζονται αδιάκοπα η πείρα, η λογική και η επιστήμη. Θα είναι μια αναγέννηση — αλλά σε ανώτερη μορφή — της ελευθερίας, της ισότητας και της αδερφότητας των παλιών γενών.» (Morgan, *Ancient society*, σελ. 552).

Σύμφωνα με την τέταρτη έκδοση.

Γράφτηκε από τον Φρίντριχ Ένγκελς από το Μάρτη ως τον Ιούνιο του 1884.

Πρωτοβγήκε σε χωριστή έκδοση στη Ζυρίχη το 1884.

Η τέταρτη συμπληρωμένη έκδοση βγήκε στη Στουτγάρδη το Νοέμβριο του 1891.

Marx-Engels-Werke, τόμ. 21, σελ. 25-173.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος στην πρώτη έκδοση του 1884.....	7
Πρόλογος στην τέταρτη έκδοση του 1891.....	11
Η ΚΑΤΑΓΩΓΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ, ΤΗΣ ΑΤΟΜΙΚΗΣ	
ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ	27
I. Προϊστορικές βαθμίδες πολιτισμού.....	27
1. Αγρία κατάσταση.....	27
2. Βαρβαρότητα.....	29
II. Η οικογένεια.....	35
III. Το γένος των Ιροκέζων.....	103
IV. Το ελληνικό γένος.....	121
V. Η γένεση του αθηναϊκού κράτους.....	133
VI. Γένος και κράτος στη Ρώμη.....	147
VII. Το γένος στους Κέλτες και τους Γερμανούς.....	161
VIII. Η διαμόρφωση του κράτους των Γερμανών.....	179
IX. Βαρβαρότητα και πολιτισμός.....	195